

Rafał Czachor

politolog, slawista. Pełnomocnik Rektora Dolnośląskiej Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Techniki w Polkowicach ds. współpracy z zagranicą, wiceprezes Instytutu Polsko-Rosyjskiego
Obszar zainteresowań naukowych: teoria transformacji, systemy polityczne oraz polityka wewnętrzna i zagraniczna państw postradzieckich.

Niniejsza praca powstała w ramach międzynarodowego projektu badawczego Instytutu Polsko-Rosyjskiego *Reżimy polityczne państw b. ZSRR w ujęciu neopatrymonialnym* zrealizowanego w 2015 roku.

Instytut Polsko-Rosyjski

ISBN 978-83-935729-6-0

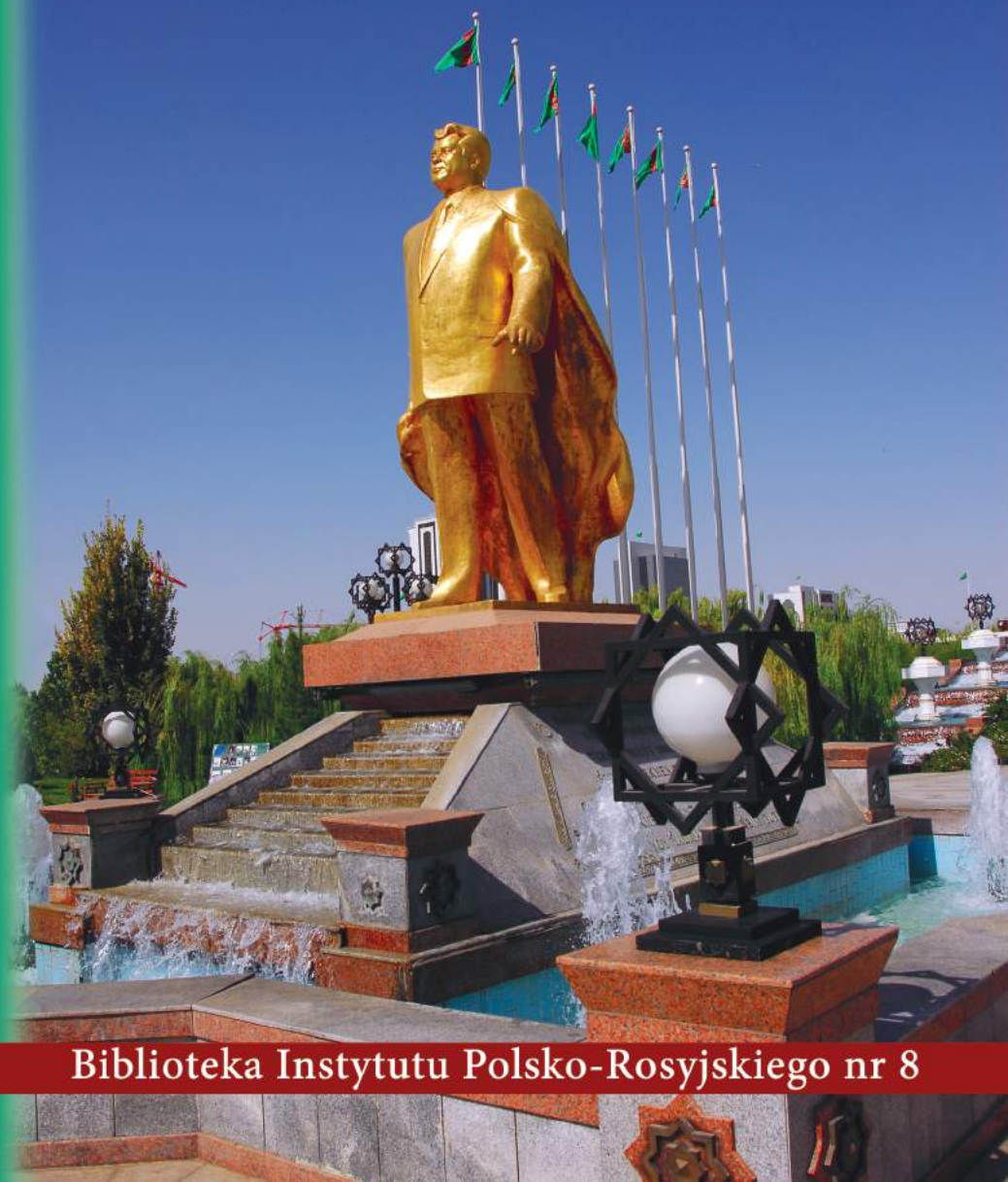
9 788393 572960

Postradzieckie reżimy polityczne w perspektywie neopatrymonialnej

Rafał Czachor

Postradzieckie reżimy polityczne w perspektywie neopatrymonialnej

Postradzieckie reżimy polityczne w perspektywie
neopatrymonialnej

Institut Polsko-Rosyjski

Biblioteka Instytutu Polsko-Rosyjskiego nr 8
Библиотека «Русско-польского института» № 8

Rafał Czachor

**Postradzieckie reżimy polityczne
w perspektywie neopatrymonialnej**

Wstęp do badań

**Wrocław
2015**

Seria naukowa: *Biblioteka Instytutu Polsko-Rosyjskiego*

Научная серия: *Библиотека «Русско-польского института»*

Redaktorzy serii: *Nadieżda Bagdasarian, Olga Orłowa, Innesa Babenko, Tatiana Gonczarowa, Irina Popadeykina, Rafał Czachor*

Редакторы серии: *Надежда Багдасарьян, Ольга Орлова, Иннеса Бабенко, Татьяна Гончарова, Ирина Попадейкина, Рафал Чахор*

Recenzja naukowa: *dr hab. Mykhailo Mykevych, kierownik Katedry Prawa Europejskiego Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki*

Научная рецензия: *д-р. юрид. наук Мыхайло Мыкевич, заведующий кафедрой Европейского права Львовского национального университета им. Ивана Франко*

Rafał Czachor, *Postradzieckie reżimy polityczne w perspektywie neopatrymonialnej. Wstęp do badań*, Instytut Polsko-Rosyjski, Wrocław 2015, ISBN: 978-83-935729-6-0

Рафал Чахор, *Постсоветские политические режимы в неопатримониальном подходе. Введение в исследования*, Русско-польский институт, Wrocław 2015, ISBN: 978-83-935729-6-0

Projekt okładki: Michał Bartnik

Проект обложки: Михал Бартник

Obraz: Turkmenistan, Aszchabad, pomnik Turkmenbaszy, autor: Dave Proffer

Фото: Туркменистан, Ашхабад, памятник Туркменбаши, автор: Дейв Проффер, www.flickr.com/photos/deepphoto/3134043001/ (CC BY 2.0)

Publikacja dostępna na licencji Creative Commons CC BY 3.0 „Attribution”

Публикация доступна по лицензии Creative Commons CC BY 3.0 „Attribution”

Wydawca: Fundacja Instytut Polsko-Rosyjski, www.ip-r.org

Издательство: Фонд «Русско-польский институт», www.ip-r.org

Publikacja wydana ze środków finansowych Instytutu Polsko-Rosyjskiego w ramach międzynarodowego projektu badawczego „Reżimy polityczne państw b. ZSRR w ujęciu neopatrymonialnym”

Публикация издана на денежные средства «Русско-польского института» в рамках международного исследовательского проекта «Политические режимы стран бывшего СССР в неопатримониальном подходе»

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE	9
Cele pracy i hipotezy badawcze	16
Metoda badawcza	19
Struktura pracy	21
Stan badań i literatura przedmiotu	23
CZĘŚĆ I	
NEOPATRYMONIALIZM	
JAKO PERSPEKTYWA BADAWCZA	26
1. Teorie demokratyzacji a przestrzeń postradziecka	26
Transformacja jako wynik wpływów zewnętrznych	31
Podejście strukturalne: transformacja jako efekt rozwoju i wzrostu zależności	35
Podejście proceduralne: transformacja jako efekt zachowań aktorów politycznych	41
Wnioski	48
2. Teoria Maxa Webera jako źródło paradygmatu neopatrymonialnego	52
3. Neopatrymonializm, klientelizm: problem operacjonalizacji pojęć	59
4. Reżimy afrykańskie w świetle neopatrymonializmu – główne wnioski dla obszaru postradzieckiego	88
CZĘŚĆ II	
POSTRADZIECKIE REŻIMY	
NEOPATRYMONIALNE	101
1. Elity władzy, patronat i klientelizm w systemach politycznych państw obszaru postradzieckiego	101
Nomenklatura, patronat i klientelizm w ZSRR	102

Elity władzy, patronat i klientelizm w procesie transformacji postradzieckiej	109
2. Typologia reżimów neopatrymonialnych na przestrzeni postradzieckiej	120
Cechy właściwe postradzieckim reżimom neopatrymonialnym	125
Neopatrymonialne reżimy oligarchiczne	151
Neopatrymonialne reżimy biurokratyczne	159
Reżimy sultanistyczne	166
3. Transformacje postradzieckich reżimów neopatrymonialnych	180
„Kolorowa rewolucja” jako model transformacji	182
Ku reżimowi demokracji neopatrymonialnej? Przypadki Mołdawii i Kirgistanu	196
CZĘŚĆ III	
WSTĘP DO STUDIÓW PRZYPADKÓW	
POSTRADZIECKICH REŻIMÓW	
NEOPATRYMONIALNYCH	
1. Neopatrymonializm oligarchiczny: Ukraina	211
2. Neopatrymonializm biurokratyczny: Rosja	230
3. Sultanizm: Uzbekistan	247
ZAKOŃCZENIE	260
Dalsze postulaty badawcze	262
BIBLIOGRAFIA	264
O INSTYTUCIE POLSKO-ROSYJSKIM	303
O «РУССКО-ПОЛЬСКОМ ИНСТИТУТЕ»	304

SPIS TABEL

Tabela 1. Określenia strategii elit i odpowiadających im scenariuszy transformacji systemowych wg Władimira Gielmana i Ołeksandra Fisuna	43
Tabela 2. Typy struktur elit politycznych i przykłady ich reprezentacji na obszarze postradzieckim	45
Tabela 3. Zależność struktur elit, poziomu niepewności gry politycznej oraz charakteru reżimu politycznego	46
Tabela 4. Klasyfikacja klientelizmu wg Nicolasa van de Walle	84
Tabela 5. Matryca klasyfikacji afrykańskich reżimów neopatrymonialnych wg C. von Soesta	94
Tabela 6. Typologia afrykańskich reżimów neopatrymonialnych wg M. Brattona i N. van de Walle	95
Tabela 7. Klasyfikacja afrykańskich reżimów neopatrymonialnych	98
Tabela 8. Typologia postradzieckich systemów politycznych w ujęciu neopatrymonialnym	139
Tabela 9. Główni weto-aktorzy w postradzieckich reżimach neopatrymonialnych i charakter stosunków między nimi	141
Tabela 10. Typologia postradzieckich reżimów neopatrymonialnych w odniesieniu do typologii reżimów niedemokratycznych Juana Linza	142
Tabela 11. Siła organów władzy a typ reżimu neopatrymonialnego	147
Tabela 12. Demokratyczność państw postradzieckich a typ reżimu neopatrymonialnego	148
Tabela 13. Reżimy postradzieckie w rankingu państwowości wg zespołu A. Melwila	150

Tabela 14. Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego postradzieckich reżimów neopatrymonialnych	151
Tabela 15. Alternacje uprzywilejowanych sieci klientelistycznych w państwach postradzieckich	188
Tabela 16. Strategie rozwoju postradzieckich reżimów neopatrymonialnych	192
Tabela 17. Rotacja władzy (na urzędzie prezydenta) w postradzieckich reżimach neopatrymonialnych	200
Tabela 18. Poziom korupcji w państwach „kolorowych rewolucji” wg Transparency International	201

SPIS SCHEMATÓW

Schemat 1. Model heurystyczny neoinstytucjonalizmu	20
Schemat 2. Transformacja elit politycznych a charakter reżimu	113
Schemat 3. Model relacji w postradzieckich reżimach neopatrymonialnych	135
Schemat 4. Modele sieci klientelistycznych w reżimach neopatrymonialnych	137
Schemat 5. Proces kształtowania się postradzieckich reżimów neopatrymonialnych	145
Schemat 6. Model rewolucji jako funkcji satysfakcji społecznej Jamesa Daviesa	190
Schemat 7. Modele transformacji postradzieckich reżimów neopatrymonialnych	193
Schemat 8. Klasyfikacja postradzieckich systemów politycznych wg. schematu S. Levitsky’ego i L.A. Waya	195

WPROWADZENIE

Zachodzące w mijającym ćwierćwieczu przemiany polityczne w dawnych republikach Związku Radzieckiego opisywane są w rozmaity sposób. Stosowanie popularnych paradygmatów badawczych transformacji – czy to ich lokowanie w ramach Huntingtonowskich fal demokratyzacji, czy reżimów hybrydowych, demokracji z przymiotnikami bądź autorytaryzmów rywalizacyjnych – nie przynosi w pełni satysfakcjonujących rezultatów na gruncie heurystycznym. Wynika to zarówno z faktu, że okoliczności rozpoczęcia transformacji i jej warunki wstępne w dawnym ZSRR były zgoła odmienne od wcześniejszych demokratycznych przemian w Ameryce Łacińskiej i Europie Południowej, które stanowiły fundament do rozwijania tranzytologii, jak i tego, że powstałe po 1991 roku w państwach postradzieckich instytucje o demokratycznej naturze (m.in. konstytucje, systemy partyjne, cykliczne wybory) nie są dowodami rzeczywistej demokratyzacji, lecz „fasadą”, by nie rzec współczesną wioską Potiomkinowską, za którą skrywa się ustrój o cechach niedemokratycznych¹.

Napięcie pomiędzy deklarowanymi zasadami ustrojowymi a praktyką polityczną jest niewątpliwie bardzo kuszącym polem do rozmaitych badań, zaś elementy składające się na fenomen postkomunistycznej transformacji, w tym jej źródła, specyfika przebiegu oraz efekty końcowe są przedmiotem pogłębionych analiz, zwłaszcza o charakterze porównaw-

---

¹ M. McFaul, *The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World*, “World Politics” 2002, vol. 54, issue 2; J. Allina-Pisano, *The Post-Soviet Potemkin Village. Politics and Property Rights in the Black Earth*, Cambridge 2007.

czym². Politolodzy słusznie stwierdzają, że państwa postradzieckie zakończyły okres transformacji, etap przejściowy i są w pełni skonsolidowanymi reżimami nowego typu. Jednocześnie wypracowana w zachodnim kręgu kulturowym siatka pojęć nie zawsze odpowiada rzeczywistości państw postradzieckich, poważnie rzutując na możliwości badawcze³. Jak celnie stwierdza rosyjski badacz Jurij Afanasjew, „nominalnie pewne zjawiska i (...) instytucje u nas istnieją od dawna – na przykład państwo, parlament, prokuratura (...), jednakże nadano im niewłaściwe dla nich, całkowicie nieadekwatne nazwy”⁴.

Jak zauważa Samuel Huntington w pierwszych słowach książki *Porządek polityczny w zmieniających się społeczeństwach*, najważniejszą kwestią, która odróżnia jedno państwo od drugich jest nie tyle charakter reżimu, ale stopień, efektywność rządzenia nim⁵. W mijającym ćwierćwieczu państwa obszaru postradzieckiego doświadczały „deficytu

---

² Zob. m.in.: J. Linz, A. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, Baltimore 1996; А.Ю. Мельвиль, *Демократические транзиты (теоретико-методологические и прикладные аспекты)*, Москва 1999; A. Antoszewski (red.), *Systemy polityczne Europy Środkowej i Wschodniej. Perspektywa porównawcza*, Wrocław 2006.

³ Zob. m.in.: P. Roeder, *Varieties of Post-Soviet Authoritarian Regimes*, “Post-Soviet Affairs” 1994, vol. 10, nr 1; А. Мельвиль, *О траекториях посткоммунистических трансформаций*, [w:] А.Ю. Мельвиль, А.И. Соловьев (red.), *Российская политическая наука. Том 5. 1995-2006 гг.*, Москва 2008, s. 513; T. Bodio, *Z problematyki badawczej nad teorią i metodologią transformacji elit politycznych i ich liderów w WNP* [w:] T. Bodio (red.), *Przywódstwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań. Tom I*, Warszawa 2010, s. 17-21.

⁴ J. Afanasjew, *Groźna Rosja*, Warszawa 2005, s. 2.

⁵ S.P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, New Haven-London 1973, s. 1.

państwowości”, który przejawiał się w politycznych przewrotach, kryzysach władzy, utracie kontroli nad częścią terytorium, konfliktach etnopolitycznych. W warunkach tych ważną kwestią jest instytucjonalizacja i konsolidacja politycznego reżimu, niezależnie od tego, czy będzie on demokracją czy niedemokracją. Przestrzeń postradziecka doświadczyła zarówno sukcesów jak i porażek konsolidacyjnych, choć trudno mówić o triumfie demokratyzacji.

W świetle powyższego dla tranzytologów problemem pozostaje określenie przesłanek, które sprawiają, że np. Białoruś jest państwem mniej demokratycznym niż Kirgistan, albowiem odwołanie się do paradygmatu strukturalnego i proceduralnego nie daje w tym zakresie jednoznacznych odpowiedzi. Potwierdza to, że próby konstruowania idealnych modeli transformacji są raczej skazane na porażkę, zaś rzeczywistość jest bardziej skomplikowana niż z zasady upraszczające ramy teoretyczne⁶. Przemiany współczesnych systemów politycznych doprowadziły zarówno do pojawienia się aktualizacji podstawowych kategorii totalitaryzmu, demokracji i autorytaryzmu o nowy typ „reżimu hybrydowego”, wyróżnienia podtypów ze względu na „zaawansowanie” ustroju (np. „demokracja wadliwa”) oraz funkcji kontekstowych reżimu (np. „demokracja sterowana”). Jednakże proste stwierdzenie istnienia na gruncie instytucji państwowych takich zjawisk jak: klientelizm, personifikacja władzy, koteryjność, korupcja, fałszerstwa wyborów nie wnosi wiele w warstwie konceptualnej. Podobnie ma się rzecz z konstatacją fiaska modernizacji i nieudanej demokratyzacji. Mnożenie paradygmatów i konstrukcji pojęciowych okazuje się mało satys-

---

⁶ J. Holzer, S. Balik, *Postkomunistyczne reżimy niedemokratyczne. Badania nad przemianami teorii politycznej w okresie po transformacji ustrojowej*, Kraków-Nowy Sącz 2009, s. 23; T. Ambrosio, *Beyond the Transition Paradigm: A Research Agenda for Authoritarian Consolidation*, „Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization” 2014, vol. 22, no. 3, s. 471-494.

fakcjonujące (i bezużyteczne⁷), przypominając zaklinanie rzeczywistości, w niektórych przypadkach prowadząc wręcz do tezy braku jakichkolwiek schematów tranzytologicznych⁸. Ze względu na fakt, że żaden z analizowanych reżimów postradzieckich⁹ nie należy do kategorii demokracji skonsolidowanych, właściwym wydaje się poszukiwanie nowych możliwości klasyfikacyjnych. Badacze wskazują, że idea demokratyzacji obszaru byłego ZSRR w latach 90. występowała w roli intelektualnej rekompensaty za porażkę socjalizmu¹⁰. W konsekwencji analiza postradzieckich reżimów politycznych może być obecnie wyzwolona z ideowych oków niezrealizowanych intelektualnych oczekiwań. Prezydencki (oraz superprezydencki) charakter tych reżimów uprawnia do postawienia w centrum uwagi instytucji prezydenta. Analiza

---

⁷ G. Sartori, *Concept Misformation in Comparative Politics*, „The American Political Science Review” 1970, vol. LXIV, no. 4, s. 1033-1053.

⁸ Jak pisze Andriej Melwil, „wytworzone do dzisiaj ‘tony’ literatury teoretycznej i empirycznej nie dają podstaw do jakiegokolwiek jednoznacznego wniosku, które ze wskazanych czynników o charakterze strukturalnym i proceduralnym mają dominujący wpływ na rezultaty przemian systemowych, a także ‘gdzie’ i ‘kiedy’ ten wpływ przejawia się najbardziej intensywnie.” А.Ю. Мельвил, Д.К. Стукал, *Условия демократии и пределы демократизации. Факторы режимных изменений в посткоммунистических странах: опыт сравнительного и многомерного статистического анализа*, „Полис. Политические исследования” 2011, nr 3; С. Хэнсон, *Эволюция постсоветских режимов*, „Pro et Contra” 2001, tom 15, nr 5, s. 105-120.

⁹ w niniejszym opracowaniu do grupy państw postradzieckich nie zaliczono republik bałtyckich (Litwy, Łotwy i Estonii) ze względu na odmienny charakter transformacji oraz obecną przynależność do kategorii demokracji skonsolidowanych.

¹⁰ В.А. Ачкасов, *Транзитология – научная теория или идеологический продукт?*, „Полис. Политические исследования” 2015, nr 1, s. 30-37.

pozycji głowy państwa w ramach formalnych i nieformalnych mechanizmów sprawowania władzy, jego relacji oraz wpływu na innych kluczowych aktorów politycznych może leżeć u podstaw klasyfikacji reżimów państw byłego ZSRR w ujęciu neopatrymonialnym.

Paradygmat neopatrymonialny stanowi interesujące i godne bliższego przedstawienia podejście do kwestii transformacji systemowej państw postradzieckich. Jest on twórczym rozwinięciem myśli Maxa Webera, który do współczesnych badań politologicznych wprowadził m.in. pojęcie patrymonializmu. Podejście neopatrymonialne rozkwit przeżywało wraz z kształtowaniem się systemów politycznych państw „Trzeciego Świata” (postkolonialnych) w latach 60. i 70., m.in. w Afryce subsaharyjskiej. Miało ono na celu funkcjonalne wyjaśnienie przyczyn nieudanych demokratyzacji oraz trwałości powstałych tam reżimów niedemokratycznych. Wcześni badacze operujący kategorią neopatrymonializmu (Guethner Roth, Shmuel Eisenstadt, Robin Theobald) zwracali uwagę na istnienie we współczesnych reżimach politycznych cech, które wiązano ze społecznościami tradycyjnymi, a więc na instytucjonalne zakorzenienie w przeszłości. Obecne badania nad reżimami neopatrymonialnymi skupiają się na mechanizmach współistnienia i uzupełniania się zjawisk właściwych Weberowskiemu patrymonializmowi oraz legalizmowi (Michael Bratton, Nicolas von de Walle, Gero Erdmann, Ulf Engel), m.in. w kwestii konsolidacji państwa, decentralizacji władzy, polityki podatkowej, istnienia sieci klientelistycznych, funkcjonalnych cech korupcji i nepotyzmu.

Początkowo paradygmat neopatrymonialny był stosowany do badań nad państwami Afryki i Ameryki Południowej, obecnie – choć sporadycznie – także w odniesieniu do obszaru postradzieckiego. Badaczy w latach 60. i 70. fascynowało, że elementy nieformalne, tradycyjne w funkcjonowaniu systemów politycznych niektórych państw nie są

dysfunkcyjnym przeżytkiem, lecz pełnią wobec nowoczesnych instytucji formalnych (konstytucje, wybieralne parlamenty, partie polityczne) dominującą rolę. Dyskusje, które zrodziły paradygmat neopatrymonialny, nie doprowadziły do przełomowych konkluzji i na przełomie lat 80. i 90. przestały cieszyć się zainteresowaniem, gdyż w centrum uwagi znalazł się obszar postkomunistyczny i rozwijająca się na bazie sowietologii tranzytologia. Jak się okazało, był to w pewnej mierze krok wstecz, albowiem powrót do koncentracji uwagi na koncepcji demokratyzacyjnego i modernizacyjnego charakteru transformacji spotkał się ze zgoła odmiennym charakterem wydarzeń, zwłaszcza na przestrzeni byłego ZSRR.

W badaniach nad reżimami Afryki subsaharyjskiej większość badaczy zgadzała się, że dynamika i przebieg procesów politycznych jest pod przemożnym wpływem zjawisk nieformalnych, które konstytuują system rządów personalistycznych, inaczej określane neopatrymonialnym lub „polityką brzucha” (*politics of the belly*)¹¹. W świetle badań nad neopatrymonializmami afrykańskimi, zastosowanie tego paradygmatu do analizy systemów politycznych republik byłego Związku Radzieckiego wydaje się nie mniej właściwe niż odwoływanie się do Huntingtonowskich „fal demokratyzacji”. O pewnej zbieżności w rozwoju postkolonialnych państw afrykańskich i dawnych republik ZSRR świadczy to, że ich transformacja obejmowała nie tylko wymiar polityczny i gospodarczy, ale także państwowo- i narodotwórczy (procesy *statebuilding* i *nationbuilding*, co różni je od przemian analizowanych w ramach Huntingtonowskich „fal demokratyzacji”)¹².

---

¹¹ Zob.: J.F. Bayart, *The State in Africa: The Politics of the Belly*, London 1993.

¹² Na czterowymiarowość transformacji postradzieckiej wskazywał: T. Kuzio, *Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?*, „Politics” 2001, vol. 21, no. 3.

Już na wstępie niniejszego opracowania należy zaznaczyć, że mimo kilku dekad obecności w dyskursie politologicznym, pojęcie neopatrymonializmu pozostaje kontrowersyjne. Nie chodzi tu wyłącznie o mgliste próby jego delimitacji. Jak celnie zauważają niektórzy, „często się o nim mówi, ale rzadko testuje”. W dotychczasowych badaniach paradygmat neopatrymonialny używany był głównie w celu opisu i konstatacji pewnych faktów, ale nie w celu budowy typologii reżimów politycznych oraz określenia ich wewnętrznej dynamiki¹³. Wynika to zapewne z dylematu, czy neopatrymonializm to typ ustroju *sui generis*, czy też metoda sprawowania władzy i charakter stosunków politycznych, który może być odnaleziony w każdym typie ustroju politycznego.

Neopatrymonializm nie jest ani teorią, ani metodą badawczą. Teoria stanowi bowiem trwałą i jasno określony zespół pojęć, poglądów tworzący kompletną formę wiedzy, tymczasem właśnie rozmytość i wątpliwości odnośnie ograniczonych możliwości aplikacyjnych neopatrymonializmu są głównymi zarzutami pod jego adresem. Nie jest on też metodą badawczą, gdyż nie określa narzędzi badawczych i sposobów ich aplikacji w procesie heurystycznym a jedynie wskazuje na pewne zagadnienia, które winny być umieszczone w centrum zainteresowania badacza. Neopatrymonializm można zatem określić jako paradygmat, perspektywę badawczą koncentrującą się na wskazaniu określonych zjawisk w funkcjonowaniu systemów społecznych i ich determinującej roli w ich rozwoju. Bazuje ona na przekonaniu, że rządy

---

¹³ M. Frear, *Evading Democratisation: Neopatrimonial Tendencies in Belarus*, <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2299493>; C. O'Dwyer, *Runaway State-Building: Patronage Politics and Democratic Development*, Baltimore 2006; C. von Soest, *What Neopatrimonialism Is – Six Questions to the Concept*, <www.researchgate.net/publication/242680401_What_Neopatrimonialism_Is_-_Six_Questions_to_the_Concept>

opierają się na połączeniu legalistycznego i patrymonialnego (w ujęciu Maxa Webera) typu panowania.

W poniższej pracy przyjęto, że neopatrymonializm to kompleks określonych relacji społecznych oraz sposób sprawowania władzy, który decyduje o charakterze reżimów politycznych, w tym wypadku państw powstałych na gruzach ZSRR. Nie tylko determinują one sposób rządzenia, ale także ich perspektywy przetrwania i dalszej transformacji. Pojęcie reżimu politycznego używane będzie w ujęciu neoinstytucjonalnym. Oznacza to, że łączy on formalne i nieformalne zasady, które określają postępowanie aktorów politycznych oraz przebieg procesów politycznych. Zasady te wpływają na to, kto i w jaki sposób sprawuje władzę oraz jak kształtują się stosunki władzy w ujęciu wertykalnym: przede wszystkim w jaki sposób następuje alokacja zasobów. Dominacja tych zjawisk w systemach politycznych państw postradzieckich sprawia, że w niniejszej pracy używane jest pojęcie „reżimu neopatrymonialnego”¹⁴.

Cele pracy i hipotezy badawcze

Politolodzy zajmujący się państwami obszaru postradzieckiego wciąż zmagają się z wyzwaniem badań porównawczych oraz budowy ogólnej teorii ewolucji reżimów politycznych. Aktualne kierunki badawcze, m.in. w postaci poszukiwania nowych kategorii jak „reżimy hybrydowe” wyznaczają nowe pola do analiz systemowych¹⁵. W tym kontekście cele niniejszej publikacji są trojaki.

---

¹⁴ Krytyczne uwagi odnośnie możliwości klasyfikacji reżimu jako neopatrymonialnego por. dalszą część niniejszej pracy.

¹⁵ Zwraca na to uwagę m.in.: R. Bäcker, *Reżimy hybrydalne* [w:] J. Juchnowski, R. Wiszniowski (red.), *Studia nad współczesnymi systemami politycznymi. Podmioty i procesy demokratyczne. Tom I. Księga dedykowana Profesorowi Andrzejowi Antoszewskiemu*, Toruń 2014, s. 41-46.

Po pierwsze, praca ta ma przybliżyć podstawy paradygmatu neopatrymonialnego w badaniach nad reżimami transformującymi się, niestosowanego do tej pory w polskiej literaturze politologicznej. Rozwinął się on w toku eksploracji przyczyn nieudanej modernizacji i demokratyzacji afrykańskich reżimów subsaharyjskich, jednak może też znaleźć zastosowanie w analizie przypadków obszaru byłego ZSRR. Ujęcie neopatrymonialne pozwala na porzucenie popularnego postrzegania transformacji postradzieckiej w kategoriach przejścia ku demokracji oraz na wskazanie własnej dynamiki ewolucji tych reżimów. Paradygmat ten można lokować w ramach neoinstytucjonalizmu (nowego instytucjonalizmu), bowiem uwzględnia nie tylko formalny aspekt procesów politycznych, ale także nieformalny, pozainstytucjonalny, opierający się na analizie interesów i zachowań poszczególnych aktorów politycznych.

Po drugie, przedstawienie możliwości zastosowania powstałych na gruncie neopatrymonializmu istniejących modeli badawczych w odniesieniu do przestrzeni postradzieckiej. Wypracowany w okresie postkolonialnym paradygmat neopatrymonialny, wyjaśniający trwałą dysfunkcjonalność instytucji państwowych w kontekście ich uzupełniania a nawet zastępowania przez zjawiska nieformalne, może znaleźć zastosowanie do analizy przemian w państwach byłego ZSRR. W pracy zweryfikowana zostanie hipoteza o własnej specyfice neopatrymonialnych reżimów postradzieckich (istnienie zarówno podobieństw jak i odmienności reżimów postradzieckich od neopatrymonialnych reżimów Afryki Subsaharyjskiej) oraz możliwości wyszczególnienia w ramach tego ujęcia trzech typów postradzieckich reżimów neopatrymonialnych. Ze względu na częste kwalifikowanie państw byłego ZSRR jako reżimów hybrydowych, „demokracji wadliwych”, niniejsza praca przyniesie nowe spojrzenie na istotę postradzieckiej hybrydowości ujmowaną jako dominacja instytucji nieformalnych oraz wynikający z tego fasadowy

charakter instytucji formalnych. Hybrydowość reżimów postradzieckich przejawia się w formalnym istnieniu instytucji nowoczesnych państw (konstytucje, wybory, systemy partyjne) oraz funkcjonowaniu instytucji nieformalnych, skutecznie uniemożliwiających konsolidację demokracji (zawłaszczenie władzy i państwa, zlewanie się kategorii własności publicznej i prywatnej, nepotyzm, korupcja, klientelizm, trybalizm). Czyni to niezwykle aktualnym analizowanie zjawisk nieformalnych w skali systemu politycznego oraz prowokuje odwołanie się do neopatrymonializmu jako narzędzia heurystycznego.

Badacze charakteryzują ZSRR jako państwo prześląknięte zjawiskami neopatrymonialnymi, które „przekazało” określony typ stosunków społeczno-politycznych nowo powstałym bytom państwowym. Istotne dla analizy procesu transformacji postradzieckiej wydaje się określenie, czy istniejące wówczas sieci klientelistyczne utrzymały się, zmieniły swoje struktury, czy zanikły, czy nomenklatura w okresie transformacji odgrywała ważną rolę oraz jaką obrała strategię postępowania wobec innych aktorów politycznych. Mimo że państwa postradzieckie *en masse* określane są jako kleptokratyczne, skorumpowane państwa rentierskie (*rentier state*)¹⁶, nawet pobieżna analiza systemowa unaocznia, że reżimy polityczne na przestrzeni postradzieckiej stanowią kategorię niejednorodną, różnią się pomiędzy sobą pod względem podstaw ustrojowych oraz praktyk funkcjonowania. Niezbędnym wydaje się określenie różnic pomiędzy nimi, głównie na poziomie nieformalnej organizacji oraz strukturyzacji władzy i społeczeństwa. Posłuży to do zweryfikowania hipotezy o istnieniu trzech typów postradzieckich reżimów neopatrymonialnych.

---

¹⁶ Zob. np.: A. Franke, A. Gawrich, G. Alakbarov, *Kazakhstan and Azerbaijan as Post-Soviet Rentier States: Resource Incomes and Autocracy as a Double ‘Curse’ in Post-Soviet Regimes*, “Europe Asia Studies” 2009, vol. 61, no. 1, s. 109-140.

Po trzecie, hipoteza o neopatrymonialnej naturze reżimów postradzieckich zostanie poddana falsyfikacji w drodze studiów oddzielnych przypadków, klasyfikowanych jako inne typy mieszczących się w tej kategorii. Wybór Ukrainy, Rosji i Uzbekistanu pozwala na wyłonienie zbieżności i poważnych różnic pomiędzy poszczególnymi typami reżimów. Porównanie trzech systemów politycznych wymienionych państw unaocznia również różnorodność ścieżek postradzieckiej transformacji, którymi kroczą państwa wciąż zbiorczo określane jako postradzieckie. Wydaje się, że paradygmat neopatrymonialny stanowi wartościową perspektywę badań nad reżimami politycznymi państw byłego ZSRR, która pozwala na porzucenie dychotomicznego postrzegania rzeczywistości w kategoriach „demokracja” *versus* „autorytaryzm”.

Metoda badawcza

Metodologiczną podstawę pracy stanowi neoinstytucjonalizm, zgodnie z założeniami którego ustrój instytucjonalny tworzy ramy „gry politycznej”, którą toczą ze sobą aktorzy polityczni opierając się na racjonalnym wyborze, podejmując nielosowe, uzasadnione decyzje. W ujęciu tym demokracja to forma rządów ograniczająca niepewność, a więc cenę uczestnictwa w grze politycznej. Paradygmat neoinstytucjonalny opiera się na przekonaniu, że zbiorowi i indywidualni aktorzy procesów politycznych kierują się wartościami racjonalnymi i dążą do maksymalizacji swoich korzyści, uzyskania przewagi nad innymi aktorami¹⁷. Ich decyzje mają charakter nielosowy i są oparte o subiektywne postrzeganie środowiska, zaś instytucje, formalne i nieformalne zasady regulujące funkcjonowanie społeczeństwa, są narzędziem interakcji w celu realizacji interesów oraz zmniejszenia ich kosztów poprzez ograniczenie potencjału niepew-

---

¹⁷ J.G. March, J.P. Olsen, *The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life*, „The American Political Science Review” 1984, vol. 78, no. 3, s. 734-749.

ności. Instytucje są tu rozumiane nie jako istniejące obiektywnie jako takie, lecz złożone stosunki odtwarzane w interakcjach społecznych. Jak twierdzą jedni z najważniejszych przedstawicieli neoinstytucjonalizmu James G. March i Johan P. Olsen, instytucja to stosunkowo trwałe kompleksy zasad i organizacyjnych praktyk zakorzenionych w strukturach znaczeń i zasobach, który jest stosunkowo stabilny względem zmienności indywidualnych podmiotów i względem unikalnych indywidualnych preferencji, oczekiwań i zmiennych uwarunkowań zewnętrznych¹⁸.

Schemat 1. Model heurystyczny neoinstytucjonalizmu

Źródło: opracowanie własne

Uwaga zostanie zwrócona zatem nie tylko na aspekt formalny systemów politycznych, ale również nieformalny. Wynika to z faktu, że w okresach transformacji systemu społecznego jako całości, jak i jego poszczególnych podsystemów, instytucje formalne tracą na znaczeniu względem instytucji nieformalnych. Odwołanie się do paradygmatu neopa-

---

¹⁸ J. March, J. Olsen, *Elaboration the "New Institutionalism"* [w:] R. Rhodes, S.A. Binder, B. Rockman (eds.), *The Oxford Handbook of Political Institutions*, Oxford 2006, s. 6; por.: П.В. Панов, *Институционализм(ы): объяснительные модели и причинность*, "Полис. Политические исследования" 2015, nr 3, s. 39-55.

trymonialnego prowadzi badacza na tropy interdyscyplinarne, do wykorzystania analizy systemowej, badania dziedzictwa historycznego, strategii zachowań aktorów politycznych, których nestor neopatrymonializmu Jean-Francois Medard postrzega w kategorii „politycznych przedsiębiorców”.

Praca ma charakter przeglądkowo-problemowy, co wymaga zastosowania kombinacji kilku metod badawczych. Rozpowszechnione w literaturze podejście opiera się na połączeniu badań porównawczych z metodą *area studies*. Także tutaj generalizacje i wnioski przedstawione są w oparciu o badania porównawcze, zarówno odnoszące się do przestrzeni postradzieckiej, jak i szerzej do państw postkolonialnych. Ich potwierdzenie oraz rozwinięcie w związku z indywidualną specyfiką dokonane zostało w oparciu o metodę *area studies*, zaś wyniki przedstawiono w ostatniej części opracowania. W celu omówienia instytucji formalnych i nieformalnych oraz mechanizmów ich funkcjonowania użyto metod analizy instytucjonalnej i funkcjonalnej.

Struktura pracy

Opracowanie podzielone jest na trzy części. Część pierwszą stanowi opis paradygmatu neopatrymonialnego w ujęciu historycznym oraz analiza jego możliwości eksplanacyjnych w kontekście państw obszaru postradzieckiego. Przedstawiono w nim trzy dominujące koncepcje uzasadniające transformacje systemowe: wpływów zewnętrznych, roli czynników strukturalny oraz proceduralnych. W celu przeprowadzenia dalszych badań założono, że demokratyzacja uwarunkowana jest strukturalnie, jednak jej petryfikacja wynika z konstelacji interesów aktorów politycznych oraz ich ewentualnej zgody na „grę według zasad”. Następnie omówiono Weberowskie źródła neopatrymonializmu oraz proces wypracowania paradygmatu neopatrymonialnego. Szeroko omówiony został aparat pojęciowy używany w tym podejściu, w tym kwestie definicji neopatrymonializmu, klienteli-

zmu, patronatu, roli sieci klientelistycznych oraz zachowań nieformalnych właściwych reżimom neopatrymonialnym. Ze względu na fakt, że paradygmat ten rozwijał się w toku badań nad afrykańskimi państwami postkolonialnymi, konkluzje zawarte są w postaci omówienia zbieżności i różnic w rozwoju politycznym Afryki Subsaharyjskiej i przestrzeni postradzieckiej oraz wniosków płynących ze stosowania ujęcia neopatrymonialnego w dotychczasowych analizach.

Część druga omawia okoliczności kształtowania się współczesnych reżimów neopatrymonialnych na obszarze byłego Związku Radzieckiego oraz przedstawia próbę ich usystematyzowania w ramach zaproponowanej typologii. Zarówno na bazie efektów prac ekspertów zajmujących się neopatrymonializmami afrykańskimi jak i ograniczonego dorobku badaczy zjawisk neopatrymonialnych na przestrzeni byłego ZSRR przedstawiona została klasyfikacja postradzieckich reżimów neopatrymonialnych, wśród których można wyróżnić reżimy oligarchiczne, biurokratyczne oraz sułtanistyczne.

Część trzecia to próba możliwości zastosowania paradygmatu neopatrymonialnego do wybranych konkretnych przypadków. Zgodnie z przyjętą w niniejszym studium typologią reżimów neopatrymonialnych, bliżej omówiono po jednym reżimie reprezentującym każdy z typów, czyli Ukrainę, Rosję i Uzbekistan. Przeprowadzona została ona w oparciu o: określenie charakteru reżimu w kontekście partycypacji, strategii głównych aktorów politycznych oraz sieci klientelistycznych (pluralizm – monizm) jako podstawy klasyfikacji reżimu; określenie czynników nadających dynamikę systemowi politycznemu, w tym przejawów „zagarnięcia państwa” (*state capture*) i rywalizacji międzyklanowej oraz charakterystykę mechanizmów legitymacji władzy i sposobów mobilizacji społecznej jako czynników wpływających na trwałość reżimu.

Ze względu na przyjętą formę niniejszego opracowania, prezentowane w części trzeciej studia przypadków mają

charakter wstępny, zaś ich rozwinięcie można traktować jako dalszy postulat badawczy. W przypadku reżimów politycznych Ukrainy i Rosji większa uwaga zostanie zwrócona na ich dynamikę transformacji systemowej, co pozwala na wskazanie niedemokratycznej natury przekształceń w ramach tej kategorii reżimów politycznych.

Stan badań i literatura przedmiotu

Mimo że literatura naukowa poświęcona analizie reżimów politycznych w ujęciu neopatrymonialnym obfituje w generalizujące prace teoretyczne oraz studia przypadków¹⁹, obszar byłego ZSRR, poza republikami Azji Środkowej, nie jest zbyt często analizowany w tym paradygmacie. Są to przede wszystkim badania podejmowane przez ograniczony krąg badaczy, wśród których należy wymienić: Henry'ego Hale'a – jego najnowszą a zarazem najważniejszą pracą poświęconą polityce państw postradzieckich w ujęciu bliskim neopatrymonialnemu jest obszerna książka *Patronal Politics. Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective*, Cambridge 2015 oraz Ołeksandra Fisuna, Alishera Ilkhamova, Dagikhudo Dagieva, Johna Ishiyamę, Georgija Derluguiana, Michaiła Afanasjewą, Jarosława Stracewa (m.in. O. Fisun, *Rethinking Post-Soviet Politics from a Neopatrimonial Perspective*, "Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization" 2012, vol. 20, no. 2; A. Ilkhamov, *Neopatrimonialism, factionalism and patronage in post-Soviet Uzbekistan* [w:] D.C. Bach, M. Gazibo (red.), *Neopatrimonialism in Africa and Beyond*, London 2012; D. Dagiev, *Regime Transition in Central Asia: Stateness, Nationalism and Political Change in Tajikistan and Uzbekistan*, London 2013; J. Ishiyama, *Neopatrimonialism and the prospects for democratization in the Central Asian republics* [w:] S.N. Cummings (red.), *Power and Change in Central Asia*, Lon-

---

¹⁹ Zob. prace przywoływane w I i II części niniejszego opracowania.

don 2002; M. Laurelle, *Discussing Neopatrimonialism and Patronal Presidentialism in the Central Asian Context*, "Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization" 2012, vol. 20, no. 4; Г. Дерлугьян, *Аденг Бурдые на Кавказе Эскизы к биографии в миросистемной перспективе*, Москва 2000; М.Н. Афанасьев, *Клиентелизм и российская государственность*, Москва 2000, Y. Startsev, 'Informal' Institutions and Practices: Objects to Explore as Methods to Use for Comparative Research, "Perspectives on European Politics and Society" 2005, vol. 6, no. 2).

W zasadzie problematykę będącą w centrum zainteresowania paradygmatu neopatrymonialnego poruszają niemalże wszyscy badacze polityki obszaru postradzieckiego, wskazując na zjawiska korupcji, klanowości i znaczenie praktyk nieformalnych jako czynnika kształtującego przebieg transformacji, jednak *explicite* nie odwołując się do pojęcia neopatrymonializmu (np. J. Wedel, *Dirty Togetherness: Institutional Nomads, Networks, and the State-Private Interface in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union*, "Polish Sociological Review" 2003, nr 2, s. 139-159; N. Cummings, *Kazakhstan: Power and the Elite*, London 2005; C.H. Stefes, *Understanding Post-Soviet Transitions. Corruption, Collusion and Clientelism*, Houndmills-New York 2006; A. Ledneva, *How Russia Really Works. The Informal Practices That Shaped Post-Soviet Politics and Business*, Ithaca 2006; K. Collins, *Clan Politics and Regime Transition in Central Asia*, Cambridge 2009; E. Kavalski (red.), *Stabile Outside, Fragile Inside? Post-Soviet Statehood in Central Asia*, Farnham-Burlington 2010).

Wspomnieć należy również o obecności elementów właściwych neopatrymonializmowi w analizie reżimów politycznych Białorusi, Uzbekistanu czy Azerbejdżanu w kontekście sułtanizmu (D. Eke, T. Kuzio, *Sultanism in Eastern Europe: The Socio-political Roots of Authoritarian Populism in Belarus*, „Europe-Asia Studies” 2000, vol. 52, nr 3; A. Ilk-

hamov, *Neopatrimonialism, interest groups and patronage networks: the impasses of the governance system in Uzbekistan*, "Central Asian Survey" 2007, vol. 26, no. 1; F. Guliyev, *Post-Soviet Azerbaijan: Transition to Sultanistic Semiauthoritarianism? An Attempt at Conceptualization*, „Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization” 2005, vol. 13, no. 3).

Podejście neopatrymonialne nie jest wyizolowanym modelem badawczym, toteż nakłada i przeplata się z innymi ujęciami analitycznymi i współwystępuje z nimi. Jednym z impulsów do powstania niniejszej pracy jest wciąż tocząca się w środowisku naukowym dyskusja nad możliwościami opisu i klasyfikacji reżimów postradzieckich w ramach istniejących paradygmatów badawczych (w tym cenna praca: J. Holzer, S. Balik, *Postkomunistyczne reżimy niedemokratyczne. Badania nad przemianami teorii politycznej w okresie po transformacji ustrojowej*, Kraków-Nowy Sącz 2009). Niniejsze opracowanie ma ambicję stać się jednym z głosów w tej dyskusji. Wydany w 2012 roku tom pod redakcją Daniela C. Bacha i Mamoudou Gazibo (D.C. Bach, M. Gazibo (red.), *Neopatrimonialism in Africa and Beyond*, London 2012) wyznaczył nową cezurę w badaniach nad paradygmatem neopatrymonialnym. Stanowił on ważny impuls i zachętę do ożywienia badań w tym ujęciu oraz wyjścia poza jego subsaharyjski kontekst. Również to przyczyniło się do powstania niniejszej książki.

CZĘŚĆ I

NEOPATRYMONIALIZM JAKO PARADYGMAT BADAWCZY

1. Teorie demokratyzacji a przestrzeń postradziecka

Pojęcie przestrzeni postradzieckiej może być interpretowane rozmaicie. W sensie geograficznym odnosi się ono do bardzo rozległego oraz zróżnicowanego przyrodniczo i kulturowo obszaru od Europy Wschodniej, poprzez Kaukaz, Azję Środkową po Czukotkę, nad którym do 1991 roku władzę sprawował Związek Radziecki. W sensie politycznym oznacza ono państwa, które powstały na gruzach ZSRR, lecz wciąż ich – trwający niemalże ćwierćwiecze – niezależny rozwój społeczno-polityczny i gospodarczy nosi, w mniejszym lub większym stopniu, piętno poprzedniego ustroju. Nie bez powodu do obszaru postradzieckiego z reguły nie zalicza się już Litwy, Łotwy i Estonii, republiki te bowiem pod wieloma względami są tak odmienne od innych dawnych części składowych ZSRR, że obecnie nie można mówić o jakiegokolwiek wspólnocie.

Co zatem decyduje o tym, że używanie określenia „przestrzeń postradziecka” w sensie politycznym jest nadal uzasadnione? Przede wszystkim można mówić o zbliżonych punktach wyjściowych przekształceń na początku lat 90. oraz zbieżnych obecnych rezultatach procesów transformacyjnych. Nie oznacza to jednak, że wspólne dziedzictwo komunistyczne decyduje o obliczu dzisiejszych reżimów politycznych²⁰.

---

²⁰ A. Antoszewski, *Instytucjonalne uwarunkowania rywalizacji politycznej w państwach postradzieckich* [w:] T. Bodio (red.), *Przy-*

Zachodzące na początku ostatniej dekady XX wieku zmiany na obszarze byłego Związku Radzieckiego wpisywały się w schemat transformacji, która została uruchomiona przez liberalne skrzydło radzieckich elit władzy, sygnały do przeprowadzenia reform szły głównie „z góry”, a towarzyszyły im mniej lub bardziej wyraźne naciski społeczne. Dokonanie przez nomenklaturę wyboru na rzecz demokracji było decyzją koniunkturalną, doraźnym środkiem pozwalającym elitom rządzącym zachować uprzywilejowaną pozycję w gwałtownie zmieniających się okolicznościach. Świadczy o tym fakt, iż znaczna część republik postradzieckich nie weszła w fazę konsolidacji demokracji – zjawisko to oznaczałoby, że elity zgodziły się na utratę uprzywilejowanej pozycji i ryzyko alternacji władzy. Po okresie niezbędnym do „otrząśnięcia się” z szoku wywołanego nieoczekiwanym upadkiem Związku Radzieckiego, elity rządzące zaczęły wyhamowywać proces demokratyzacji, a nawet rozpoczęły odwrót od niej²¹. Po stosunkowo krótkim okresie demokratyzacji (niekiedy także liberalizacji) ustroju radzieckiego i deklarowanym przejściu ku demokracji, konstytucyjnym zagwarantowaniu pluralizmu, przestrzegania praw człowieka, państwa te powróciły do formy reżimu niedemokratycznego, choć już innego niż ustrój radziecki. Potwierdziły one tym samym tezę o możliwości transformacji jednego reżimu niedemokratycznego w inny, również niedemokratyczny²².

---

wództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań. Tom I, op. cit., s. 92.

²¹ Г.М. Михалева, *Российские партии в контексте трансформации*, Москва 2009, s. 30.

²² Badania wskazują, że aż 77% przypadków współczesnych transformacji reżimów niedemokratycznych prowadzi o powstania nowych niedemokracji. A. Hadenius, J. Teorell, *Authoritarian Regimes: Stability, Change, and Pathways to Democracy, 1972-2003*, “Kellogg Institute Working Papers” 2006, no. 331.

Fakt ten stanowił poważny asumpt do rozwijania koncepcji reżimów hybrydowych, „demokracji z przymiotnikami”, w tym demokracji wadliwych, wyborczych, suwerennych, neoliberalnych²³. Niezależnie od tego, jaki aspekt „nie-demokratyczności” badacze uwypuklali, zasadniczo w reżimach postradzieckich władzy się nie zdobywa demokratycznymi metodami, lecz „transferuje”²⁴. Mimo zaistnienia formalnych cech demokracji, takich jak konstytucyjne gwarancje pluralizmu, regularne odbywanie (quazi)rywalizacyjnych elekcji, niemalże wszystkie państwa tej grupy w praktyce nie spełniają kryteriów demokratyczności. Nie mamy tutaj do czynienia ze szczególnie istotną cechą demokracji, na którą uwagę zwraca Adam Przeworski: nie ma gwarancji stabilności i przewidywalności zasad politycznej rywalizacji w warunkach nieprzewidywalności rezultatów tejże rywalizacji (czyli możliwości alternacji władzy)²⁵. W przypadku państw postradzieckich można twierdzić, że demokracja sprowadza się do rytualnych procedur wyborczych, które nie pozwalają jakkolwiek na zaliczenie ich do kategorii reżimów demokratycznych. Jak pisze Andreas Schedler, rządzący w niedemokracjach utrzymują instytucję wyborów, „korzystając z legitymacji uzyskiwanej w ten sposób bez ryzyka utraty władzy”²⁶.

---

²³ F. Zakaria, *The Rise of Illiberal Democracy*, “Foreign Affairs” 1997, vol. 76, no. 6, s. 22-43.

²⁴ T. Carothers, *The End of the Transition Paradigm*, “Journal of Democracy” 2002, vol. 13, no. 1, s. 13.

²⁵ A. Przeworski, *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge 1991.

²⁶ L. Diamond, *Is the Third Wave Over?*, “Journal of Democracy” 1996, vol. 7, no. 3, s. 20-37; A. Schedler, *The Menu of Manipulation*, „Journal of Democracy” 2002, vol. 13, no. 2, s. 37; A. Croissant, W. Merkel, *Introduction: Democratization in the Early Twenty-First Century*, “Democratization” 2004, vol. 11, no. 5, s. 2;

Zgodnie z koncepcją Samuela Huntingtona z lat 90., czynnikami, które warunkują udaną demokrację są:

- a) wcześniejsze doświadczenie demokratyczne;
- b) zakres wolności politycznych istniejących przed rozpoczęciem przemian;
- c) charakter poprzedniego ustroju politycznego;
- d) zakres społecznej akceptacji dla przeprowadzanej transformacji²⁷.

W ich świetle perspektywy demokracji państw postradzieckich nie kształtują się pomyślnie. Nie posiadały one w okresie poprzedzającym włączenie w skład ZSRR długotrwałego doświadczenia demokratycznego (za takie nie można uznać np. epizodycznych republik Kaukazu Południowego powstałych po i wojnie światowej), bądź nie istniały w ogóle (przednowoczesne państwowości w Azji Środkowej). Świadomość i poczucie wspólnoty politycznej społeczeństw kształtowało się zaś w ramach państwa radzieckiego, a więc już od początku było „skażone” ideologią komunistyczną i wielkoruskim szowinizmem²⁸, przejawiając się obecnie w syndromie postkolonialnym.

Analizując proces transformacji społeczno-politycznej w republikach byłego ZSRR po 1991 roku należy pamiętać, że na jego szczególnie charakter miał wpływ fakt równoczesnego kształtowania się młodych postradzieckich państwowości. Większość zachodzących na obszarze dawnego ZSRR zjawisk społeczno-politycznych należy tłumaczyć specyfiką budownictwa państwowego i narodowego (procesami *statebuilding* oraz *nationbuilding*). W państwach Europy

---

Д. Фурман, *Движение по спирали. Российская политическая система в ряду других систем*, Москва 2010, s. 12.

²⁷ S.P. Huntington, *Trzecia fala demokracji*, Warszawa 1995, s. 41.

²⁸ Nieprzypadkowo hymny wszystkich radzieckich republik związkowych zawierały słowa wdzięczności i uznania dla narodu rosyjskiego w dziele budowy państwa radzieckiego.

Środkowej genetyczna faza transformacji postkomunistycznej związana była z trojakiem zagadnieniem: demokratyzacją życia publicznego, liberalizacją gospodarki ale także budową zrębów młodych państwowości²⁹, zaś w przypadku państw postradzieckich doszedł wspomniany czwarty wymiar równoległego kształtowania się nie tylko państwa, ale i narodu³⁰.

Współczesny model demokracji, który za Leslie Holmesom można oprzeć na siedmiu fundamentalnych założeniach, miał – w przekonaniu licznych obserwatorów – stanowić punkt docelowy transformacji systemów politycznych państw postkomunistycznych. W tymże modelu nowoczesnej demokracji znalazły się:

- a) regularne, tajne, rywalizacyjne wybory i polityczny pluralizm;
- b) podział władzy, istnienie mechanizmu powstrzymywania i równowagi (*system of check and balances*);
- c) pluralizm społeczny, włączający wolność mediów, edukacji oraz wolność słowa;
- d) państwowa oraz społeczna gwarancja wolności sumienia, w tym religii;
- e) przestrzeganie praw mniejszości;
- f) rządy prawa;

---

²⁹ O trzech wymiarach transformacji (demokratyzacji, reformie gospodarki oraz budowie nowych instytucji państwowych) pisał m.in. Claus Offe w pracy poświęconej państwom Europy Środkowej. C. Offe, *Drogi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodniemieckie* Warszawa 1999. Było to *novum* w postrzeganiu transformacji wpisujących się w „trzecią falę”, albowiem przemiany w Ameryce Łacińskiej i Europie Południowej lat 70. postrzegane były w pryzmacie „dwuwymiarowym”: demokratyzacji i urynkowienia gospodarek.

³⁰ T. Kuzio, *Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?*, „Politics” 2001, vol. 21 no. 3.

g) istnienie kultury politycznej, która akceptuje wyższe zasady oraz sprzyja politycznej partycypacji³¹.

Doświadczenie pierwszej dekady przemian politycznych, gospodarczych i społecznych w krajach postkomunistycznych unaoczyliło, że nie wszystkie państwa z sukcesem implementowały model demokracji zgodny z założeniami L. Holmesa. Konstatacja ta stanowiła znaczący impuls do dalszych badań nad uwarunkowaniami demokratyzacji, jak i nad czynnikami determinującymi jej zaistnienie, przebieg i ostateczny sukces/porażkę. Badacze zaczęli podkreślać odmienną procesów transformacyjnych na obszarze postradzieckim oraz nieprzystawalność do tej rzeczywistości paradygmatów wypracowanych na potrzeby koncepcji „trzeciej fali demokratyzacji”³².

Niespełnienie się żywionych na początku lat 90. nadziei na udaną demokratyzację państw obszaru byłego ZSRR, jak i specyfika rozwoju postradzieckich systemów politycznych, prowokuje pytanie o metody badań transformacji oraz możliwości ich zastosowania do analizy przypadków tego obszaru. Najbardziej popularne optyki badawcze skupiają się na różnego rodzaju czynnikach warunkujących demokratyczne tranzyty. Dwa rozpowszechnione podejścia w centrum analizy umieszczają rozmaite czynniki: natury egzogennej i endogennej.

Transformacja jako wynik wpływów zewnętrznych

Na początku lat 90. dezintegracja ZSRR postrzegana była jako element procesu globalnej demokratyzacji, wpisujący się w „trzecią falę demokratyzacji”. Tłumacząc ten powszechny trend odejścia od ustrojów niedemokratycznych,

---

³¹ L. Holmes, *The Democratic State Or State Democracy? Post-Communist Transition*, “Jean Monnet Chair Papers” 1998, no. 48, s. 15.

³² L. Diamond, *op. cit.*, s. 20-37.

wskazywano na czynnik ekonomiczno-kulturowy, ale może przede wszystkim na atrakcyjność modelu demokracji liberalnej, międzynarodowy pęd, swoistą „modę” na demokrację. Takie – stosunkowo uproszczone – wyjaśnienie odejść od autorytaryzmów w zgoła odmiennych krajach odwoływało się do założenia o modernizacyjnym charakterze demokracji. Zmiana ustrojowa, porzucenie rozwiązań autorytarnych, odblokowanie Deutschowskich „kanałów komunikacji”, a więc przełamanie wewnętrznej dysfunkcjonalności, miało służyć pokonaniu wewnętrznych problemów państw oraz przywróceniu homeostazy systemów społecznych. Demokratyzacja była zatem postrzegana w duchu „końca historii” Francisca Fukuyamy: jako efekt dyfuzji, zapożyczenia rozwiązań politycznych, ekonomicznych, kulturowo-społecznych, które sprawdziły się w innych państwach³³.

Co istotne dla tego paradygmatu, demokratyzacja – deklaracyjna oraz rzeczywista – stała się ważnym wymiarem współczesnych stosunków międzynarodowych. Źródłem tego była rywalizacja bipolarna pomiędzy Stanami Zjednoczonymi a Związkiem Radzieckim w okresie zimnowojennym. Promocja ustroju demokracji liberalnej była ważnym narzędziem polityki amerykańskiej w okresie konfrontacji obu mocarstw, a po rozpadzie ZSRR zachowała kluczowe znaczenie w dokonywanej przez USA reorganizacji ładu globalnego.

Szeroką analizę demokratyzacji pod wpływem czynników zewnętrznych przedstawił Samuel Huntington, podając jej cztery modele³⁴. Pierwszy opiera się na wyjaśnieniu zmia-

---

³³ F. Fukuyama, *Koniec historii*, Poznań 2000; P.J. DiMaggio, W.W. Powell, *The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields*, „American Sociological Review” 1983, vol. 48, issue 2, s. 147-160.

³⁴ S. Huntington, *op. cit.*, s. 41-44; por.: M. Cichosz, *Transformacja demokratyczna – przyczyny, przebieg, efekty procesu*, [w:] A. Antoszewski (red.), *Systemy polityczne Europy Środkowej i Wschodniej. Perspektywa porównawcza*, Wrocław 2006, s. 38.

ny systemowej w oparciu o jedną przyczynę, mającą uniwersalny charakter, to znaczy przyczyniającą się do niezależnych od siebie demokratyzacji w różnych państwach świata. Przyczyną taką mógł być koniec wojny, określona polityka światowego mocarstwa. Drugi model, rozwoju równoległego, opiera się na założeniu istnienia zmiennej, której wystąpienie w poszczególnych państwach zawsze prowadzi do demokratyzacji (np. rosnącego poziomu rozwoju gospodarczego). Trzeci – nazywany „efektem domina” – zakłada rozprzestrzenianie się demokracji, która w tej optyce nabiera cech „choroby zakaźnej”. W czwartym modelu uznaje się demokratyzację za uniwersalne panaceum, a jej wprowadzenie postrzega jako reakcję na rozmaite trudności społeczno-polityczne i ekonomiczne.

Steven Levitsky i Lucan A. Way w ramach tego paradygmatu operują pojęciami przyciągania (*leverage*) i sprzężenia (*linkage*)³⁵. Pod przyciąganiem rozumie się wrażliwość władz państwowych na zewnętrzną presję demokratyzacyjną. Władze te mogą oponować presji, unikać jej, bądź ulec. Przyciąganie uwarunkowane jest trzema czynnikami: polityczną i ekonomiczną siłą państwa (warunkującą ewentualny opór wobec presji demokratyzacyjnej), spójnością polityki zagranicznej podmiotów zewnętrznych i ich wspólną determinacją w wywieraniu presji demokratyzacyjnej oraz istnieniem zewnętrznych sił politycznych redukujących tę presję, a więc oponujących narzucaniu rozwiązań demokratycznych (przykładem protekcyjna rola Rosji wobec reżimu białoruskiego). Pod sprzężeniem rozumie się ilość i intensywność więzi politycznych, ekonomicznych, kulturowych, społecznych łączących dane państwo ze światem Zachodu. Im więcej więzi i są one intensywniejsze, tym większa podatność

---

³⁵ S. Levitsky, L.A. Way, *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regime After the Cold War*, Cambridge 2010, s. 38-44.

na presję demokratyzacyjną, płynącą ze środowiska zewnętrznego.

Zadziwiająca popularność idei demokracji (w wymiarze deklaracyjnym) na obszarze postradzieckim może wskazywać, że transformacja w kierunku demokracji w państwach postradzieckich była procesem „zaraźliwym”. W istocie „zaraźliwość” ta sprowadziła się do obrania przez lokalne elity takiej samej taktyki legitymizacji swoich rządów. Po odrzuceniu ideologii komunistycznej, koniunkturalne i zasadniczo bezideowe elity postnomenklaturowe zaczęły odwoływać się do stosunkowo amorficznej i nieznanego społeczeństwom idei demokracji. Tak więc samo hasło demokratycznej transformacji było traktowane jako narzędzie niezbędne w procesie transformacji jednego reżimu niedemokratycznego w inny niedemokratyczny, aczkolwiek uwzględniający pewien element procedur demokratycznych. Ten noszący hybrydowe cechy model zapewnia w znakomitej większości przypadków skuteczną reprodukcję elit oraz kontrolowane przekazywanie władzy w ramach zamkniętej grupy uprzywilejowanych osób i utrzymywanie klientelistycznych sieci zależności³⁶.

Model opierający się na analizie roli czynników zewnętrznych w procesie transformacji systemowej znajduje w przypadku obszaru postradzieckiego zastosowanie i jest rozwijany³⁷. Należy jednak zaznaczyć, że presja środowiska zewnętrznego na przemiany demokratyczne nie była (i nie jest) na całej przestrzeni byłego ZSRR jednakowa. O ile wobec państw Europy Wschodniej i Kaukazu Południowego najczęściej w roli siły normatywnej występuje Unia Europejska, a okresowo również Stany Zjednoczone, to Rosja oraz republiki Azji Środkowej pozostają poza tym oddziaływaniem. Co więcej, zwłaszcza w przypadku ostatniego z wy-

---

³⁶ А. Рябов, *Воспроизводимость политической системы*, [w:] М. Липман, А. Рябов (red.), *Пути российского посткоммунизма. Очерки*, Москва 2007, s. 273-304.

³⁷ А.Ю. Мельвиль, *Демократические транзиты...*, *op. cit.*, s. 14.

mienionych regionów można zauważyć zjawisko wręcz odwrotne: od czasu upadku ZSRR jest on celem politycznej i kulturowej infiltracji ze strony państw islamskich. Można twierdzić, że władze Uzbekistanu czy Tadżykistanu stoją przed wyborem mniejszego zła: albo będą petryfikować system autorytarny tłumiący rozwój opozycji, głównie o charakterze skrajnie religijnym, albo zezwolą na jej działalność, która niechybnie doprowadziłaby do konfliktów religijnych i etnicznych, te zaś w krótkim czasie skutkowałyby upadkiem instytucji państwowych³⁸.

Podejście strukturalne: transformacja jako efekt rozwoju i wzrostu zależności

Analiza czynników egzogennych z pewnością nie daje satysfakcjonujących a przede wszystkim wyczerpujących odpowiedzi na pytania dotyczące przesłanek, przebiegu i efektów transformacji. Szukając rozwiązania tego problemu oraz próbując stworzyć optymalny model badawczy przemian systemowych, badacze koncentrują się na uwarunkowaniach wewnętrznych. Chronologicznie takie podejście jest starsze i posiada bogatą literaturę³⁹ a w jego ramach występują dwie

---

³⁸ Możliwe byłoby zatem powtórzenie scenariusza, który miał miejsce w Tadżykistanie w czasie wojny domowej na początku lat 90., przed konsolidacją władzy przez Emmomali Rahmona. Zagrożenie to dotyczy nie tylko Azji Środkowej, również w Gruzji (Pankisi) oraz we wchodzących w skład Rosji Dagestanie i Czeczenii istnieją silne organizacje fundamentalistów islamskich zmierzających do organizacji życia miejscowej ludności według szariaty. *Explicite* wskazywał na to w kontekście głównych celów polityki państwa m.in. prezydent Uzbekistanu. M. Atkin, *Thwarted democratization in Tajikistan* [w:] K. Dawisha, B. Parrott (red.), *Conflict, Cleavage and Change in Central Asia and the Caucasus*, Cambridge 1997, s. 277-310; I. Karimow, *Uzbekistan na progu XXI wieku*, Warszawa 2001.

³⁹ Z fundamentalnych prac zob. m.in.: S.M. Lipset, *Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Le-*

odmienne orientacje badawcze. Pierwsza, będąca podejściem strukturalnym (funkcjonalnym) wychodzi z założenia, że istnieją określone korelacje pomiędzy niektórymi zmiennymi o charakterze kulturowym oraz społeczno-ekonomicznym a prawdopodobieństwem wprowadzenia oraz petryfikacji systemu demokratycznego. Zależności te są postrzegane jako strukturalne, a więc uwarunkowane wpływem obiektywnie istniejących struktur społecznych, a nie subiektywnymi, woluntarystycznymi zachowaniami aktorów politycznych. Zgodnie z tym paradygmatem badacze wyróżniają trzy zasadnicze strukturalne determinanty demokratycznej transformacji. Jest to:

- a) istnienie tożsamości narodowej oraz poczucie jedności narodowej;
- b) stosunkowo wysoki poziom rozwoju ekonomicznego;
- c) istnienie wartości i norm kulturowych (kultury politycznej) sprzyjających zaufaniu pomiędzy obywatelami oraz do instytucji państwowych⁴⁰.

Kluczowym wydaje się pierwsze z wymienionych kryteriów, gdyż poczucie jedności narodowej, brak wewnętrznych konfliktów na gruncie etnicznym w dużym stopniu warunkuje istnienie sprawnych instytucji państwowych. Z kolei, co podkreślają Juan Linz i Alfred Stepan, tylko w sprawnie działającym państwie możliwe jest funkcjonowanie demokracji⁴¹. W efektywne funkcjonującej demokracji liberal-

---

gitimacy, "American Political Science Review" 1959, vol. 59, no. 1, s. 69-105; D. Rustow, *Transition to Democracy: Toward a Dynamic Model*, "Comparative Politics" 1970, no. 3, s. 337-363.

⁴⁰ А.Ю. Мельвиль, *Демократические транзиты...*, *op. cit.*, s. 15; D. Acemoglu, J.A. Robinson, *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*, New York 2006, s. 32-33; Е.Г. Ясин, *Приживется ли демократия в России*, Москва 2012, s. 81-86.

⁴¹ J. Linz, A. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, *op. cit.*

nej naturalnym sposobem kształtuje klasa średnia, która stanowi bazę tego ustroju. Potwierdza to zdanie Rolanda Ingleharta, iż w dłuższym czasie demokracja nie może się opierać na zmianach ustrojowych i dążeniu elit politycznych bez odwołania się do stanowiska i wartości panujących w społeczeństwie⁴².

W przypadku państw postradzieckich najczęściej rozpoczętemu w 1991 roku procesowi *statebuilding* towarzyszył proces *nationbuilding*. Pozbawione poczucia więzi narodowej społeczeństwa republik środkowoazjatyckich, ale także zso-wietyzowane społeczeństwa Białorusi i Rosji, poszukiwały własnej tożsamości. Rozbite i zatomizowane w okresie totalitaryzmu miały one poważny problem z budową więzi społecznych, zaufania, kapitału społecznego. Po okresie totalitarnego sterowania społeczeństwem władze transformujących się państw nie dysponowały takim potencjałem mobilizacyjnym jak w okresie komunizmu. Przed takimi państwami jak Turkmenistan czy Kazachstan stało fundamentalne wyzwanie budowy narodu i poczucia więzi nie tylko pomiędzy obywatelami, ale także pomiędzy obywatelami a własnym państwem. W omawianym przypadku trudno również twierdzić o wpływie integralności terytorialnej oraz świadomości narodowej na proces demokratyzacji. Został ten proces uwolniony niezależnie od wspomnianych przesłanek, które nie tyle, że nie zaistniały w okresie *pierestrojki* (trudno mówić o integralności ZSRR w przeddzień jego rozpadu), ale i stały się palącym problemem poszczególnych państwowości powstających na gruzach państwa radzieckiego. Kryzys poczucia wspólnoty narodowej postawił władze młodych republik przed zadaniem zapewnienia jedności w wymiarze państwowym, a więc także integralności terytorialnej. Odnosząc się

---

⁴² R. Inglehart, *Kultura a demokracja* [w:] L.E. Harrison, S.P. Huntington (red.), *Kultura ma znaczenie: jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*, Poznań 2003, s. 167; R. Dahl, *O demokracji*, Kraków 2000, s. 146.

do wspomnianej uwagi J. Linza i A. Stepana należy zauważyć, iż wielu przywódców republik postradzieckich rozumiało newralgiczny charakter procesu transformacji oraz słabość instytucji państwowych. Askar Akajew i Nursułtan Nazarbajew niejednokrotnie zaznaczali, że ich autorytarne rządy mają charakter przejściowy. Panowanie „silnej ręki” prezydenta miało gwarantować wzmocnienie instytucji państwowych, zapewnienie ładu wewnętrznego oraz sprzyjać konsolidacji narodowej, tak by stworzyć warunki dla wprowadzenia demokracji⁴³.

W świetle powyższego procesy narodotwórcze (Białoruś, Azerbejdżan, republiki środkowoazjatyckie) oraz odnowy świadomości narodowej (Rosja) były w istotnym stopniu sterowane przez władze państwowe. Popularnością cieszyły się wizje narodowej osobliwości, historycznej potęgi, która pozwalałyby na odróżnienie się od innych narodów, ale

---

⁴³ Kirgiski politolog Mels Artykbajew twierdzi, że autorytaryzm jest niezbędnym ogniwem pomiędzy radzieckim totalitaryzmem a demokracją. Prezydent Kazachstanu Nursułtan Nazarbajew niejednokrotnie stwierdzał, że budowa państwa demokratycznego wymaga czasu, a funkcjonujący w republice ustrój jest przejściowym, modelującym kierunek transformacji. Askar Akajew za jedyną dopuszczalną demokrację we własnym państwie nazywał „demokrację kirgiską”. W podobnym duchu wypowiadali się Aleksander Łukaszenko, uzasadniając autorytarne praktyki koniecznością „podnoszenia państwa z błota” oraz turkmeński lider Sapurmurad Nijazow, twierdząc, że w okresie przejściowym w interesie społeczeństwa państwo reguluje zakres swobód. W 2007 roku, w czasie telewizyjnego debatu ze społeczeństwem, W. Putin stwierdził, że „ręczne sterowanie” państwem może potrwać jeszcze 15-20 lat. M. Artykbaev, *Etapy transformacji ustrojowej* [w:] T. Bodio (red.), *Kirgistan. Historia–społeczeństwo–polityka*, Warszawa 2003, s. 277; С. Ниязов: *Румм реформ мы должны определять сами*, „Независимая газета” z dn. 20.10.1992 r.; Д. Тренин, *Post-imperium: евразийская история*, Москва 2012, s. 94, 265.

jednocześnie uzasadniałyby niedemokratyczną formę rządu⁴⁴. Wizje (ideologie) te miały tworzyć i konsolidować naród wokół instytucji i wartości państwowych, ale również legitymizować niedemokratyczne rządy⁴⁵.

Ani demokratyzacji, ani upadku ZSRR nie poprzedzał intensywny wzrost gospodarczy oraz poprawa stopy życiowej szerokich mas społecznych. Reformy w tym zakresie były spowodowane zgoła odmienną sytuacją: polityka Michaiła Gorbaczowa w sferze gospodarczej (m.in. *gosprijomka*, kampanie na rzecz zwiększenia wydajności pracy) wynikała z pogłębiającego się zastoju oraz wyczerpywania się potencjału gospodarki radzieckiej. Nie było w warunkach gospodarki uspołecznionej możliwości wykształcenia się społecznej bazy dla przemian demokratycznych, a więc grupy, która mogłaby się stać klasą średnią. Problem ten, przejawiający się w rozwarstwieniu na bogate osoby uprzywilejowane, korzystające ze związków z władzą oraz masy żyjące w biedzie, po-

---

⁴⁴ Б. Дубин, *Россия нулевых: политическая культура, историческая память, повседневная жизнь*, Москва 2011, s. 82-83.

⁴⁵ Proces ten w różnych państwach przybierał różne formy: w Turkmenistanie Sapurmurada Nijazowa społeczeństwo było indoktrynowane tezami prezydenckiej *Ruhnamy*, na Białorusi funkcjonuje *ideologia państwowa*, w Rosji określone zadania w tej materii wypełniała idea *suwerennej demokracji* oraz działalność Ogólnorosyjskiego Frontu Ludowego, w Kazachstanie „mit założycielski” współczesnego państwa opiera się na wspomnieniu potęgi Timura Tamerlana i przekazie księgi *Awesty*, w Kazachstanie zaś na aurytetycie Nursułtana Nazarbajewa. Szerzej: К. Аймермахер, Г. Бордюгов (red.), *Национальные истории в советском и постсоветских государствах*, Москва 1999, reprezentatywne teksty na przykładzie Uzbekistanu i Tadżykistanu: A.S. Sagdullaev, *Starożytnie korzenie państwa Uzbeków* [w:] T. Bodio (red.), *Uzbekistan. Historia-społeczeństwo-polityka*, Warszawa 2001, s. 41-48; J. Jakubov, *U źródeł organizacji państwowej Tadżyków* [w:] T. Bodio (red.), *Tadżykistan. Historia-społeczeństwo-polityka*, Warszawa 2002, s. 67-81.

zostaje aktualny do dzisiaj we wszystkich republikach postradzieckich, zaś sprzyjają temu istniejące neopatrymonialne sieci klientelistyczne.

Z powyższym blisko skorelowany jest fakt, że u władzy w tych państwach pozostają przedstawiciele kluczowych grup dawnej radzieckiej nomenklatury. Brak społecznego kompromisu pomiędzy rywalizującymi stronami w okresie transformacji postkomunistycznej, a więc utrzymanie wysokiej niepewności odnośnie dalszej transformacji, skutkowało zachowaniem dla elit rządzących gwarancji bezpieczeństwa politycznego i ekonomicznego oraz ograniczaniem wpływów ewentualnej opozycji. Oznacza to, że transformacja systemowa w republikach byłego ZSRR nie była zerwaniem z przeszłością, lecz metamorfozą dawnego systemu, w czasie której – pod hasłami demokracji i liberalizacji – zachowano uprzywilejowaną pozycję nomenklatury partyjnej, do której dołączyli wybrani przedstawiciele kręgów demokratycznych⁴⁶. Odnowiona elita rządząca zachowała władzę, przejęła na własność państwowy majątek, starając się nie dopuścić do utraty kontroli nad procesami politycznymi. Stąd też faktyczny brak znaczących osiągnięć w demokratyzacji państw postradzieckich.

Także specyficzna kultura polityczna społeczeństw postsowieckich nie sprzyjała petryfikacji wartości i praktyk demokratycznych. W większości z nich dominowało przekonanie, że będące konsekwencją zmian systemowych na początku lat 90. zwiększenie swobód przynosi więcej strat niż korzyści. W indywidualnej opinii jednostek rozpad radzieckiego systemu i zwrócenie się ku hasłom demokracji i wolnego rynku postrzegane było jako zagrażające bezpieczeństwu. Wyniki prowadzonych w różnych republikach byłego ZSRR sondaży potwierdziły słuszność Frommowskiej tezy o „ucieczce od wolności”: w 1998 roku w Kazachstanie

---

⁴⁶ А.Ю. Мельвиль, *Демократические транзиты...*, *op. cit.*, s. 26.

57% respondentów skłaniało się ku „dowolnej formie rządów, byle zapewniającej porządek”, w 2006 roku Białorusini za polityczne priorytety określali posiadanie silnego państwa i silnego lidera (odpowiednio 47% i 42%), zaś w 2008 roku w Rosji 67% obywateli godziło się na niepoddawanie działalności organów państwowych społecznej kontroli. Państwa postradzieckie zachowują funkcje paternalistyczne, zaś ich obywatele przyjmują postawy klientelistyczne bądź pasywnych obserwatorów⁴⁷. Sytuacja ta nie sprzyja modernizacji instytucji społecznych, konserwuje istniejące formy stosunków pomiędzy władzą a społeczeństwem oraz hamuje ewentualną demokratyzację.

Podejście proceduralne: transformacja jako efekt zachowań aktorów politycznych

Część badaczy, odrzucając uzasadnienia ekonomiczne i społeczno-kulturowe, stwierdza, że współczesne transformacje demokratyczne mają charakter głównie endogenny i są najczęściej pokłosiem wyboru określonej strategii zachowań politycznych czołowych aktorów oraz interakcji pomiędzy nimi. Zatem, mimo że czynnik strukturalny tworzy określone tło transformacji, jest ona efektem zachowań woluntarystycznych, a przynajmniej te ostatnie mają decydujący wpływ na jej przebieg⁴⁸. Takie stanowisko jest podstawą podejścia proceduralnego (inaczej: genetycznego lub subiek-

---

⁴⁷ R. Czachor, *Socjopolityczne badania odbioru demokracji i władzy we współczesnej Rosji*, „Wrocławski Przegląd Międzynarodowy”, 2009, nr 1-2, s. 9-17; Б. Дубин, *op. cit.*, s. 253; Ю. Левада, *Ищем человека*, Москва 2006, s. 202-212; В. Федоров, *Русский выбор. Введение в теорию электорального поведения россиян*, Москва 2010, s. 65-84.

⁴⁸ A. Antoszewski, *Demokratyzacja w Polsce w świetle współczesnej tranzytologii* [w:] Ł. Danel, J. Kornaś (red.), *Dylematy polskiej demokracji*, Kraków 2012, s. 22.

tywnego⁴⁹); jego zwolennicy twierdzą, zgodnie z teorią racjonalnego wyboru, że żadne obiektywne czynniki społeczne, ekonomiczne czy kulturowe, nie są w stanie *a priori* wyjaśnić, jak poszczególni aktorzy i siły polityczne będą postępować, czy opowiedzą się za, czy przeciwko zmianom o charakterze systemowym⁵⁰. Aktorzy dążą bowiem do maksymalizacji korzyści: gdy są słabi, dążą do kompromisu z oponentami (trwale „reguły gry” politycznej, demokracja), gdy są silni, prowadzą wobec konkurentów grę o sumie zerowej („zwycięzca bierze wszystko”, niedemokracja), która nie przewiduje kompromisów z przegranymi.

Tacy politolodzy jak Gullermo O’Donnell, Phillippe Schmitter, Adam Przeworski a także Juan Linz i Alfred Stepan⁵¹ uwypuklali znaczenie czynników, które mogą przysłużyć się „skonstruowaniu” demokracji⁵²: okoliczności „wyjścia” z autorytaryzmu, relacje pomiędzy „starą” i „nową” opozycją, przemiany w elitach władzy, okoliczności przeprowadzenia wyborów „założycielskich” (*founding elections*), stan pluralizmu oraz politycznej konkurencji, m.in. w postaci prawa wyborczego. W ujęciu tym demokracja oznaczała rezultat konsensusu elit władzy w kwestii „gry według zasad”, będąc niejako jego „produktem ubocznym”⁵³.

---

⁴⁹ M. Cichosz, *op. cit.*, s. 40.

⁵⁰ А.Ю. Мельвиль, *Демократические транзиты...*, *op. cit.*, s. 18.

⁵¹ G. O’Donnell, P.C. Schmitter, *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Baltimore-London 1986; A. Przeworski, *Democracy and the Market...*, *op. cit.*; J. Linz, A. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, *op. cit.*

⁵² Według pojęcia przedstawiciela tej orientacji badawczej Giuseppe Di Palmy: G. Di Palma, *To Craft Democracies. An Essay on Democratic Transitions*, Los Angeles 1991.

⁵³ D. Rustow, *op. cit.*, s. 337-363; A. Przeworski, *Democracy as a Contingent Outcome of Conflicts* [w:] J. Elster, R. Slagstad

Tabela 1. Określenia strategii elit i odpowiadających im scenariuszy transformacji systemowych wg Władimira Gielmana i Ołeksandra Fisuna

Strategia postępowania elit		Efekt transformacji systemu
W. Gielman	O. Fisun	
zwycięzca bierze wszystko	dominacja lub hegemonia	autorytaryzm
porozumienia kartelowe	kartel	reżim hybrydowy
walka według zasad	pakt	demokracja

Źródło: И.В. Чайко, Проблемы исследования режимных трансформаций, или неопатримониальная альтернатива транзитологии, „Политическая концептология” 2013, nr 1, s. 134.

Strategia „zwycięzca bierze wszystko”, nazywana uzurpatorską⁵⁴, dominacją lub hegemonią jednego z aktorów politycznych, wydaje się najlepszą dla ograniczenia możliwości utraty władzy i kontroli nad zasobami, jednak niesie wysoką niestabilność i niepewność rządów zwycięzców. Przegrani bowiem, nie mając zagwarantowanej możliwości powrotu do władzy, dążą do przewrotu i obalenia rządzących. W rezultacie rządzący petryfikują system autorytarny, który ma na celu zabezpieczenie przed utratą władzy oraz kontrolę nad potencjalną opozycją.

Kolejna strategia łączy elementy autorytarne i demokratyczne. Porozumienia kartelowe opierają się na niejawnym porozumieniach elit odnośnie reguł ich rywalizacji, przede wszystkim zapewnienia autonomii i niestosowaniu represji wobec przez rządzących wobec przeciwników. Prześlanką ku zawarciu takich porozumień może być chęć głów-

---

(red.), *Constitutionalism and Democracy*, Cambridge 1988, s. 59-80.

⁵⁴ Н.С. Розов, *Будущее российской политики: глубокая колея авторитаризма и трудные перевалы восхождения к демократии*, „Политическая концептология” 2009, nr 3, s. 289.

nych aktorów ograniczenia niepewności uczestnictwa w polityce, wysoki koszt i niebezpieczeństwo związane z ewentualnym dążeniem do pokonania konkurentów, posiadanie przez głównych aktorów względnie trwałych zasobów umożliwiających im przetrwanie. Reżim taki, noszący cechy hybrydowości, jest stosunkowo nietrwały. Wynika to z faktu konieczności zachowania określonej równowagi pomiędzy siłą zwycięzców oraz słabością przegranych. Chodzi tu przede wszystkim o zdolność ograniczania pokus rządzących do zwiększania zakresu swojego panowania oraz dążenia przegranych do uzyskania wpływu na procesy alokacji zasobów, a więc poprawy swojej sytuacji.

Ostatnia ze strategii, „walka według zasad” opiera się na trwałym pakcie głównych sił politycznych odnośnie przestrzegania reguł uczciwej konkurencji. Przesłankami ku jej zaistnieniu jest przede wszystkim niski poziom konfrontacyjności elit, brak dążeń do całkowitej eliminacji konkurentów, zachowywanie przez przeciwników rządzących określonych zasobów umożliwiających im przetrwanie oraz polityczną relewancję. Istotną rolę odgrywa w tym autonomia oraz mechanizm powstrzymywania i równoważenia gałęzi władzy i konsensus w kwestii przekazywania władzy zwycięzcom wyborów powszechnych.

Utrwalenie reżimu demokratycznego możliwe jest wyłącznie w warunkach prowadzenia otwartej polityki, włączającej i angażującej masę społeczną, które stają się gwarantem i stróżem przestrzegania zasad uczciwej konkurencji. Warunkiem petryfikacji demokracji jest wysoka integracja elit, wspomniana zgoda jej przedstawicieli na „grę według zasad” oraz ich wysoka dyferencjacja, a więc pluralizm konsensualnych elit.

Tabela 2. Typy struktur elit politycznych i przykłady ich reprezentacji na obszarze postradzieckim

poziom integracji elit/poziom dyferencjacji elit	niski poziom dyferencjacji	wysoki poziom dyferencjacji
wysoki poziom integracji	elita monolityczna <i>Turkmenistan</i>	elita konsensualna <i>Mołdawia</i>
niski poziom integracji	elita podzielona <i>Armenia</i>	elita sfragmentaryzowana <i>Ukraina</i>

Źródło: opracowanie własne na podstawie: В. Гельман, *Из огня да в полымя? Динамика изменений постсоветских режимов в сравнительной перспективе*, „Полис. Политическое исследование” 2007, nr 2.

Istnienie monolitycznych elit, monopolizacja przez nie dostępnych zasobów, zdecydowanie ogranicza możliwość pojawienia się relewantnej opozycji. Cena podjęcia próby konstrukcji niezależnych od istniejących sieci klientelistycznych przewyższa potencjalne zyski – rządzący mogą swobodnie stosować taktykę „gry o sumie zerowej”. W warunkach istnienia elit podzielonych poziom niepewności rywalizacji politycznej oraz strategia ich postępowania zależy od posiadanych zasobów przez poszczególnych aktorów politycznych. Im większa asymetria posiadanych zasobów, tym większe prawdopodobieństwo przyjęcia taktyki „gry o sumie zerowej” jako taktyki ograniczenia niepewności. Gdy potencjały względnie równoważą się, aktorzy dążą do kompromisu, zawierają porozumienia kartelowe lub prowadzą „grę według zasad”. Elity sfragmentaryzowane nie są skłonne do zawierania kompromisów, co wpływa na wysoki poziom niepewności wyników gry politycznej. Można zakładać, że takie elity podejmą próbę „gry o sumie zerowej” i marginalizacji przeciwników, jednakże obniżenie ceny gry politycznej może skłonić je do kooperacji, a w rezultacie będzie postępować ich konsolidacja.

Tabela 3. Zależność struktur elit, poziomu niepewności gry politycznej oraz charakteru reżimu politycznego

struktura elit	poziom niepewności gry politycznej	prawdopodobna strategia	Efekt transformacji systemu
elita monolityczna	wysoki	gra o sumie zerowej	autorytaryzm
elita podzielona	średni	porozumienie kartelowe (zależnie od posiadanych zasobów elit)	reżim hybrydowy
elita sfragmentaryzowana	wysoki	porozumienie kartelowe (zależnie od posiadanych zasobów elit)	reżim hybrydowy
elita konsensualna	niski	walka według zasad	demokracja

Źródło: opracowanie własne na podstawie: В. Гельман, *Из огня да в полымя? Динамика изменений постсоветских режимов в сравнительной перспективе*, „Полис. Политические исследования” 2007, nr 2.

Podjęcie takie wydaje się szczególnie użyteczne w analizie przestrzeni postradzieckiej, gdzie zmiany zostały zapoczątkowane przez elity nomenklaturowe w niesprzyjających demokratyzacji warunkach instytucjonalnych. W łonie związkowego oraz republikańskich kierownictw radzieckiej partii komunistycznej w końcu lat 80. istniały rozbieżne wizje reformy państwa⁵⁵. Analiza zachowań dominującego skrzydła reformatorskiego dowodzi, że częściowa demokratyzacja

⁵⁵ В.В. Согрин, *Политическая история современной России. 1985-2001: от Горбачева до Путина*, Москва 2001, s. 18-39; A. Czajowski, *Demokratyzacja Rosji w latach 1987-1999*, Wrocław 2001, s. 46.

systemu miała być sposobem na rozwiązanie coraz bardziej napiętych konfliktów społecznych. Jednocześnie wstrzeźliwe stanowisko M. Gorbaczowa wobec dalszej liberalizacji systemu politycznego w latach 1990-1991 oraz późniejsza polityka poszczególnych władz nowopowstałych państw określiła granice demokratyzacji oraz reform. Wyznaczenie zasięgu transformacji nie wynikało przy tym tylko z interesów nomenklaturowych elit, ale było również konsekwencją doświadczenia historycznego, braku demokratycznych tradycji oraz społecznych mechanizmów kontroli władz.

Strategia elit nomenklaturowych w momencie rozpoczęcia przemian polegała na przeprowadzeniu takich reform, które:

- a) rozładują kumulujący się potencjał konfliktów społecznych;
- b) nie naruszają uprzywilejowanej polityczno-ekonomicznej pozycji nomenklatury;
- c) pozwolą nomenklaturze przeprowadzić proces prywatyzacji, mającej być odpowiedzią na jej rosnące zapotrzebowania konsumpcyjne.

Uruchomienie procesu transformacji odbyło się bez udziału i nacisków sił antykomunistycznych (które w praktyce istniały tylko w niektórych republikach związkowych), tak więc nie mógł zaistnieć pakt elit a same przemiany pozbawione były stabilizującego konsensusu. Wobec rozpadu KPZR i ZSRR nomenklatura utraciła instytucjonalne podstawy swojego istnienia, jednakże rekompensowała je władzą ekonomiczną w zmodyfikowanych warunkach politycznych. Taki, wyznaczany przez dawne elity, kierunek transformacji został przez badaczy określony „nomenklaturową demokracją”⁵⁶, a więc systemu wciąż zdominowanego przez sieci klientelistyczne.

---

⁵⁶ О.В. Крыштановская, *Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту*, „Общественные науки и современность” 1995, nr 1. Badania nad transformacją systemów politycz-

Wydaje się, że sam model autorytarnych rządów, a przynajmniej wyłączenie spod społecznej kontroli kwestii legitymizacji władzy w społeczeństwach większości państw obszaru nie budzi również obecnie większych protestów. Elity polityczne bazują na utrzymującej się powszechnej pamięci o chaosie przełomu lat 80. i 90., rozczarowaniu pierwszym okresem przemian, *pierestrojką*. Odwoływanie się i wykorzystywanie tej „smuty” w celu legitymizacji ustroju i rządów stało się powszechną praktyką wielu postradzieckich przywódców⁵⁷. Utrzymywanie poczucia zagrożenia, niepewności przy jednoczesnym kształtowaniu atmosfery troski i opieki ze strony władz jest najskuteczniejszym mechanizmem zapewnienia społecznej lojalności. Postradzieckie reżimy polityczne są obecnie bowiem zbyt słabe, by zapewnić większy potencjał mobilizacyjny.

Wnioski

Badacze pozostają niezgodni, które z czynników, strukturalne czy proceduralne, mają większy wpływ na transformacje systemowe⁵⁸. Z pewnością oba elementy: instytucje

---

nych państw postradzieckich (przede wszystkim Rosji) poprzez pryzmat zachowania elit nomenklaturowych zdobyły w latach 90. popularność, choć były również poddawane krytyce. Zob. omówienie: В. Гельман, *Постсоветские политические трансформации: наброски к теории*, [w:] А.Ю. Мельвиль, А.И. Соловьев (red.), *Российская политическая наука...*, *op. cit.*, s. 176.

⁵⁷ Charakterystyczne jest tutaj zdanie A. Łukaszenki, który twierdził, iż w okresie swych rządów „wyciągnął państwo z błota”. И.И. Глебова, *Политическая культура России: образы прошлого и современность*, Москва 2006, s. 212-213.

⁵⁸ Na bazie analizy 29 państw postkomunistycznych Borys Makarenko i Andriej Melwil doszli do wniosku, że w przypadku tych z nich, które nie odniosły sukcesu w demokratyzacji, główną przesłanką ku temu były czynniki natury proceduralnej. Б.И. Макаренко, А.Ю. Мельвиль, *Как и почему «зависают» демократичес-*

społeczno-polityczne, poziom rozwoju materialnego oraz zachowania aktorów politycznych wzajemnie się warunkują i nie można ich od siebie całkowicie oddzielić⁵⁹. Aktorzy polityczni nie działają bowiem w próżni, ale w określonej przestrzeni. Przestrzeń ta z kolei wpływa na zachowania aktorów, jest gruntem na którym wyrastają i tworzy ich świadomość. Na wczesnym etapie transformacji decydujące znaczenie mają czynniki proceduralne, zaś w fazie petryfikacji i konsolidacji demokracji – czynniki instytucjonalne.

W istocie dyskusja o przewadze tego czy innego czynnika w procesie transformacji ma znaczenie wyłącznie na płaszczyźnie rozważań teoretycznych, zaś próba oddzielenia „zasad gry” od „graczy” służy tworzeniu modeli analitycznych⁶⁰. Badania konkretnych przypadków transformacji muszą uwzględniać obydwie czynniki. Trudno sobie wyobrazić studium systemowe, które pozbawione byłoby analizy instytucji, a więc ram, struktur w których toczą się procesy polityczne i skupiałoby się na sferze proceduralnej i zachowań aktorów politycznych. Z kolei brak odniesienia do tych ostatnich sprawiłby, że taka analiza nabrałaby cech preskryptywnych (*jak być powinno*) a nie deskryptywnych (*jak jest*).

Syntezę obu podejść przynosi neoinstytucjonalizm, w myśl którego zarówno instytucje formalne (prawodawstwo, oficjalnie uznane normy, instytucje społeczne), jak i nieformalne (normy nieregulowane prawem, wartości i postawy społeczne) tworzą polityczną strukturę instytucjonalną, „zasady gry”, które organizują i porządkują życie społeczne. Wstępuje tu wzajemna zależność: procesy polityczne zależą od strategii postępowania racjonalnych aktorów, jednak są

кие транзиты? Посткоммунистические уроки, „Политическая наука” 2014, nr 3, s. 15.

⁵⁹ G. O’Donnell, *Illusions about Consolidation*, „Journal of Democracy” 1996, vol. 7, no. 2, s. 40.

⁶⁰ Zob. np.: D.C. North, *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*, Cambridge 1990.

uwarunkowane istniejącymi ramami instytucjonalnymi (np. kultura polityczna, system partyjny, prawo wyborcze, mechanizmy reprodukcji elit); z drugiej strony instytucje mogą podlegać zmianom pod wpływem interesów i zachowań aktorów (np. zmiana konstytucji lub prawa wyborczego).

Źródłem zmian instytucjonalnych w sferze organizacji społeczeństwa jest głównie transformacja świadomości, zmiana wyznawanych wartości⁶¹. O ile zmiana instytucji formalnych może zostać zadekretowana i dokonać się bardzo szybko, to transformacja instytucji nieformalnych przebiega powoli i nie może być wydatnie przyspieszona, są one bowiem wyłącznie odbiciem panujących w społeczeństwie norm socjokulturowych, zwyczajów, wzorców interakcji pomiędzy grupami społecznymi bądź etnicznymi. Próby odgórnego zainstalowania nowych instytucji formalnych spotykają się z oporem i trudnościami, gdyż ich rozumienie i postrzeganie odbywa się zgodnie ze starymi, tradycyjnymi normami i sposobami działania. Gdy konstrukcja starego systemu zostaje zniszczona, zaś nowy szkielet jeszcze nie został wypracowany, powstaje próżnia, którą wypełniają nieformalne instytucje i zachowania. Jak wskazuje rosyjski politolog Walerij Aczkasow, postradziecki system instytucjonalny „nie może być rozumiany tylko w perspektywie normatywnej, bez uwzględnienia tradycjonalistycznych, korporacyjno-nieformalnych zasad gry”⁶². Neoinstytucjonalizm integruje zatem podejście strukturalne i proceduralne, choć główny akcent badawczy kładziony jest na czynniki instytucjonalne, przede

---

⁶¹ В.Я. Гельман, *Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике*, „Полис. Политические исследования” 2003, nr 4, s. 6-25; А.Д. Хлопкин, *Деформализация правил: причина или следствие институциональных ловушек?*, „Полис. Политические исследования” 2004, nr 6, s. 6-15.

⁶² В.А. Ачкасов, *Россия как разрушающееся традиционное общество*, „Полис. Политические исследования” 2001, nr 3, s. 83.

wszystkim komponenty systemu wartości, strategii zachowań politycznych dominujące w danym społeczeństwie. Aktywność podmiotów w ramach instytucji politycznych w kontekście trwałości reżimu traktowana jest jako ważny element uzupełniający.

Paradygmat neopatrymonialny wydaje się wychodzić naprzeciw zapotrzebowaniu na syntezę obu perspektyw badawczych oraz uzupełnia podejście neoinstytucjonalne. Przedmiotem analizy w ujęciu neopatrymonialnym są: 1) instytucje formalne i nieformalne, które kształtują przestrzeń polityczną danego państwa; 2) dziedzictwo historyczne, kultura polityczna, poziom rozwoju społeczno-gospodarczego, które warunkują charakter sieci klientelistycznych oraz 3) zachowania aktorów politycznych, które mają na celu głównie monopolizację dostępu do głowy państwa oraz czerpanie z tego faktu korzyści materialnych. Reżim definiowany jako neopatrymonialny polega na egzekwowaniu władzy politycznej w interesie klientelistycznej sieci, złożonej ze zwolenników przywódcy państwa⁶³.

Oczywiście, wobec dużego dorobku tranzjologii, odwołanie się do paradygmatu neopatrymonialnego może być postrzegane jako zręczna próba uniknięcia odpowiedzi na trudne pytania. Jak już wspomniano, krytycy neopatrymonializmu mogą podnosić argument, że jest on „wytrychem”, podejściem, którego słabość w postaci ogólnikowości i rozmytości próbuje się przekuć w atut uniwersalności. Nie wstępując w dyskusję na ten temat, należy podkreślić, że neopatrymonializm wnosi inne niż najpopularniejsze i dominujące w politologii spojrzenie na charakter przemian systemowych oraz skutecznie tłumaczy trwałość reżimów niedemokratycznych. Niniejsze opracowanie prezentuje możliwości heurystyczne paradygmatu neopatrymonialnego na stosunkowo no-

---

⁶³ F. Fukuyama, *Budowanie państwa. Władza i ład międzynarodowy w XXI wieku*, Poznań 2005, s. 31.

wego dla niego przestrzeni geograficzno-politycznej w postaci obszaru postradzieckiego.

2. Teoria Maxa Webera jako źródło paradygmatu neopatrymonialnego

Wydaje się, że wartościowym i produktywnym jest założenie konieczności odejścia od przekonania o modernizacyjnym charakterze transformacji w państwach postradzieckich (nie uwzględniając rozwijających się według odrębnego scenariusza republik bałtyckich, które nie są w niniejszym badaniu uwzględniane)⁶⁴, a nawet stwierdzenie, że zachodzące tam przemiany nie zmierzały ku właściwej demokratyzacji. Dowodem na to jest wykształcenie się postradzieckiego modelu bezalternatywnej władzy prezydenckiej⁶⁵. Przyjęcie założeń o niemodernizacyjnym i niedemokratycznym charakterze transformacji postradzieckiej pozwala na wypracowanie nowego spojrzenia na problematykę systemów politycznych państw obszaru oraz odpowiedzieć na pytanie, jak dysfunkcjonalne państwa (m.in. głęboko skorumpowane) mogą stosunkowo stabilnie funkcjonować. Jak celnie wskazuje Aliszer Ilhamow, w perspektywie długoterminowej nie może to być wyłącznie przymus i strach⁶⁶.

---

⁶⁴ W jego ramach S. Huntington wyróżnił 4 modele: model jedno-przyczynowy, rozwoju równoległego, „efektu domina” oraz uniwersalnego panaceum. S.P. Huntington, *Trzecia fala...*, *op. cit.*, s. 41-44.

⁶⁵ Pojęcia tego używał: Д. Фурман, *Движение по спирали*, *op. cit.*, s. 9. Oznacza ono, że na przestrzeni postradzieckiej mamy do czynienia nie z reżimami przejściowymi, które „zawisły” w procesie demokratyzacji, ale ze spetryfikowanymi systemami tworzącymi odrębny typ. Por.: Б.И. Макаренко, А.Ю. Мельвиль, *op. cit.*, s. 9-38.

⁶⁶ A. Ilkhamov, *Neopatrimonialism, interest groups and patronage networks: the impasses of the governance system in Uzbekistan*, “Central Asian Survey” 2007, vol. 26, issue 1, s. 65.

Pomocna w tym zakresie jest teoria Maxa Webera i wyróżnione przez niego trzy idealne typy panowania. Jeden z tych typów określany jest poprzez archaizującą metaforę patrymonializmu. Pojęcie to, używane przez M. Webera w kontekście systemów politycznych, wskazuje na pewną ciągłość w rozwoju społeczno-politycznym, a więc możliwość wyjaśniania obecnych zjawisk poprzez odwołanie się do zjawisk historycznych. Zasadniczo takie podejście grozi determinizmem, przyjęciem modelu w którym efekty określonych procesów są z góry znane. Koncepcja patrymonializmu, twórczo rozwinięta i zaadaptowana do współczesności w postaci neopatrymonializmu, ze względu na swój uniwersalny charakter pozwala jednak uniknąć błędów modelu *path dependence*⁶⁷.

Weberowska myśl społeczno-polityczna dotyczyła trzech nakładających się na siebie wymiarów życia społecznego: władzy, interesów materialnych i prestiżu społecznego. W celu ich opisu M. Weber koncentrował uwagę wokół dwóch zagadnień: dominacji i legitymacji do jej posiadania. Władzę, panowanie definiował on jako „szansę przeprowadzenia swojej woli, także wbrew oporowi, w ramach pewne-

---

⁶⁷ Świadczy o tym popularność użycia paradygmatu (neo)patrymonializmu w analizie reżimów o naturze postkolonialnej, głównie w Afryce. Zob. m.in.: G. Roth, *Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-Building in the New States*, „World Politics” 1968, vol. 20, nr 2; V.T. Le Vine, *African Patrimonial Regimes in Comparative Perspective*, „Journal of Modern African Studies” 1980, vol. 18, issue 4. W odniesieniu do przestrzeni postradzieckiej zwraca na to uwagę m.in: Я.Ю. Старцев, *Неофеодализм и неопатримониализм: эвристический потенциал архаизирующих метафор в изучении российской политики* [w:] *Гуманитарная академическая наука Урала: приоритеты и перспективы исследовательского поиска: материалы Всероссийской научной конференции*, Екатеринбург 2013, 342-351. W dalszej części pracy przedstawione będą krytyczne argumenty względem neopatrymonializmu.

go stosunku społecznego, bez względu na to, na czym ta szansa polega” i wskazywał, że w tym ogólnym znaczeniu władza jest aspektem większości, jeśli nie wszystkich, stosunków społecznych⁶⁸.

Panowanie obejmuje wzajemne stosunki pomiędzy rządzącymi i rządzonymi, zaś częstotliwość wykonywania rozkazów nie wpływa na sam fakt istnienia władzy. Zdaniem badacza równie ważne jest znaczenie, jakie strony tych relacji im nadają. Przekonanie rządzących o prawie do rządzenia jak i rządzonych o konieczności posłuszeństwa i legalności władzy oparte są na określonym modelu panowania. Weber wyróżnił trzy idealne typy prawomocnego panowania: legalistyczny, charyzmatyczny i tradycyjny.

W legalistycznym typie legitymacji jej źródłem jest przekonanie o zwierzchności prawa, które obowiązuje rządzących i rządzonych. Posłuszeństwo rządzonych i rządzonego ma charakter wzajemny, ich wspólnym wymiarem jest podległość obowiązującemu prawu. Kompetencje władz mają charakter zdefiniowany i ograniczony, są przypisane do urzędu a nie sprawującej go osoby. Istnieje hierarchia urzędowa, mechanizm odpowiedzialności, kontroli i skarg na działalność organów władzy, zaś ta ostatnia musi być dokumentowana. Aparat biurokratyczny formowany jest w oparciu o kryterium profesjonalizmu i dyscypliny urzędniczej. Cechą panowania legalistycznego jest to, że opiera się na woli społecznej i kompetencji rządzących. Jak pisał M. Weber, „biurokratyczne administrowanie oznacza panowanie dzięki wiedzy”⁶⁹.

W typie charyzmatycznym legitymacja opiera się na uznaniu wybitnych cech przywódcy i jego zdolności do rządzenia. O charyzmie rozstrzyga „nadprzyrodzony” charakter działalności przywódcy (postrzeganego w kategoriach proroka, bohatera, demagoga), rodzący entuzjazm i nadzieję społeczną.

---

⁶⁸ M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo: zarys socjologii rozumiejącej*, Warszawa 2002, s. 39.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 166.

czeństwa, m.in. w drodze sukcesów militarnych. Władca rządzi poprzez dobieranych przez siebie urzędników ze względu na ich własną charyzmę i oddanie. W odróżnieniu od panowania legalistycznego i tradycyjnego, panowanie charyzmatyczne nie jest powszednie: nie jest zorientowane na zasady prawa i tradycji, mając w tym sensie rewolucyjny charakter. Może ono jednakże dość szybko spowszednieć i zostać bądź zracjonalizowane, bądź stradycjonalizowane⁷⁰.

W ujęciu tradycyjnym źródła legitymacji władzy opierają się w tradycji danej wspólnoty, utrwalonych zwyczajach i tradycji, komu władza może przynależeć i przynależć „od zawsze”⁷¹. O patrymonializmie mowa jest głównie w kontekście panowania tradycyjnego, aczkolwiek jego elementy można zauważyć w różnych ustrojach. Tradycyjne panowanie swoją prawomocność odnajduje, jak pisał M. Weber, w wierze w

„świętość odwiecznych (‘istniejących od zawsze’) porządków i władzy pana. Pan (lub wielu panów) wskazywany jest przez przekazaną przez tradycję regułę. (...) Związek panowania jest, w najprostszym przypadku, pierwotnie związkiem czci, wyznaczanym przez wspólność wychowania. Panujący nie jest ‘przełożonym’, ale osobowym panem, a jego sztab administracyjny składa się pierwotnie nie z ‘urzędników’, lecz osobistych sług; ludzie podlegający takiemu panowaniu nie są ‘członkami’ związku, lecz albo 1) ‘tradycjonalnymi towarzyszami’, albo 2) ‘poddanymi’. Nie rzeczowy obowiązek urzędowy, ale osobista wierność

---

⁷⁰ *Ibidem*, s. 183-185.

⁷¹ M. Weber, *Trzy czyste typy prawomocnego panowania* [w:] W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki (red.), *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, Warszawa 1975; L. Sobkowiak, *Legitymizacja polityczna* [w:] A.W. Jabłoński, L. Sobkowiak (red.), *Studia z teorii polityki. Tom II*, Wrocław 1998, s. 151-152.

sług określa stosunki między sztabem administracyjnym i panem”⁷².

Władza osobista jest zatem realizacją zwyczajów i przekonań i to właśnie one uprawomocniają decyzje przywódcy. „Czysty” patrymonializm jest związany z tradycyjnym panowaniem opartym o biurokratyczną strukturę oddanych władcy osób. Władca, a także podległy mu sztab administracyjny, który rekrutuje się z członków rodu i „towarzyszy”: klientów, wiernych faworytów, na mocy tradycyjnego prawa może podejmować arbitralne decyzje wynikające z bezgraniczności posłuszeństwa⁷³. Reżim taki opiera się zatem nie na powszechnej kontroli, lecz na lojalności, co zmniejsza koszty jego funkcjonowania i służy trwałości.

W ramach kategorii patrymonializmu M. Weber wyróżnił różne warianty: patrymonializm patriarchalny (tradycyjny), patrymonializm stanowy, sułtanizm oraz feudalizm. Oczywiście wszystkie bazują na więzach tradycji i czci, utożsamianiu prawa prywatnego z publicznym: „‘towarzysze’ stają się ‘poddanymi’, prawo pana, ujmowane dotąd przede wszystkim jako prawo towarzysza, staje się samoistnym prawem, zawłaszczonym przez niego (w zasadzie) tak, jak każdy inny przedmiot (...)”⁷⁴. Patrymonializm patriarchalny ma miejsce, zdaniem niemieckiego socjologa, gdy władca panuje bez pomocy sztabu administracyjnego.

Zdecentralizowany wariant patrymonializmu powstaje w wyniku rozbudowy sztabu administracyjnego władcy i prowadzi do wyłonienia bardziej autonomicznej warstwy uprzywilejowanej, która w niektórych przypadkach, zwłaszcza współczesnej przestrzeni postradzieckiej, może być utożsamiona z oligarchią. M. Weber tę formę panowania nazywał patrymonializmem stanowym.

---

⁷² M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo*, op. cit., s. 168-169.

⁷³ *Ibidem*, s. 169-170; R. Bendix, *Max Weber: portret uczonego*, Warszawa 1975, s. 263-264.

⁷⁴ M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo*, op. cit., s. 173.

Despotyczne rządy władcy ignorującego tradycję i pluralizm interesów nazywane są sułtanizmem. W takim reżimie panowanie „odwołuje się przede wszystkim do środków należących do sfery swobodnych, nie związanych z tradycją arbitralnych decyzji” i przybiera ekstremalną postać⁷⁵.

Pojęcie patrymonializmu odwołuje się do patrymonium, a więc feudalnej zależności wasala od władcy nadającego mu określone dobra. Zarówno w ujęciu Weberowskim jak i późniejszych badaczy, kategoria patrymonializmu była bardzo bliska kategorii feudalizmu. Oba terminy wskazują na aktualność średniowiecznego modelu społecznego opartego na relacjach wasalnych, pochodzeniu władzy publicznej z własności prywatnej panującego, a więc rozszerzeniu praw do majątku prywatnego na instytucje państwa i władzy. Patrymonialne stosunki władzy i podległości mają personalny charakter. M. Weber szczególną uwagę zwracał na wojskowe i sądownicze funkcje państwa, których zagarnięcie staje się podstawą do kształtowania się uprzywilejowanej grupy. Pozwalają one na kontrolowanie sfery gospodarczej. Rządzący wykorzystuje działalność handlową innych, nakłada cła, podatki, opłaty za przejazd, udziela koncesji oraz czerpie zyski z prowadzonego przez siebie handlu i posiadanego majątku trwałego⁷⁶.

Rządzący rozpatruje prawa polityczne jako przedłużenie praw prywatnych: stąd też sfera publiczna i państwowa zlewa się z prywatną, a państwo (bądź jego określony obszar instytucjonalny) traktowane jest jako własność bądź „lenno”.

---

⁷⁵ *Ibidem*, s. 173; teorię reżimów sułtanistycznych omawiają: H.E. Chehabi, J.J. Linz, *A Theory of Sultanism 1: A Type of Nondemocratic Rule* [w:] H.E. Chehabi, J.J. Linz (red.), *Sultanistic Regimes*, Baltimore 1998, 3-25; idem, *A Theory of Sultanism 2: Genesis and Demise of Sultanistic Regimes* [w:] H.E. Chehabi, J.J. Linz (red.), *op. cit.*, s. 26-48.

⁷⁶ M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo*, *op. cit.*, s. 163; R. Bendix, *op. cit.*, s. 298-299.

Nieprzestrzegana jest jedna z podstawowych zasad panowania legalnego, że sztab administracyjny jest oddzielony od środków administrowania i musi się z nich rozliczać⁷⁷. Wraz z rozrostem państwa i obiektywną potrzebą jego decentralizacji, patriarchalne stosunki łączące poddanego z władcą traciły dotychczasowy charakter. Władca rozbudowywał podległy mu sztab administracyjny, zaś panowanie biurokratów było traktowane jak panowanie własne władcy w określanych przez niego granicach i ramach. Zgodnie z twierdzeniem M. Webera, państwo patriarchalne przypomina nieograniczoną władzę patriarchy nad domem, zaś patrymonialne stanowi model, w którym poddani istnieją wyłącznie dla zaspokojenia potrzeb panującego. Eksploatacja ludności odbywa się poprzez narzędzia rytualne, egzekwowanie powinności przez uprawnione do tego przez władcę grupy ludności. We współczesnych pracach poświęconych myśli społeczno-politycznej M. Webera coraz rzadziej dokonuje się rozróżnienia na patriarchalny i patrymonialny typ panowania⁷⁸. Reżimy patrymonialne wpisują się w tradycyjny model legitymacji władzy: nie potrzebują one charyzmatycznego przywódcy, wysokich celów mobilizujących społeczeństwo, jak ma to miejsce w reżimach z charyzmatyczną legitymacją, zaś w odróżnieniu od reżimów z legalną legitymacją, obsada kluczowych stanowisk odbywa się niezależnie od regulacji prawnych, zgodnie z koteryjnymi interesami i wpływami⁷⁹. Reżim patrymonialny opiera się, zdaniem M. Webera, na aparacie biurokratycznym. Objęcie urzędu państwowego traktowane jest jako akt łaski władcy, która udzielana jest tylko zaufanym osobom. Objęcie określonego urzędu dawało prawo do jego wykorzystania we wszystkich aspektach, było traktowane jak własność prywatna, o ile było zgodne z tradycją oraz służyło utrzymaniu wła-

---

⁷⁷ M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo*, *op. cit.*, s. 491-492.

⁷⁸ Np.: M. Maslovskiy, *Max Weber's concept of patrimonialism and the Soviet system*, "Sociological Review" 1996, no. 2, s. 294-308

⁷⁹ G. Roth, *op. cit.*, s. 196.

dzy panującego. Biurokracja zarówno reprezentuje interesy grup, klanów z których się wywodzi (z reguły jest to ta sama grupa, którą reprezentuje przywódca) oraz generuje swoje własne interesy jako grupy *per se*. Istnienie takich grup staje się podstawą do twierdzenia o korporacjonizmie jako podstawie organizacji państwa. W tych wypadkach „państwo jest silniejsze od społeczeństwa”, a więc uprzywilejowane grupy kontrolują aparat państwowy i narzucają swoją wolę innym, także w prywatnych sferach społeczeństwa⁸⁰.

Myśl społeczno-polityczna M. Webera jest zatem wdzięcznym materiałem do prowadzenia badań nad przyczyną krzepnięcia niedemokratycznych reżimów politycznych. Prowadzi ona do uwypuklenia funkcjonalnych aspektów niedemokracji, wskazuje, że ich istnienie może wynikać ze społecznego zapotrzebowania i akceptacji dla asymetrycznych zależności rządzących i rządzonych.

3. Neopatrymonializm, klientelizm: problem operacjonalizacji pojęć

Prekursorami badań nad współczesnymi systemami politycznymi w ujęciu Weberowskiego patrymonializmu byli Shmuel Eisenstadt i Guethner Roth. Odwoływali się oni do tego paradygmatu wskazując, że afrykańskie państwa postkolonialne (podobnie jak latynoamerykańskie i azjatyckie⁸¹) rozwijają się według własnych schematów, które zdetermi-

---

⁸⁰ S. Schwartzman, *Back to Weber: Corporatism and Patrimonialism in the Seventies* [w:] J.M. Malloy (red.), *Authoritarianism and Corporatism in Latin America*, Pittsburgh 1977, s. 90-92.

⁸¹ Chronologicznie wcześniej w ujęciu neopatrymonialnym prowadzone były badania na reżimami Ameryki Południowej i Azji, dopiero G. Roth przełamał tendencję postrzegania reżimów afrykańskich w kontekście przywództwa charyzmatycznego. D.C. Bach, *Patrimonialism and neopatrimonialism: comparative trajectories and readings*, „Commonwealth & Comparative Politics” 2011, vol. 49, no. 3, s. 275-294.

nowane są nieformalnymi zależnościami i archaicznymi w swej naturze stosunkami politycznymi. W nich upatrywano źródeł nieudanej modernizacji i braku rozwoju. S. Eisenstadt używał pojęcia neopatrymonializmu jako określenia dla współczesnych form patrymonializmu, podobnie Robin Theobald pisał o „nowoczesnym patrymonializmie”, zaś Christopher Clapham widział w neopatrymonializmie kontynuację „form organizacji społecznej czasów przedkolonialnych” (co też potwierdza użycie tej archaizującej metafory)⁸². G. Roth dostrzegał natomiast różnicę pomiędzy „tradycyjnym” patrymonializmem a jego współczesnym wariantem (definiowanym w kategoriach przywództwa – *personal rulership*) w postępującej detradycjonalizacji i rosnącej roli indywidualnych cech przywódcy⁸³. W jego przekonaniu, reżim taki opiera się na zasadzie lojalności, materialnych bodźcach, nagrodach oraz zależnościach i pozbawiony jest wiary w ponadprzeciętne kwalifikacje przywódcy⁸⁴.

W świetle literatury przedmiotu dyferencjacja pomiędzy „klasycznym” Weberowskim patrymonializmem a neopatrymonializmem opiera się na:

- a) kryterium czasowym, gdzie przedrostek „neo” jest używany w kontekście analizy współczesnych reżimów politycznych w ujęciu Weberowskim (a więc postrzeganiu władzy poprzez pryzmat przywództwa i prywatyzacji sfery publicznej)⁸⁵;

---

⁸² S.N. Eisenstadt, *Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism*, London, Beverly Hills 1973; R. Theobald, *Patrimonialism. Research Note*, “World Politics” 1982, vol. 34, issue 4; C. Clapham, *Third World Politics. An Introduction*, London 1985, s. 49.

⁸³ G. Roth, *op. cit.*, s. 196.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ J.F. Medard, *The Underdeveloped State in Africa: Political Clientelism or Neopatrimonialism?* [w:] C. Clapham (red.), *Private Pa-*

- b) rozwinięciu idei M. Webera i wskazaniu, iż neopatrymonializm – w odróżnieniu od patrymonializmu – łączy cechy panowania tradycyjnego oraz legalistycznego.

Możliwość wyraźnego rozgraniczenia pomiędzy patrymonializmem a neopatrymonializmem jest dyskusyjna i może być poddawana w wątpliwość. Bez wątpienia natomiast ciągłość i więź pomiędzy obiema kategoriami wynika z faktu, że reżim neopatrymonialny kształtuje się w wyniku nieudanej, pospiesznej próby przejścia społeczeństwa tradycyjnego (patrymonialnego) ku demokratycznym formom organizacji. W konsekwencji wyłaniają się struktury posttradycyjne, które interpretuje się jako neopatrymonialne. Może być on zatem postrzegany jako reżim alternatywny wobec demokracji. Gero Erdmann i Ulf Engel zasadnie wskazują, że neopatrymonializm łączy cechy patrymonializmu oraz legalizmu, a przyczyną terminologicznych nieporozumień bywa fakt, że w przeszłości badacze zbyt często uwagę koncentrowali na aspekcie patrymonialnym kosztem aspektu legalistycznego, a więc tego, co tworzy „neo” w neopatrymonializmie⁸⁶. W związku z tym, że neopatrymonializm przybiera eklektyczną postać łączącą patrymonializm i legalizm, a więc reprezentuje cechy dwóch Weberowskich idealnych typów panowania, sam nie może być w pełni zdefiniowany.

---

tronage and Public Power: Political Clientelism and the Modern State, London 1982, s. 178.

⁸⁶ G. Erdmann, U. Engel, *Neopatrimonialism Revisited – Beyond a Catch-All Concept*, “Giga Working Papers” 2006, nr 16, s. 4. Podobnego zdania jest C. von Soest, który twierdzi, że dotychczasowe badania zbyt mocno bagatelizowały rolę państwa i aspektu legalistycznego reżimu. W jego opinii sprawozdanie państwa i jego formalnych instytucji do roli fasady maskującej rzeczywisty charakter stosunków politycznych jest nieuprawnione. C von Soest, *What Neopatrimonialism Is...*, s. 4.

Zgodnie z określeniem C. Claphama neopatrymonializm to forma organizacji, w której stosunki patrymonialne przenikają strukturę polityczną i administracyjną o formalnych cechach legalistycznych. Pełniący urzędy mają jasno zdefiniowane przez prawo kompetencje, jednak pełniąc je zachowują się, jakby mieli do czynienia z dobrem prywatnym, a nie publicznym. Relacje oparte są bardziej na wzorcu pana i wasala niż legalistyczno-racjonalnych relacjach zwierzchnictwa (*rational-legal relations*). Służą one wyrażeniu osobistego statusu, a nie realizacji określonych i przewidzianych prawem funkcji. Stanowione prawo służy głównie konkretnym osobom i grupom interesu, a nie dobru wspólnemu⁸⁷.

Stosunki neopatrymonialne są odpowiedzią na słabość instytucji państwa, ale jednocześnie ją pogłębiają – występuje zatem wzajemna zależność, zaś słabe instytucje państwowe służą instytucjonalizacji nieformalnych reguł neopatrymonialnych. Wskazuje się też, że w ujęciu neopatrymonialnym państwo ma niejako dualistyczny charakter: iluzoryczny i materialny. Iluzoryczny, gdyż jego *modus operandi* ma charakter nieformalny; materialny, gdyż kontrolowanie go jest najważniejszym celem elit politycznych i kluczowym elementem neopatrymonializmu⁸⁸. Aktorzy polityczni, nawet formalnie konkurując w ramach mechanizmów wyborczych, dążą do osiągnięcia korzyści (*rent-seeking strategy*), które

---

⁸⁷ C. Clapham, *Third World Politics*, *op. cit.*, s. 48. Podobne podejście definicyjne prezentują: M. Bratton, N. van de Walle, *Democratic Experiments in Africa. Regime Transitions in Comparative Perspective*, Cambridge 1997, s. 62; R. Snyder, *Explaining Transitions from Neopatrimonial Dictatorships*, "Comparative Politics" 1992, vol. 24, nr 4, s. 379-400.

⁸⁸ P. Chabal, J.P. Daloz, *Africa Works: Disorder as Political Instrument*, Oxford-Bloomington 1999, s. 9; A. Pitcher, M.H. Moran, M. Johnson, *Rethinking patrimonialism and neopatrimonialism in Africa*, "African Studies Review" 2009, vol. 52, no. 1, s. 126-156.

sprowadzają się do „zagarnięcia państwa” (*state capture*) – wykorzystywania zasobów publicznych w prywatnych interesach. Każda instytucja państwowa, ale także organizacja społeczna, związek, w tym religijny, tworzony jest po to, by czerpać z tego materialne korzyści⁸⁹.

W państwach pozbawionych skutecznych narzędzi kontrolnych mechanizmy *rent-seeking* szybko przekształcają się z działalności legalnej w nielegalną, korupcyjną. Dychotomia praktyk społecznych i prawodawstwa zyskuje sankcję moralną w wyniku niemożności zmiany „zasad gry”. Odnosząc się do twierdzeń o „systemowym charakterze korupcji” w niektórych państwach należy podkreślić, że jest ona w nich z reguły postrzegana nie jako naruszenie norm, ale wypełnienie dyskrecjonalnego kontraktu w ramach sieci klientelistycznych⁹⁰.

W opinii Gerda Meyera nieformalny charakter reżimu neopatrymonialnego odbija się na kilku płaszczyznach. Procesy polityczne przebiegają nie tylko według formalnych, ale głównie nieformalnych i niepisanych zasad, które są skryte od opinii publicznej. Istnieje dysonans pomiędzy prawnymi i zwyczajowymi zasadami funkcjonowania instytucji państwowych i elit władzy a rzeczywistością: są one ukształtowane a nawet sprywatyzowane przez liderów i grupy elit oraz wykorzystywane w partykularnych interesach. Utrzymuje się wiele tradycyjnych wzorców życia politycznego, które sta-

---

⁸⁹ N. van de Walle, *Meet the new boss, same as the old boss? The evolution of political clientelism in Africa* [w:] H. Kitschelt, S.I. Wilkinson (red.), *Patrons, Clients and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*, Cambridge 2007, s. 57.

⁹⁰ K. Darden, *Graft and Governance: Corruption as an Informal Mechanism of State Control*, <www.yale.edu/leitner/resources/docs/2002-02.pdf>; C.H. Stefes, *Understanding Post-Soviet Transitions. Corruption, Collusion and Clientelism*, Houndmills-New York 2006, s. 16-27, 105-117.

nowią „mieszalinę starego i nowego”, włączającą wolności konstytucyjne, określoną ramami instytucjonalnymi swobodę działania, w której funkcjonują aktorzy polityczni. Legitymacja rządzących opiera się na „sceptycznym poparciu” i nie ma powszechnego charakteru⁹¹. Można pokusić się o stwierdzenie, że neopatrymonializm to cecha współczesnego świata poza cywilizacją zachodnią, co potwierdzają wskaźniki korupcji i jakości rządzenia Banku Światowego. Jak stwierdza Mamoudou Gaizbo, współczesna demokracja i neopatrymonializm wykluczają się wzajemnie (z czym nie do końca zgadzają się inni badacze tej problematyki)⁹².

Doświadczony badacz państw postradzieckich Henry E. Hale w odniesieniu do obszaru byłego ZSRR używa pojęcia polityki patronalnej (*patronal politics*), którą opisuje następująco:

„pojęcie polityki patronalnej odnosi się do społeczeństw, w których jednostki osiągają swoje cele polityczne i gospodarcze poprzez spersonalizowaną wymianę konkretnych nagród i kar w łańcuchu znajomości a nie na bazie abstrakcyjnych i bezosobowych zasad. W patronalnej polityce indywidualnych nagród i kar władza należy do tych, kto ich udziela, pozycjonując się jako patron wobec szerokiej bazy zależnych klientów.

„Pasami transmisyjnymi” władzy w państwach postradzieckich służą ściśle zhierarchizowane sieci, poprzez które są dystrybuowane zasoby i stosowany przymus. Mogą one istnieć poza formalnymi instytucjami, jak parlament czy urząd prezydenta i nieobowiązkowo pokrywają się z organiza-

---

⁹¹ G. Meyer, *Formal and Informal Politics: Questions, Concepts and Subjects* [w:] G. Meyer (red.), *Formal institutions and informal politics in Central and Eastern Europe. Hungary, Poland, Russia and Ukraine*, Opladen-Farmington Hills 2008, s. 16-17.

⁹² M. Gazibo, *Can neopatrimonialism dissolve into democracy?* [w:] D.C. Bach, M. Gazibo (red.), *Neopatrimonialism in Africa and Beyond*, New York 2012, s. 79-83.

cjami branżowymi, grupami interesu, środowiskami biznesowymi czy partiami politycznymi⁹³.

Badacze podkreślają, że neopatrymonializm nie jest paradygmatem w pełni zdefiniowanym, co grozi jego utylitarności. Oznacza to, że wszystkie zjawiska mogą być rozpatrywane w tym ujęciu, a te, które są niewygodne dla neopatrymonializmu, mogą być tuszowane⁹⁴. Niektóre kategorie nie są zdefiniowane, nieprzekonujące pozostaje rozróżnianie patrymonializmu i neopatrymonializmu, zwłaszcza wyłącznie w oparciu o kryterium czasowe⁹⁵. Neopatrymonializm bywa też traktowany jako kategoria zdeterminowana obszarowo: sprowadza się go do narzędzia tłumaczącego tylko zjawiska na kontynencie afrykańskim, zaś neopatrymonializm jako reżim sprowadzając do kategorii *sui generis* subsaharyjskiej.

Pojawiają się opinie, że sięganie do neopatrymonializmu jako próby kontynuacji myśli M. Webera jest nieuzasadnione, bowiem Weberowski patrymonializm „nie jest synonimem korupcji, złego zarządzania, przemocy, trybalizmu czy słabego państwa”. W świetle tego literatura neopatrymonialna „ma niewiele wspólnego z badaniami M. Webera i jego zainteresowaniem, w jaki sposób legitymizowana jest władza”⁹⁶. Niekiedy pod tym pojęciem rozumie się typów reżimów afrykańskich, w tym dyktatury personalne, oligarchie wojskowe, plebiscytarne oraz rywalizacyjne reżimy jednopartyjne. Badacze tworzą zatem podkategorie neopatrymonializmu, co może być traktowane jako nadużycie, gdyż w istocie miał on służyć tylko opisowi opartych na nieformalności i słabej instytucjonalizacji rządów personalistycznych.

W opinii części badaczy najbardziej istotnym problemem podejścia neopatrymonialnego jest hybrydowość opisywanego w takim ujęciu reżimu, a mianowicie sposób

---

⁹³ H.E. Hale, *Patronal Politics*, *op. cit.*, s. 9-10.

⁹⁴ R. Theobald, *op. cit.*, s. 554; G. Erdmann, U. Engel, *op. cit.*, s. 5-6

⁹⁵ G. Erdmann, U. Engel, *op. cit.*, s. 16.

⁹⁶ A. Pitcher, M.H. Moran, M. Johnson, *op. cit.*, s. 139.

połączenia i współlistnienia cech panowania patrymonialnego i legalistycznego. W patrymonializmie wszystkie relacje władcze są przeszyte relacjami osobistymi, nie istnieje rozgraniczenie pomiędzy sferą publiczną i prywatną. W neopatrymonializmie to rozgraniczenie, przynajmniej formalnie, istnieje. Również formalnie reżim neopatrymonialny opiera się na legalizmie i ma cechy państwa nowoczesnego (konstytucja, pluralizm, deklaracje przestrzegania praw człowieka). W praktyce zasady te nie są przez rządzących przestrzegane, co wydatnie utrudnia analizę systemową⁹⁷. Elementy legalistyczne w reżimach neopatrymonialnych pełnią ważną rolę w zapewnieniu trwałości reżimu. Regularne wybory oraz mechanizmy mobilizacji społeczeństwa służą obniżeniu napięć wewnątrz społeczeństw oraz elit władzy, przynoszą ponadto zmianę mechanizmów redystrybucji dóbr, rekonfigurację sieci klientelistycznych oraz społecznej bazy poparcia reżimu, a więc współtworzą dynamikę systemową.

Wspomniani G. Erdmann i U. Engel stwierdzają, że immanentną cechą neopatrymonializmu jest niepewność odnośnie zachowania i roli instytucji państwowych. Niepewność ta strukturyzuje system oraz warunkuje jego reprodukcję. Aktorzy polityczni nie są przewidywalni w swoich zachowaniach i choć dążą oni do przełamania niepewności, operują w ramach formalnych i nieformalnych zachowań neopatrymonialnych. Aparat państwowy „przypomina pajęczynę poszczególnych instytucji, które są bardziej zainteresowane ochroną własnych interesów niż służeniem społeczeństwu”⁹⁸. W wyniku tego niepewność jest systematycznie odtwarzana i pozostaje nieodłączną cechą reżimu. Elity rządzące starają się przede wszystkim tak kierować procesami politycznymi, aby nie stworzyły one zagrożenia dla monopolu rządzących,

---

⁹⁷ G. Erdmann, U. Engel, *op. cit.*, s. 18.

⁹⁸ H. van Zon, *Political Culture and Neo-Patrimonialism Under Leonid Kuchma*, “Problems of Post-Communism” 2005, vol. 52, no. 5, s. 15.

nie przyniosły niezwiązanym z elitami grupom dostępu do zasobów materialnych oraz niematerialnych (np. możliwości społecznej mobilizacji). Niepewność relacji społecznych nie pozwala instytucjom państwowym na wypełnienie obowiązków w zakresie świadczeń publicznych. Formalne instytucje oraz związani z nimi politycy nie mogą z tego powodu uzyskać wystarczającej legitymacji. W konsekwencji polityka stanowi wypadkową partykularnych interesów rządzących. Charakter i powszechność wspomnianej niepewności uprawnia, zdaniem G. Erdmanna i U. Engela, by mówić o „zinstytucjonalizowanej nieformalności” (*institutionalised informality*), zgodnie z terminologią Patricka Chabala i Jeana-Pascala Daloz jest to „polityczna instrumentalizacja chaosu”⁹⁹ (*political instrumentalization of disorder*), którego desygnat ma stanowić specyficzna kombinacja obu wspomnianych Weberskich form panowania.

Sugestywna, aczkolwiek pozostawiająca szeroki margines na krytyczną dyskusję nad jej dokładnością, wydaje się zaproponowana przez Michaela Brattona i Nicolasa van de Walle propozycja identyfikacji reżimu neopatrymonialnego poprzez pryzmat trzech zmiennych:

a) prezydencjalizm rozumiany jako systematyczna koncentracja władzy politycznej i procesów decyzyjnych w rękach jednej osoby – prezydenta, nawet w kwestiach nie mających priorytetowego znaczenia (co jest przejawem prymitywizacji rządzenia);

b) „systematyczny klientelizm” oznaczający, że przywódca opiera rządy na nagradzaniu faworyzowanych osób i grup, a więc utrzymaniu i wspieraniu sieci klientelistycznych;

---

⁹⁹ G. Erdmann, U. Engel, *op. cit.*, s. 19; P. Chabal, J.P. Daloz, *op. cit.*, s. xviii.

c) używanie zasobów publicznych w celu uzyskania politycznej legitymacji, utrzymania bazy popierających władzę klientów¹⁰⁰.

Istotę reżimu neopatrymonialnego utożsamia się zatem ze specyfiką wymiany zasobów pomiędzy głównymi osobami na szczytach władzy a liderami sieci klientelistycznych (właścicielami wielkich firm, liderami związków zawodowych, kierownikami terenowych organów władzy). Jak wspomniano, każdy reżim może być analizowany w perspektywie neopatrymonialnej, gdyż właściwe mu praktyki mogą być obecne we wszystkich reżimach, ale bardzo dyskusyjne pozostaje określenie kiedy i dlaczego dany reżim może być zakwalifikowany jako neopatrymonialny. Cristian von Soest proponuje, choć jest to również mało precyzyjne, by za taki traktować system, którego ustrój oraz trzy przytoczone wyżej zmienne mają „w przeważającej mierze charakter neopatrymonialny”¹⁰¹.

Warte odnotowania jest to, że w literaturze przedmiotu wyróżnia się reżimy neopatrymonialne oraz korporacjonistyczne. Jako pierwsze z nich są określane głównie państwa afrykańskie, zaś drugie – bardziej rozwinięte pod względem socjoekonomicznym reżimy Ameryki Łacińskiej¹⁰². Pojawia się jednak krytyka, że podział ten jest tworzony na siłę¹⁰³. W kontekście przemian demokratycznych wpisujących się w „trzecią falę demokratyzacji” krytycyzm ten wydaje się błędny: południowoamerykańskie reżimy korporacjonistycz-

---

¹⁰⁰ M. Bratton, N. van de Walle, *Democratic Experiments in Africa*, *op. cit.*, s. 63-66.

¹⁰¹ C. von Soest, *What Neopatrimonialism Is...*, *op. cit.*, s. 3-6.

¹⁰² M. Bratton, N. van de Walle, *Neopatrimonial regimes and political transitions in Africa*, „World Politics” 1994, vol. 46, issue 4, s. 11-32.

¹⁰³ A. Perez-Baltodano, *Globalization, human security and social policy: North and South* [w:] P. Kennett (red.), *A Handbook of Comparative Social Policy*, Northampton 2004, s. 64.

ne uległy demokratycznej transformacji, podczas gdy neopatrymonialne i autorytarne reżimy Afryki, części Azji i obszaru byłego ZSRR wciąż zachowują witalność.

Należy podkreślić, że neopatrymonializm nie jest kategorią tożsamą z autorytaryzmem bądź reżimem hybrydowym¹⁰⁴, choć tak ważna dla neopatrymonializmu personalizacja władzy jest właściwa również autorytaryzmem¹⁰⁵. Koncepcje demokracji Josepha Schumpetera i Giovanni Sartori prawdopodobnie znacząco wpłynęły na postrzeganie reżimów niedemokratycznych w kategoriach hybrydowości, o ile odbywają się w nich wybory. Uwypuklenie roli wyborów w funkcjonowaniu niedemokracji prowadziło do powstania kategorii „autorytaryzmu rywalizacyjnego” (*competitive authoritarianism*, Steven Levitsky, Lucan Way¹⁰⁶) czy „autorytaryzmu wyborczego” (*electoral authoritarianism*, Andreas Schedler¹⁰⁷). Wybory w takich reżimach, jak zaznaczał Leonardo Morlino, pełnią inną rolę niż w demokracjach. Wybory, a także inne zbliżone do nich formy: plebiscyty, powszechne konsultacje nie są przejawem istnienia praw i wolności – pełnią głównie rolę symboliczną, legitymując władzę oraz dowodzą rzekomej jedności pozbawionego autonomii społeczeństwa¹⁰⁸. Nie oznacza to jednak, że przytoczno-

---

¹⁰⁴ Np. J. Linz i A. Stepan wyróżniają sułtanizm jako jeden z typów ustrojów obok totalitaryzmu, reżimu posttotalitarnego i demokracji. J. Linz, A. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, *op. cit.*, s. 38, 51-54.

¹⁰⁵ w świetle prowadzonych badań 1/3 niedemokracji zmierza ku reżimom personalistycznym (sułtanistycznym). О.Г. Харитонов, *Недемократические политические режимы*, „Политическая наука” 2012, nr 3, s. 16.

¹⁰⁶ S. Levitsky, L.A. Way, *The rise of competitive authoritarianism*, „Journal of Democracy” 2002, vol. 13, no. 2.

¹⁰⁷ A. Schedler, *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Un-free Competition*, Boulder-London 2006.

¹⁰⁸ Dowodzi tego fakt, że 59% niedemokracji ma system wielopartyjny a aż w 92% niedemokracji parlament pochodzi z wy-

ne pojęcia nie znajdują zastosowania wobec reżimów postradzieckich: wskazują na istotną właściwą im cechę, mimo powszechnych ograniczeń pluralizmu, wolności obywatelskich nie wyeliminowały one rywalizacyjności w szeregach elit.

O ile charakter praktyk stanowiących o neopatrymonializmie reżimów jest zbieżny (koncentracja władzy w rękach przywódcy, zawłaszczenie państwa, wykorzystywanie zasobów publicznych jak prywatnych, istnienie sieci klientelistycznych), to różnią się one pomiędzy sobą poziomem rywalizacyjności elit i partycypacji. Te dwie zmienne warunkują istnienie określonego typu reżimu neopatrymonialnego, zaś ten wpływa na m.in. charakter i powszechność zjawisk korupcji, nepotyzmu, specyfikę mobilizacji społecznej oraz perspektywy przetrwania reżimu.

W odniesieniu do zaproponowanej przez Juana Linza i Alfreda Stepana typologii reżimów wyróżniającej typy idealne: autorytaryzm, totalitaryzm, posttotalitaryzm, sułtanizm i demokrację, reżimy neopatrymonialne lokują się pomiędzy kategorią autorytaryzmu i sułtanizmu¹⁰⁹. Odwołując się do ustaleń J. Linza należy stwierdzić, że reżimom neopatrymonialnym brak panującej ideologii – właściwej totalitaryzmom – ale funkcjonuje autorytarna mentalność¹¹⁰, bliska mentalno-

---

borów. L. Morlino, *Are there hybrid regimes? Or are they just an optical illusion?*, "European Political Science Review" 2009, vol. 1, issue 02; J. Gandhi, *Political Institutions under Dictatorship*, Cambridge 2010, s. 35-39.

¹⁰⁹ Wyróżnienia typów reżimów badacze dokonali w oparciu o analizę typu przywództwa, pluralizmu, funkcjonującej ideologii, mobilizacji oraz przestrzegania praw człowieka. J. Linz, A. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, *op. cit.*, s. 44-45.

¹¹⁰ J.J. Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, London 2000.

ści postkolonialnej¹¹¹. O ile autorytaryzm można lokować na kontinuum od totalitaryzmu do poliarchii (w ujęciu Roberta Dahla), to patrymonializm dotyczy określonych postaw i praktyk, które mogą być odnalezione w każdym miejscu tegoż kontinuum¹¹². Wskazują na to m.in. M. Bratton i N. van de Walle, pisząc, iż mimo to neopatrymonializm jest kluczową cechą systemów politycznych różnych państw Afryki, Haiti, Afganistanu, Filipin, Indonezji i innych. Oznacza to, że istnieją reżimy polityczne wysoce „nasycone” zjawiskami neopatrymonialnymi, co w konsekwencji prowadzi do tego, że stają się one dominującą cechą danego reżimu politycznego. Zależności osobiste stanowią ich zdaniem konstrukcję systemów politycznych, zaś relacje pomiędzy przywódcą (określanym w literaturze anglojęzycznej *big man*) a jego „rozległą świątą definiują politykę od szczytów pałacu prezydenckiego po najskromniejszą wioskę”¹¹³.

Z pewnością neopatrymonializm jest bardziej właściwy państwom o ustroju niedemokratycznym, hybrydowym czy „demokracji wadliwej” niż nowoczesnym demokracjom¹¹⁴. Klanowość, sieci klientelistyczne i patronat mają

---

¹¹¹ Zob. rozważania teoretyczne: L.L. Adams, *Can We Apply Post-colonial Theory to Central Eurasia?*, „Central Eurasian Studies Review” 2008, vol. 7, no. 1. Z państw obszaru byłego ZSRR w ujęciu postkolonialnym najwięcej studiów dotyczy Ukrainy. Zob. np. najnowszą pracę M. Riabczuk, *Ukraina. Syndrom postkolonialny*, Wrocław 2015.

¹¹² G. Roth, *op. cit.*, s. 197; А. Фисун, *Постсоветские неопатримонильные режимы: генезис, особенности, типология*, “Отечественные записки” 2007, том 39, nr 6, s. 13.

¹¹³ M. Bratton, N. van de Walle, *Neopatrimonial regimes...*, *op. cit.*, s. 459.

¹¹⁴ Na obecność bardziej “wysublimowanych” form klientelizmu (jako szczególnie ważnego elementu neopatrymonializmu) wskazują: H. Kitschelt, S.I. Wilkinson, *Citizen-politician linkages: an introduction* [w:] H. Kitschelt, S.I. Wilkinson (red.), *Patrons, Clients and Policies*, *op. cit.*, s. 3-45.

wspólne korzenie. Wśród nich znajdują się silne podziały socjopolityczne, nierówność społeczna, ubóstwo, analfabetyzm, niska mobilność społeczna, segmentacja społeczna oparta na czynniku etnicznym bądź religijnym. Problem ten dotyczy głównie społeczeństw będących w fazie modernizacji, prowadząc do syntezy tradycjonalizmu i tradycyjnych modeli stosunków społecznych z elementami współczesnych państw (istnieje w nich np. system partyjny, cykliczność wyborów). W przypadku afrykańskich reżimów neopatrymonialnych twierdzi się o ich źródłach w dziedzictwie kolonialnym. Państwa kolonialne miały być państwami przednowoczesnymi, „tradycyjnymi z pewnymi elementami właściwymi dawnym imperiom”¹¹⁵. W czasach kolonialnych ludność miejscowa znajdowała się pod władzą sprawowaną pośrednio (poprzez struktury reprezentujące władzę europejskiego imperium w danej prowincji), podobną do podległości wasalowi w średniowieczu. Kolonializm rosyjski a następnie radziecki przyniósł podbitym obszarom urbanizację, industrializację, upowszechnienie edukacji oraz wzrost standardu życia, jednakże nie wykorzystał czynników będących podatnym gruntem do rozwoju neopatrymonializmu: wynikająca z upartyjnienia życia publicznego oraz systemu nakazowo-rozdzielczego powszechność sieci klientelistycznych, korupcji i nepotyzmu wzmocniona była słabą tożsamością narodową i utrzymaniem się świadomości klanowej. Nieprzypadkowo najbardziej dotknięte tym zjawiskiem społeczeństwa Azji Środkowej doświadczały rządów sułtanistycznych.

Źródła neopatrymonializmu można doszukiwać się w dziedzictwie kolonialnym: władza w ujęciu normatywno-legalistycznym związana była z panowaniem metropolii i jej przedstawicieli, zaś ludność kolonii była zorganizowana w sposób nieformalny, w oparciu o tradycję, patrymonialny

---

¹¹⁵ A. Weingrod, *Patrons, patronage, and political parties*, “Comparative Studies in Society and History” 1968, vol. 10, no. 4, s. 383; G. Erdmann, U. Engel, *op. cit.*, s. 19.

system wartości. Po uzyskaniu niepodległości w większości przypadków elity nowych państwowości stanowiły osoby powiązane z dawnym systemem. Oznacza to, że w czasach postkolonialnych – zarówno w Afryce Subsaharyjskiej jak i na znacznej połaci obszaru postradzieckiego – logika rządów pozostała ta sama, zaś odnośnie instytucji państwowych utrzymuje się przekonanie o ich „importowanym” charakterze: w przypadku przestrzeni postradzieckiej partyjna nomenklatura zastąpiona została przez elity biurokratyczno-oligarchiczne (a raczej przekształciła się w nie), które nie czują się odpowiedzialne za swoją działalność w wymiarze horyzontalnym (przed społeczeństwem). Istnienie praktyk neopatrymonialnych może też mieć miejsce na dużą skalę w wyniku transformacji systemu politycznego państwa, które nie było w najnowszej historii skolonializowane (współczesne przykłady Argentyny, Polski, Nepalu prowokują pytanie, czy historycznie wcześniejsze doświadczenie kolonialne nie zostawiło istotnego i trwałego piętna). W warunkach latynoamerykańskich najbardziej uprzywilejowaną grupą są przedstawiciele służby cywilnej i wojska, którzy kontrolują aparat państwowy, następną grupy kontrolujące strategiczne obszary gospodarki (w tym eksport) i infrastruktury (m.in. koleje, żeglugę), w dalszej kolejności robotnicy przemysłowi. Pracownicy rolni oraz inne grupy ludności miejskiej (*urban informal sector*) są pozbawieni patronatu¹¹⁶. Zasadę tę można odnaleźć także w afrykańskich i postradzieckich reżimach neopatrymonialnych

Neopatrymonializm oznacza zatem określony model relacji pomiędzy państwowym ośrodkiem decyzyjnym a periferiami. W jego ramach, według S. Eisenstadta, ma miejsce: monopolizacja władzy centralnej oraz istniejących zasobów politycznych, ograniczenie niekontrolowanego dostępu

---

¹¹⁶ J.M. Malloy, *Statecraft, social policy, and governance in Latin America*, “Governance. An International Journal of Policy and Administration” 1993, vol. 6, issue 2, s. 235.

szerokich grup do zasobów, zahamowanie procesów ewolucji organizacji społecznej i instytucji (Deutschowskich kanałów komunikacji)¹¹⁷. Oznacza to, że system neopatrymonialny opiera się na 3 podstawowych zjawiskach:

- a) szczyt systemu stanowi przywódca bądź grupa oligarchiczna skupiająca polityczne, gospodarcze i symboliczne zasoby władzy, zamykając dostęp do nich innym grupom i warstwom społecznym. Polityczne centrum jest oddalone i niezależne od peryferii, jednak pojawiające się w wyniku tego napięcia pomiędzy nimi niejednokrotnie kończą dane rządy w wyniku gwałtownych przewrotów;
- b) konstrukcją utrzymującą i reprodukującą taki system stosunków społecznych są więzy o charakterze etnicznym, rodzinno-klanowym bądź regionalnym. Stanowią one sieci klientelistyczne, których szczyt tworzy głowa państwa, bądź zbliżone do niego osoby, zaś niższe szczeble tzw. brokerzy (współcześni wasale), którzy wpływają na dystrybucję dóbr, przywilejów i zasobów publicznych między grupami i jednostkami udzielającymi w zamian określonych aktów poparcia dla reżimu. Sieci te stanowią również kanały rekrutacji do struktur biurokratycznych z pominięciem kwestii doświadczenia i profesjonalizmu;
- c) państwo zarządzane jest jak własność (patrymonium) rządzących koterii – poszczególne instytucje i funkcje społeczne są „sprywatyzowane”, stając się źródłem dochodów. Ich konsekwencją są zjawiska samowoli, korupcji, nepotyzmu¹¹⁸.

System neopatrymonialny funkcjonuje w oparciu o nierzadko skomplikowaną, przesiąkającą cały system spo-

---

¹¹⁷ S.N. Eisenstadt, *Utopia i nowoczesność: porównawcza analiza cywilizacji*, Warszawa 2009, s. 300-327.

¹¹⁸ G. Erdmann, U. Engel, *op. cit.*, s. 19; A. Фисун, *Постсоветские неопатримониальные режимы ...*, *op. cit.*, s. 14.

łączny, pionową strukturę relacji klientelistycznych (*patron-client relations*), w której posiadane zasoby są alokowane w sposób asymetryczny zgodnie z pozycją i statusem w ramach tejże struktury¹¹⁹. Choć koncepcja klientelizmu była początkowo wykorzystywana do wyjaśniania zjawisk polityki lokalnej, może być stosowana odnośnie całego systemu społecznego. W przypadku reżimów subsaharyjskich twierdzi się, że relacje klientelistyczne są nieformalną ramą ustrojową. Klientelizm łączy politycznych liderów i ich społeczne zaplecze w relacji wymiany zasobów, ale także utrzymuje i legitymizuje nierówność uczestniczących w niej podmiotów. Samo zjawisko klientelizmu występuje, podobnie jak neopatrymonializm, w różnej postaci w każdym typie systemu politycznego i na każdym kontynencie. Wynikają z tego oczywiście różnice, uwarunkowanie głównie kulturowo, choć najważniejsze cechy klientelizmu są wspólne:

- a) jest to relacja asymetryczna występująca pomiędzy podmiotami o różnym statusie i możliwościach działania;
- b) opiera się na zasadzie wzajemności, gdzie każda ze stron odnosi ważne dla siebie korzyści;
- c) jest mechanizmem samoregulującym się opartym na lojalności, a zatem zmiennym i nietrwałym, gdyż interesy i żądania uczestników sieci klientelistycznych są dynamiczne;
- d) służy realizacji partykularnych interesów, stąd pozostaje głównie w sferze nieformalnej, słabo bądź wcale nieregulowanej prawnie¹²⁰.

Sieci klientelistyczne funkcjonują w każdym typie reżimów, także w demokracji, gdzie stanowią tzw. maszyny po-

---

¹¹⁹ R. Lemarchand, K. Legg, *Political Clientelism and Development*, "Comparative Politics" 1972, vol. 4, no. 2, s. 166.

¹²⁰ R. Kaufman, *The Patron-Client Concept and Macro-Politics: Prospects and Problems*, "Comparative Studies in Society and History" 1974, vol. 16, nr 4, s. 285.

lityczne (*political machines*), konglomeraty na styku aparatu władzy i biznesu strukturyzujące życie polityczne, zwłaszcza na poziomie lokalnym. W reżimach postradzieckich rolę tę często pełnią tzw. zasoby administracyjne (*administratiwnyje riesursy*), włączające struktury biurokratyczne (z reguły szczelna obwodowego) oraz upaństwowione obszary gospodarki¹²¹. Szczególnym elementem sieci klientelistycznych mającym *sui generis* hybrydowy charakter są tzw. pioniry prezydenckie (*wiertikal vlasti*), których działalność, choć legitymizowana przez prezydentów, ma w istocie dyskrejonalny charakter¹²². Są to terenowe struktury administracji głów państw, które sięgają wszystkich szczebli administracyjnych (stąd m.in. słabość samorządów lokalnych w państwach postradzieckich). Ich dominująca rola wynika z kontynuacji praktyk mających miejsce w czasach ZSRR, gdy funkcjonowali regionalni baronowie partyjni, zaś podległe im jednostki administracyjno-terytorialne z przyzwolenia centrum traktowali jak „księstwa udzielne” oraz kultury politycznej i nawyków społeczeństwa pozostającego w zależności od lokalnych machin politycznych (administracji państwowej, wielkich przedsiębiorstw organizujących życie miasta bądź regionu – jak Norylski Nikiel w Norylsku, Siewierstal w Wołogdzie, kombinaty górnicze w Zagłębiu Kuźnieckim, koncern Sheriff w Naddniestrzu)¹²³.

---

¹²¹ „Machiny polityczne są specyficzną formą przedsiębiorstw, których celem jest zdobywanie głosów i wygrywanie wyborów”. E.C. Banfield, J.Q. Wilson, *City Politics*, Cambridge 1963, s. 115.

¹²² Najczęściej niejawnie są ich budżety oraz niejasne są źródła ich dochodów, m.in. koncesjonowane przez prezydentów transakcje międzynarodowe dóbr zwalnianych np. z akcyzy.

¹²³ Szerzej: K. Matsuzato, *From Communist Boss Politics to Post-Communist Caciquismo. The Meso-Elite and Meso-governments in Post-Communist Countries*, “Communist and Post-Communist Studies” 2001, vol. 34, no. 2, s. 175-201.

Na obszarze postradzieckim sieci klientelistyczne budowane są bądź na rodzinnych powiązaniach z głową państwa, bądź na styku elit politycznych i służb bezpieczeństwa *ancien regime*'u i świata przestępczego. Pierwszy model reprezentowała m.in. Rosja w czasach rządów Borysa Jelcyna, gdzie duże wpływy miała jego córka Tatiana Diaczenko z mężem i tzw. „rodziną”, Ukraina – w osobie zięcia Łeonida Kuczmy Wiktora Pinczuka, Armenia – brat Lewona Ter-Petrosjana Telman, Kirgistan – kuzyn żony Askara Akajewa Askar Sarygułow. Drugi model – utożsamiany z grupami łączącymi dawnych *siłowików* z oligarchią w postaci wpływowych *siłowarchów* reprezentował: Kazachstan – Rahat Alijew (jednocześnie zięć Nursułtana Nazarabajewa), Gruzja – Kacha Targamadze, Tadżykistan – Gaffar Mirzójew, Kirgistan – Kubatek Bajbołow i Bajaman Jerkinabajew, Osetia Południowa – Dżambolat Tediejew, Republika Górskiego Karabachu – Samweł Babajan¹²⁴.

W reżimach neopatrymonialnych zbudowane w oparciu o sieci klientelistyczne struktury władzy są zainteresowane „zawłaszczaniem państwa”, bez troski o obywateli i swoją demokratyczną legitymację, zależy bowiem ona nie od poparcia wyborców, ale życzliwości szczytów władzy. Oznacza to, że reżimy neopatrymonialne wpisują się w kategorię „państw drapieżnych” (*predatory state*) i kleptokratycznych. Pojęcia te są nieprecyzyjne, lecz ich istotą jest to, że rządzący nie są zainteresowani długoterminowym rozwojem społeczno-ekonomicznym państw, ale dążą do maksymalizacji własnych korzyści związanych z piastowaniem określonych stanowisk¹²⁵. Kleptokratyzm władz z reguły jest tym większy,

---

¹²⁴ Szerzej o tym zjawisku: A. Kupatadze, *Organized Crime, Political Transitions, and State Formation in Post-Soviet Eurasia*, New York 2012.

¹²⁵ B. Moselle, B. Polak, *A Model of a Predatory State*, “The Journal of Law, Economics, & Organization” 2001, vol. 17, issue 1, s. 1-33; N. Ezrow, E. Frantz, *Dictators and Dictatorships*. Unders-

im mniejsze zasoby i bardziej mglista przyszłość państwa oraz możliwość utrzymania władzy przez rządzącą grupę¹²⁶.

Głównymi ośrodkami agregacji i realizacji interesów poszczególnych grup (klanów regionalnych i etnicznych, wybranych sektorów gospodarki) są nieformalne sieci klientelistyczne. Wobec nich partie polityczne mogą odgrywać – choć nie muszą – wtórną rolę, będąc strukturalną reprezentacją grup interesów, sieci rodowo-plemiennych (zwłaszcza w Azji Środkowej¹²⁷).

Jak wspomniano, wierzchołek struktury stanowi głowa państwa, polityczny lider skupiający w swoich rękach decyzje o sposobie dystrybucji zasobów. Władza ma charakter personalizowany, co jest w dużym stopniu pokłosiem blokowania wewnętrznych kanałów komunikacji: wobec braku zinstytucjonalizowanych mechanizmów, grupy społeczne są zmuszone apelować i zabiegać o poparcie przywódcy. Oznacza to, że sieci klientelistyczne stają się swoistym kanałem komunikacji, „pasem transmisyjnym” łączącym centrum władzy z peryferiami i wypełniają „socjolo-

---

tanding Authoritarian Regimes and Their Leaders, New York 2011; D.W. Brinkerhoff, A.A. Goldsmith, *Clientelism, Patrimonialism and Democratic Governance: An Overview and Framework for Assessment and Programming*, U.S. Agency for International Development Working Paper, s. 3, <http://www.abtassociates.com/reports/2002601089183_30950.pdf>. W kontekście Rosji jako państwa drapieżnego zob. K. Dawisha, *Putin's Kleptocracy: Who Owns Russia?*, New York-London-Toronto-Sydney-New Dehli 2014 i artykuł przeglądowy: J. Granville, „*Dermokratizatsiya*” and „*Prikhvatizatsiya*”: *The Russian Kleptocracy and Rise of Organized Crime*, „*Demokratizatsiya. Journal of Post-Soviet Democratization*” 2003, vol. 11, issue 3, s. 449-457.

¹²⁶ B. Geddes, *What Do We Know about Democratization after Twenty Years?*, „*Annual Review of Political Science*” 1999, vol. 2, s. 115-144.

¹²⁷ G. Ashakeeva, W. Jakubowski, A. Stamova, *Partie polityczne i ruchy społeczne* [w:] T. Bodio (red.), *Kirgistan...*, *op. cit.*, s. 373.

giczną próżnię”. Są one substytutami – ale nie ekwiwalentami – uniwersalnych mechanizmów rynkowych oraz rządów prawa. Dzięki nim utrzymuje się komunikacyjna więź pomiędzy centrum decyzyjnym a prowincjami, zapobiegając w pewnym stopniu przekształceniu się danego państwa w upadłe. Kolejne ogniwa pionowej, piramidalnej struktury sieci klientelistycznych tworzą tzw. brokerzy, będący patronami wobec ogniwn niższego rzędu. Z reguły są oni działającymi w terenie urzędnikami państwowymi (np. w Meksyku jest to współczesne kacykostwo – *caciquismo*) bądź osobami zaufania publicznego (np. w Senegal, Burkinie Faso czy Mali – marabuci) którzy używają dostępnych im zasobów w celu utrzymania stanowiska i zależnych od siebie osób. Wzmacnia to obecne w społeczeństwie postrzeganie relacji społecznych w kontekście personalnym a nie instytucjonalnym. Specyfikę takiego reżimu unaocznia celne stwierdzenie R. Theobalda, iż mamy do czynienia nie z państwami, ale „prywatnymi instrumentami w rękach tych, którzy są na tyle silni, by rządzić”¹²⁸. Badacz ten użył ich w kontekście państw postkolonialnych, wskazując, że nie doszło w nich do wykształcenia się pełnowartościowych instytucji państwowych. Władze państw neopatrymonialnych są nieefektywne w wypełnianiu funkcji publicznych w zakresie zapewnienia bezpieczeństwa, edukacji czy ochrony zdrowia, ale bardzo efektywne w rozwijaniu biurokracji, eksploatacji zasobów publicznych dla własnych korzyści¹²⁹. Uwaga ta jest istotna i aktualna w kontekście reżimów postradzieckich.

Równoległość praktyk formalnych i nieformalnych sprawia, że nie funkcjonują mechanizmy zabezpieczające przed rozwojem korupcji i samowoli. Aparat biurokratyczny

---

¹²⁸ R. Theobald, *op. cit.*, s. 549; O. Therkildsen, *Understanding Public Management Through Neopatrimonialism: A Paradigm For All African Seasons?* [w:] U. Engel, G.R. Olsen (red.), *The African Exception*, London 2005, s. 37.

¹²⁹ G. Meyer, *Formal and Informal Politics*, *op. cit.*, s. 49.

oparty jest nie ma posiadanych kompetencjach, ale związkach z elitami władzy i przynależnością do sieci klientelistycznych. Efektem tego jest serwilizm urzędników, podatność na wpływy, korupcja a także wewnętrzne konflikty i rywalizacja wewnątrz elit czy „wojny na górze”. Powszechność tych procederów jest symptomem słabości państwa, zaś w przypadku reżimów neopatrymonialnych, gdzie instytucje formalne osłabia istnienie instytucji nieformalnych, korupcja staje się procederem „wysoce dochodowym i mało ryzykownym”¹³⁰.

Dyskusyjne pozostaje określenie wzajemnych relacji pomiędzy neopatrymonializmem a klientelizmem i patronatem. Jean Medard, jeden z najbardziej znanych badaczy reżimów neopatrymonialnych, uważał klientelizm i neopatrymonializm za asymetryczne zjawiska współistniejące, jakkolwiek rozmaite¹³¹. Większość badaczy traktuje jednak klientelizm i patronat synonimicznie (co nie przeszkadza, by oba pojęcia stosować łącznie), jako elementy składowe reżimu neopatrymonialnego¹³². Herbert Kitschelt i Steven Wilkinson definiują klientelizm w warunkach demokracji jako szczególny model „wymiany” pomiędzy elektoratem a politykami jako jego przedstawicielami¹³³. Zgodnie z rosyjską definicją Michaiła Afanasjewa, klientelizm to forma zależności spo-

---

¹³⁰ S.J. Kpundeh, *Corruption and Corruption Control* [w:] E. Gyimah-Boadi (red.), *Democratic Reform in Africa. The Quality of Progress*, London 2004, s. 125.

¹³¹ J. Medard, *The Underdeveloped State...*, *op. cit.*, s. 171; por.: G. Poggi, *Clientelism*, “Political Studies” 1983, vol. 31, issue 4, s. 662-667.

¹³² S.N. Eisenstadt, *Traditional Patrimonialism*, *op. cit.*; M. Bratton, N. van de Walle, *Democratic Experiments in Africa*, *op. cit.*, s. 63-66; G. Erdmann, U. Engel, *op. cit.*, s. 20; H. Hale, *Regime Cycles, Democracy, Autocracy and Revolution in Post-Soviet Eurasia*, “World Politics” 2005, vol. 58, no. 1, s. 137-138.

¹³³ H. Kitschelt, S.I. Wilkinson, *Citizen-politician linkages...*, *op. cit.*, s. 7.

łącznej, indywidualnej bądź zbiorowej, stanowiąca pokłosie niesymetrycznego rozdziału zasobów władzy¹³⁴. Niezależnie od typu reżimu politycznego, klientelizm oznacza relację diadyczną, wymianę określonych zasobów materialnych ze strony patrona w zamian za polityczne poparcie klienta¹³⁵. Ma ona charakter asymetryczny, bowiem silniejszy, posiadający władzę patron, proteguje swoich klientów. Zależność ta może przybierać bardziej skomplikowane postaci, np. w wyniku wykształcenia się pośredników (tzw. brokerów, współczesnych wasali), a więc klientów, którzy wobec innych podmiotów występują w roli subpatrona. Próba wyróżnienia z klientelizmu patronatu prowadzi do konstatacji, iż jest on politycznie motywowanym mechanizmem faworyzacji określonych grup społecznych. Oznacza to, że o ile klientelizm dotyczy jednostek i ważnych dla nich zasobów (np. W postaci stanowisk, majątku trwałego i realizować się poprzez chińskie *guanxi*, bengalski *tadbir*, kirgiski *uruu-czuluk*, uzbecki *tanish* czy rosyjski *blat*), to patronat dotyczy np. grup etnicznych, klanów, warstw społecznych i przynosi korzyści w postaci takich dóbr jak infrastruktura w myśl zasady „swoi wspierają swoich”, „im więcej naszych przy władzy, tym lepiej dla nas”¹³⁶.

---

¹³⁴ М. Афанасьев, *Клиентелла в России вчера и сегодня*, “Политические исследования” 1994, nr 1, s. 121.

¹³⁵ Szerzej m.in.: R. Lemarchand, *The State, the Parallel Economy, and the Changing Structure of Patronage Systems* [w:] D. Rothchild, N. Chazan (red.), *The Precarious Balance: State and Society in Africa*, Boulder 1988; A. Mączak, *Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej*, Wrocław 2003.

¹³⁶ Dowodzi tego np. fakt, że w Azerbejdżanie ponad 90% środków transferowanych z budżetu państwa do regionów trafiało do Nachiczewańskiej Republiki Autonomicznej, z której wywodzi się rządzący klan Alijewów. А. Грозин, *Элиты Туркменистана и центральноазиатские кланы: общее, особенное и трудности модернизации*, „Россия и мусульманский мир” 2010, nr 12 (222), s. 94-106.

Więzi klientelistyczne są odpowiedzią na niepewność i „zinstytucjonalizowaną nieformalność” państw neopatrymonialnych, albowiem stwarzają stosunkowo sprawne kanały komunikacji i mechanizm alokacji zasobów. Te nieformalne instytucje reżimu neopatrymonialnego należy traktować nie jako patologię o charakterze przejściowym, ale trwałe normy kształtujące zasady postępowania oraz związane z tym sankcje. Są one na tyle głęboko osadzone w logice działań aktorów, że nie mogą być przez nich łatwo zmienione lub porzucone¹³⁷. Derick W. Brinkerhoff i Arthur A. Goldsmith wskazują nawet na pozytywne funkcje klientelizmu. Po pierwsze, sprzyja on względnej stabilizacji relacji wewnątrz elit, zwiększa przewidywalność efektów gry politycznej. Po drugie, sprzyja inkluzji społecznej i włączaniu ludności w kierowane odgórnie mechanizmy, służy więc jako kanał komunikacji wewnątrzsystemowej, wspomaga zachowanie integralności terytorialnej. Po trzecie, stanowi określony mechanizm redystrybucji dóbr „humanizujący biurokrację”. Po czwarte, konsoliduje elity władzy, służy wykształceniu się grup podzielających dane poglądy na politykę publiczną i forsujących ich wdrożenie¹³⁸.

Nicolas van de Walle wyróżnia trzy typy relacji klientelistycznych. Pierwszy to hołd, będący tradycyjną formą wymiany dóbr pomiędzy władcą a jego wasalami w społeczeństwach archaicznych, tradycyjnych monarchiach. Drugi typ stanowi klientelizm elit, ograniczony do wąskiego grona osób związanych z prezydenckim *entourage*. Jest to bardziej prebendalizm niż klientelizm (gdyż nie tylko daje możliwość zajęcia określonego stanowiska, ale przede wszystkim czer-

---

¹³⁷ C. Clapham, *Clientelism and the State* [w:] C. Clapham (red.), *Private Patronage and Public Power*, *op. cit.*, s. 6-35; G. O'Donnell, *Illusions about consolidation*, *op. cit.*, s. 39; C. von Soest, *What Neopatrimonialism Is...*, *op. cit.*, s. 4; O. Therkildsen, *op. cit.*, s. 36

¹³⁸ D.W. Brinkerhoff, A.A. Goldsmith, *op. cit.*, s. 9-12.

panie z tego prawnie nieuzasadnionych korzyści materialnych), gdyż dotyczy kontroli procesów alokacji zasobów, wykorzystywania zasobów publicznych. Klientelizm masowy stanowi trzeci typ i opiera się na wykorzystywaniu zasobów w celu zapewnienia sobie lojalności określonych grup społecznych, głównie wyborców danej partii politycznej¹³⁹.

Prebendalizm i klientelizm elit występuje w reżimach dążących do ograniczonej partycypacji oraz nie poczuwających się do odpowiedzialności przed obywatelami. W takich warunkach każdy członek „politycznej arystokracji” korzysta z pewnych przywilejów, podczas gdy przeciętnemu obywatelowi władze nie gwarantują satysfakcjonujących usług oraz świadczeń socjalnych. O ile *locus* klientelizmu elit znajduje się z reguły w organach władzy wykonawczej, to *locus* klientelizmu masowego znajduje się w organach władzy ustawodawczej, partiach politycznych. Ten typ klientelizmu jest obecny nawet w rozwiniętych państwach demokratycznych (jest bardziej właściwy im niż państwom biednym i rozwijającym się¹⁴⁰) i w odróżnieniu od klientelizmu elit wymaga określonego poziomu zamożności państwa – oznacza bowiem redystrybucję dóbr w szerszym kręgu i bardziej

---

¹³⁹ N. van de Walle, *The Path from Neopatrimonialism: Democracy and Clientelism in Africa Today*, “Mario Einaudi Center for International Studies Working Paper Series” 2007, no. 3, s. 3.

¹⁴⁰ M.in. W tym kontekście można tłumaczyć dwupartyjność sceny politycznej w USA: na początku lat 90. około 4 mln stanowisk w administracji rządowej i lokalnej zajmowały osoby związane z Demokratami i Republikanami. R. Theobald, *Corruption, Development and Underdevelopment*, London 1990, s. 56; por.: P.W. Ingraham, *The Foundation of Merit: Public Service in American Democracy*, Baltimore 1995. Z kolei na Islandii w latach 2006-2009 około 50% stanowisk w aparacie administracji rządowej obsadzano na podstawie koneksji politycznych. B. Czepil, *Korupcja w Islandii. Od klientelizmu do załamania systemu finansowego*, „Przegląd Antykorupcyjny” 2012, nr 3, s. 37.

skomplikowany sposób (np. poprzez inwestycje w infrastrukturę)¹⁴¹.

Tabela 4. Klasyfikacja klientelizmu wg Nicolasa van de Walle

	mecha- nizm	wykorzy- stywane zasoby	podmiot dystrybu- ujący	konse- kwencje
kliente- lizm trady- cyjny	hołd	własne za- soby patrona	patron	tworzy określony model rządów archaicz- nych
kliente- lizm elit	preben- dalizm	publiczne	prezydent i jego klika	ogranicza funkcyj- ność państwa i legityma- cję władz
kliente- lizm maso- wy	patronat	publiczne	partia polityczna	tworzy „szarą strefę” polityki i gospodar- ki

Źródło: N. van de Walle, *The Path from Neopatrimonialism...*, *op. cit.*, s. 8.

Kończąc tę część rozważań, należy wskazać na uwarunkowania przetrwania reżimów neopatrymonialnych. Ich transformacje często mają gwałtowny przebieg, co wynika z faktu, że przywódcy stabilność i trwałość państwa utożsamiają z własnym przetrwaniem na zajmowanym urzędzie. Zasadniczo podkreśla się, że taki reżim utrudnia bądź uniemożliwia modernizację, rozwój gospodarczy. Przyczyną tego

¹⁴¹ N. van de Walle, *The Path from Neopatrimonialism...*, *op. cit.*, s. 6.

faktu są wysokie koszty utrzymania patronatu i klientelizmu¹⁴², zaś konsekwencją potencjalne protesty społeczne. Oparcie struktur państwowych o zasadę osobistej lojalności prowadzi o zerwania „pasów transmisyjnych” do społeczeństwa. Przywódcy, ze względu na strach przed utratą kontroli nad procesami politycznymi, dobierają sobie niekompetentnych doradców, otoczeni są osobami zainteresowanymi w zachowaniu własnej pozycji, stąd nierzadko elity władzy nie reagują właściwie na płynące ze społeczeństwa sygnały niezadowolenia. Co więcej, pogrążone w koteryjne układy i czerpiące korzyści z nich otoczenie przywódcy nie jest zainteresowane reformami. Wprowadzenie zmian strukturalnych bądź sektorowych, także z inicjatywy i przy wsparciu zewnętrznym, spotyka się z oporem czołowych interesariuszy, bowiem ich wprowadzenie skutkowałoby ograniczeniem woluntaryzmu rządzących, klientelizmu i skuteczności mechanizmów *rent-seeking*. Dotyczy to nawet sytuacji, w których rządzący są autentycznie zainteresowani reformami, gdyż przeciwstawiają się im inni aktorzy dążący do utrzymania *status quo*¹⁴³.

Z drugiej strony przywiązane do materialnych profitów elity czerpią dywidendy z prywatyzacji dóbr publicznych, ale w wyniku ich oportunistycznego i bezideowości nie są zdeterminowane, by bezwzględnie popierać przywódcę¹⁴⁴. Przykłady dowodzą, że w sytuacji kryzysu podkopującego pozycję głowy państwa bardzo szybko traci on poparcie

---

¹⁴² J. Medard, *The Underdeveloped State...*, op. cit., s. 169; G. Erdmann, U. Engel, op. cit., s. 26; R. Sandbrook, *The Politics of African Economic Stagnation*, New York 1986; T. Kelsall, *Rethinking the Relationship between Neo-patrimonialism and Economic Development in Africa*, „IDS Bulletin” 2011, vol. 24, issue 2, s. 76-87.

¹⁴³ Szerzej: J.S. Migdal, *Strong Societies and Weak States: State Society Relations and State Capabilities in the Third World*, Princeton 1988.

¹⁴⁴ H. Hale, *Patronal Politics*, op. cit., s. 135.

związanych z nim osób i sieci klientelistycznych, gdyż te postępują według zasady kalkulacji kosztów i zysków związanych z trwaniem przy przywódcy oraz wystąpieniem przeciwko niemu¹⁴⁵.

Źródłem kryzysu może być konflikt w szeregach neopatrymonialnych elit. Podział wśród nich nie przebiega jednak zgodnie z koncepcją podziału na liberałów i reakcjonistów (Huntingtonowskimi *soft-* i *hardliners*, *blandos* i *duros* wg. G O'Donnella) w szeregach rządzących: jego przedmiotem nie są kwestie ideowe i stosunek do reżimu, lecz dostęp do przywódcy i uczestnictwo w procesach alokacji zasobów. Stąd też w systemach neopatrymonialnych można mówić o podziale na uczestników i obserwatorów (*insiders* oraz *outsiders*) rozdziału dóbr. Wyróżnia się klasę uprzywilejowaną, czerpiącą korzyści z dostępu do władzy (selektorat¹⁴⁶) oraz klasę represjonowaną, cierpiącą na tym procederze, zaś „reszta społeczeństwa może znaleźć się w jednej z dwóch wymienionych kategorii”¹⁴⁷. Ze względu na nieformalny i niestabilny charakter rywalizacji koterii o dostęp do przywódcy i zasobów, można ją postrzegać w kategoriach gry o sumie zerowej. M. Bratton i N. van de Walle piszą obrazo-

---

¹⁴⁵ Przykładów szybkiego odwrotu sieci klientelistycznych od dotychczasowego przywódcy dostarczają m.in. upadki reżimów A. Akajewa w Kirgizji w 2005 roku, Mamadou Tandiji w Nigrze w 2010 roku, Muammara Kaddafiego w Libii w 2011 roku.

¹⁴⁶ Pojęcie to wprowadził Bruce Bueno de Mesquita, dzieląc społeczeństwo na trzy grupy: selektorat nominalny – ogół wyborców mających w określonym stopniu wpływ na wybór władz; selektorat rzeczywisty – grupę wpływowych osób, które rzeczywiście wpływają na wybór politycznych liderów oraz zwycięską koalicję – osoby, które bezpośrednio gwarantują zdobycie i utrzymanie władzy. Szerzej: B. Bueno de Mesquita, A. Smith, R.M. Siverson, J.D. Morrow, *The logic of political survival*, Cambridge 2003.

¹⁴⁷ R. Wintrobe, *Dictatorship. Analytical approaches* [w:] C. Boix, S.C. Stokes (red.), *The Oxford Handbook of Contemporary Politics*, New York 2007, s. 367.

wo, że gdy uczestnicy korzystają ze stanowisk publicznych i dóbr materialnych, obserwatorzy są skazani a to, by „szczęznąć na pustkowiu”¹⁴⁸.

Z tego powodu ewentualny kryzys władzy w reżimie neopatrymonialnym nie musi prowadzić do zaistnienia zjawisk o charakterze modernizacyjnym i demokratyzacyjnym. Nie ma bowiem w nich tradycji ani wzorców politycznej partycypacji i rywalizacji w zinstytucjonalizowanych ramach, wysoka niepewność zachowań aktorów politycznych skłania ich nie do kompromisu, lecz walki, w której „zwycięzca zdobywa wszystko”. Najbardziej prawdopodobne jest zatem transformowanie się niedemokratycznego reżimu neopatrymonialnego w inny neopatrymonialny reżim o charakterze niedemokratycznym¹⁴⁹. Wspomniana gra o sumie zerowej oraz głębokość podziałów pomiędzy elitą władzy a opozycją z reguły wyklucza przemiany w duchu Huntingtonowskiego paktu. Jeśli w państwach korporacjonistycznych interesy grup społecznych są ustrukturyzowane oraz istnieją kanały ich artykulacji, to w reżimach neopatrymonialnych można mówić tylko o politycznych liderach reprezentujących siebie oraz niewielką koterię, grupę potencjalnych klientów, którzy nie są w stanie zbudować politycznego konsensusu wokół społecznie ważnych zagadnień. Dużą rolę w tym zakresie odgrywa osobowość głowy państwa i typ sprawowanego przywództwa. Politycy populistyczni, deklarujący działanie w imieniu i na rzecz społeczeństwa z reguły tworzą reżim stosunkowo „miękki”, a więc podatny na zmiany, bardziej gotowy na żądania liberalizacji niż reżim skonstruowany wokół przywódcy, który nie troszczy się o swoją legitymację, otacza się kultem.

Mimo że reżimy neopatrymonialne z reguły nie transformują się w kierunku demokracji, to jednak inicjujące

---

¹⁴⁸ M. Bratton, N. van de Walle, *Neopatrimonial regimes...*, *op. cit.*, s. 463.

¹⁴⁹ R. Snyder, *op. cit.*, s. 379.

przemiany grupy zainteresowane są przełamaniem właściwej takiemu reżimowi niepewności i wprowadzeniem czytelnych reguł politycznej gry. Postulaty opozycji z reguły odwołują się do hasła rządów prawa, które nie tylko umożliwiłyby redefinicję mechanizmu redystrybucji zasobów, ale także uczyniłyby je bardziej przewidywalnymi¹⁵⁰. Sprawia to, że po stronie przeciwników reżimu stają osoby mogące stanowić „klasę średnią” danego społeczeństwa. Drobnu przedsiębiorcy i właściciele również są zainteresowani w uregulowaniu takich kwestii jak prawo własności, korupcja, nadmierna ingerencja państwa w sfery aktywności gospodarczej¹⁵¹. Porzucenie praktyk neopatrymonialnych jest postrzegane jako warunek wstępny zrównoważonego rozwoju gospodarczego i strukturalnej transformacji państw.

4. Reżimy afrykańskie w świetle neopatrymonializmu – główne wnioski dla obszaru postradzieckiego

Wiara w sukces dekolonizacji i modernizacji Afryki była w połowie XX wieku jednym z optymistycznych politycznych mitów, który upadł w zderzeniu z rzeczywistością¹⁵². Problem ten był szeroko dyskutowany przez politologów i stał się ważnym impulsem do rozwoju badań w ujęciu neopatrymonialnym. W końcu XX i na początku XXI stulecia doszło do kolejnego rozczarowania badaczy: oczekiwana demokratyzacja państw byłego ZSRR nie nastąpiła, zaś eksperci, szukając modelu opisu zachodzących w nich wydarzeń oraz kierując się bardziej własnymi oczekiwaniami niż fak-

---

¹⁵⁰ Sytuacja taka miała miejsce np. w ZSRR po epoce Stalinowskiej, gdy elity władzy dążyły do wypracowania nowych zasad uczestnictwa w polityce i odejścia od schematu brutalnych rozpraw z przeciwnikami.

¹⁵¹ M. Bratton, N. van de Walle, *Neopatrimonial regimes...*, *op. cit.*, s. 466-467.

¹⁵² A. Mączak, *op. cit.*, s. 373-374.

tami, zaczęli rozwijać tranzytologię, badania nad transformacjami systemowymi, m.in. O różnorakie warianty reżimów hybrydowych lokowanych na kontinuum między demokracją a niedemokracją. Neopatrymonializm nie znalazł zbyt szerokiego zastosowania w badaniach nad reżimami postradzieckimi, aczkolwiek doświadczenia afrykańskie mogą przynieść wskazówki odnośnie jego heurystycznych możliwości¹⁵³.

W państwach Afryki i byłego ZSRR doszło do bardzo szybkiego rozpadu dawnych struktur administracyjnych (kolonialnych) i powstania niepodległych państw¹⁵⁴. W obu przypadkach zakładano konieczność głębokiej modernizacji społeczeństw. Zarówno w Afryce jak i dawnym ZSRR nie udało się ona: ma miejsce sztucznie wytworzona sytuacja współistnienia tradycyjnych i nowoczesnych cech systemów społecznych, co unaocznia zasadność stwierdzenia, że „kultura jest matką, a instytucje jej dziećmi”¹⁵⁵. Sytuacja koegzystencji elementów tradycyjnych i nowoczesnych, częściowa

---

¹⁵³ Wskazuje na to m.in. Kathleen Collins, analizując dynamikę życia politycznego postradzieckich republik Azji Środkowej: K. Collins, *Clan Politics and Regime Transition in Central Asia*, Cambridge 2009, s. 12.

¹⁵⁴ Dekolonializacja Afryki dokonała się na tyle szybko, że kierowany przez Europejczyków proces „przygotowania do suwerenności” okazał się bez znaczenia i nie wpłynął na modernizację kolonialnych społeczeństw. A. Mączak, *op. cit.*, s. 374.

¹⁵⁵ R.A. Dahl, *Development and Democratic Culture* [w:] L. Diamond (red.), *Consolidating the Third Wave of Democracies. Themes and Perspectives*, Baltimore 1997, s. 34-39; L.E. Harrison, *Dlaczego kultury nie sposób przecenić?* [w:] L.E. Harrison, S.P. Huntington (red.), *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*, Warszawa 2003, s. 33. Z tezą tą polemizuje stanowisko A. Przeworskiego, który twierdzi, że posiadane dane nie pozwalają, by mówić o tym, że czynnik kulturowy warunkuje trwałość instytucji demokratycznych. A. Przeworski, J.A. Cheibub, F. Limongi, *Culture and Democracy*, “UNESCO World Culture Report” 1997, s. 157-187.

modernizacja i włączanie nowych instytucji w tradycyjne struktury może blokować funkcjonowanie elementów systemu społecznego, skutkując trwałym rozwojem fragmentarycznym. Rezultaty takich praktyk – próby liberalizacji bez demokratyzacji bądź demokratyzacji bez liberalizacji – tworzą „narodowe modele modernizacji”, z reguły będące hybrydowym połączeniem cech nowoczesnych i tradycyjnych¹⁵⁶. Przystąpienie do nowych zasad i procedur zależy również od świadomości politycznej i działań elit, ich gotowości do współpracy pomiędzy sobą oraz z masami społecznymi. Polityka państw postkolonialnych z reguły była osadzona w rywalizacji klanów dążących do zawłaszczenia instytucji publicznych i czerpania z nich korzyści, a nie nakierowana na cele aksjologiczne. Stąd też nieudana demokratyzacja (w Afryce, jak i innych częściach świata) wynika z niegotowości mas do świadomego udziału w życiu politycznym, niewłaściwego wykorzystania instytucji władzy, depriwacji spowodowanej niezgodnością pomiędzy oczekiwaniami a rzeczywistymi efektami transformacji. Fakty te sprawiają, że poszukiwanie w nieudanych modernizacjach państw Afryki wniosków dla obszaru postradzieckiego wydaje się uzasadnione.

Zainteresowanie zagadnieniem nieudanej modernizacji i demokratyzacji, ich przyczyn oraz skutków w postaci wykształcenia się reżimów niedemokratycznych pojawiło się wraz z rozpadem państw kolonialnych, afrykańską „paradą suwerenności”, a więc na długo przed dezintegracją ZSRR. Badacze teoretyzowali na temat cech właściwych nowym reżimom postkolonialnym oraz ich społecznych źródeł. Ze względu na fakt, że przypadki transformacji systemowej w Ameryce Łacińskiej i Europie lat 70. i 80. nie są w satysfakcjonującym stopniu użyteczne w analizie przemian w państwach postradzieckich, wiele wnoszące może okazać

---

¹⁵⁶ T. Wei-Ming, *Wielość nowoczesności: wstępna analiza implikacji procesu modernizacji Azji Wschodniej* [w:] L.E. Harrison, S.P. Huntington (red.), *Kultura ma znaczenie*, op. cit., s. 379-392.

się sięgnięcie do doświadczeń Afryki i paradygmatu neopatrymonializmu. Właśnie demokratyczne transformacje korporacjonistycznych reżimów Europy Południowej w połowie lat 70. i Ameryce Południowej w połowie lat 80. XX wieku były impulsem do pogłębionych badań nad państwami afrykańskimi w ujęciu neopatrymonialnym. Przyniosły one szereg konceptualizacji polityki afrykańskiej, w tym typologie ustrojów. Wskazuje to na istotny fakt, że reżimy neopatrymonialne mogą występować w różnych postaciach, zaś czynnikami je dyferencjującymi mogą być: typ przywództwa, poziomy partycypacji oraz rywalizacyjności. Badania nad neopatrymonialnymi reżimami w Afryce prowadzone były w optyce analizy form przystosowania państwa typu zachodniego do lokalnych warunków oraz niepowodzenia jego instytucjonalizacji¹⁵⁷. Poprzez pryzmat neopatrymonializmu tworzy się klasyfikacje reżimów afrykańskich, tłumaczy się niski poziom legalistycznej instytucjonalizacji reżimów, dominację relacji klientelistycznych w gospodarce, polityce społecznej czy podatkowej, mechanizmy wykorzystania pomocy międzynarodowej. Problemy modernizacji etnicznie heterogenicznych, bogatych w zasoby naturalne państw Afryki próbowano tłumaczyć zaszłością okresu kolonializmu, burzliwą transformacją, wysokim poziomem ubóstwa oraz brakiem wykształcenia szerokich mas ludności¹⁵⁸.

Zjawiska, które wpływały na rozwój systemów społecznych i politycznych postkolonialnych państw Afryki były w pewnym stopniu zbieżne ze zjawiskami, które towarzyszyły trzy dekady później dezintegracji ZSRR. Był to, po pierwsze, brak jedności narodowej i spetryfikowanej tożsamości, po drugie, niski poziom rozwoju gospodarczego. Pierwszy problem był na kontynencie afrykańskim pokonywany po-

---

¹⁵⁷ A. Mączak, *op. cit.*, s. 384.

¹⁵⁸ D. Woods, *Patrimonialism (neo) and the Kingdom of Swaziland: employing a case study to rescale a concept*, "Commonwealth & Comparative Politics" 2012, vol. 50, no. 3, s. 344, 347.

przez tworzenie ogólnopaństwowych partii politycznych, które miały niwelować głębokość podziałów klanowo-etnicznych. Stopniowy rozwój gospodarczy, konsolidacja struktur państwowych, jak i utrzymanie się ogólnej dysfunkcjonalności systemów politycznych i ich słaba integracja, sprzyjała rozwojowi sieci klientelistycznych i neopatrymonializmu.

Po pierwszych latach niepodległości, do której społeczeństwa afrykańskie były formalnie przygotowywane przez metropolie i społeczność międzynarodową, nastąpił odwrót od demokracji. Trwał on od końca lat 60. do początku lat 90. Afrykańscy liderzy dążyli do ograniczenia politycznej konkurencji oraz procedur wyborczych: większość państw przekształciła się w reżimy monopartyjne bądź pozbawione partii¹⁵⁹. Afrykańskie reżimy neopatrymonialne charakteryzowały się wąskimi grupami klientelistycznymi, ograniczona była baza klientów reżimu. Aparat biurokratyczny w Afryce stanowił około 2% ludności, zaś w krajach Europy Wschodniej 6,9%¹⁶⁰. Kryzys gospodarczy lat 70. i 80. odbił się na poziomie dobrobytu członków sieci klientelistycznych – siła nabywcza przedstawicieli biurokracji zmniejszyła się o 90%, co spowodowało, że stali się oni bazą społeczną masowych wystąpień na początku lat 90. Trend przemian był odwrotny do trendu z lat 60., 70. i 80.: było to przejście od reżimów monopartyjnych ku wielopartyjnym z partią dominującą, do których doszło również na obszarze postradzieckim, a który został określony mianem „czwartej fali demokracji”¹⁶¹.

Początek ostatniej dekady XX wieku przyniósł reżimom afrykańskim, podobnie jak obszarowi postradzieckiemu, liberalizację oraz transformację w kierunku demokracji. Nastąpiła pluralizacja życia politycznego i rozwój wielopartyj-

---

¹⁵⁹ N. van de Walle, *Meet the new boss...*, *op. cit.*, s. 54.

¹⁶⁰ *Ibidem*, s. 92.

¹⁶¹ M. Bratton, N. van de Walle, *Democratic Experiments in Africa*, *op. cit.*, s. 101-105; O.Г. Харитонов, *op. cit.*, s. 11.

ności, obniżyła się represyjność systemów. Mimo to utrzymało się w nich „neliberalne środowisko polityczne”, które uprawniało do określania tych państw mianem „pseudodemokracji”¹⁶².

Analizując szereg afrykańskich reżimów neopatrymonialnych Christian von Soest wyróżnił ich następujące cechy¹⁶³:

- a) charakter reżimu określają wzajemne relacje głowy państwa i oligarchii. Przywódcy pozostają przy władzy przez długi czas, niekiedy dożywotnio, co dowodzi trwałości reżimów. Neopatrymonialne elity oligarchiczne składają się głównie z właścicieli ziemskich, „dynastii politycznych” („politycznej arystokracji”¹⁶⁴) oraz elit gospodarczych;
- b) polityczny lider (*big man*) dąży do rotacji w szeregach elit. Zabezpiecza się takim sposobem przed ich niekontrolowaną autonomizacją oraz rozszerza zasięg podległych mu sieci klientelistycznych¹⁶⁵;
- c) ma miejsce „systemowy klientelizm” polegający na dystrybucji dóbr materialnych, również w postaci zatrudnienia w instytucjach i przedsiębiorstwach państwowych (stąd rozbudowany aparat urzędniczy i utrzymanie własności prywatnej w gospodarce);
- d) brak dominującej ideologii. Rządy opierają się na sieciach klientelistycznych a nie poszukują legitymacji poprzez ideologię. Dowodzą tego np. afrykańskie reżimy socjalistyczne, gdzie deklarowane wartości ustrojowe były ceną uzyskania militarnego i gospodarczego wsparcia ZSRR a nie trwałym i uzasadnionym

---

¹⁶² L. Diamond, *op. cit.*, s. 20-37; N. van de Walle, *Meet the new boss...*, *op. cit.*, s. 59.

¹⁶³ C. von Soest, *What Neopatrimonialism Is...*, *op. cit.*, s. 12-13.

¹⁶⁴ T.M. Callaghy, *The State-Society Struggle: Zaire in Comparative Perspective*, New York 1984.

¹⁶⁵ N. van de Walle, *Meet the new boss...*, *op. cit.*, s. 50.

wyborem. Platformy społeczne, ideologie nie aspirują do realizacji wyższych celów a jedynie przedłużają czas przebywania u władzy konkretnych polityków, stabilizują niedemokratyczny reżim;

- e) samowola wykorzystania zasobów publicznych w celach prywatnych elit. Przywódcy dowolnie gospodarują majątkiem państwa, istnieją niejawnie budżety będące w gestii prezydenta a ich wartość może przekraczać wartość oficjalnego budżetu państwa.

Prześledzenie używanych przez badaczy kryteriów klasyfikacji reżimów neopatrymonialnych pozwala na wyodrębnienie ich głównych typów. Najogólniejszego podziału dokonała Alice Sindzingre, która w ramach tej kategorii wyróżniła *cronyizm* w Azji Wschodniej oraz neopatrymonializm w Afryce¹⁶⁶. Samuel Huntington wyróżniał wśród nich reżimy personalne, jednopartyjne i wojskowe (oraz oligarchę rasową w RPA), skupiając się w swych badaniach na szczytach piramidy władzy.

Tabela 5. Matryca klasyfikacji afrykańskich reżimów neopatrymonialnych wg C. von Soesta

		typ rządów	
		personalistyczny	oligarchiczny
stopień penetracji instytucji państwa przez zjawiska patrymonialne	duży		
	średni		
	mały		

Źródło: C. von Soest, *What Neopatrimonialism Is...*, op. cit., s. 14.

¹⁶⁶ Oba pojęcia zostały zaczerpnięte z myśli socjopolitycznej M. Webera. Cyt. za: C. von Soest, *What Neopatrimonialism Is...*, op. cit., s. 13.

C. von Soest operuje dwoma zmiennymi: typem rządów (reżimy personalistyczne / oligarchiczne) oraz stopniem penetracji instytucji państwa przez zjawiska patrymonialne (duży / średni / mały).

Przywoływani już M. Bratton i N. van de Walle, bazując na znanej typologii reżimów politycznych Roberta Dahla¹⁶⁷, stworzyli bardziej rozbudowaną typologię afrykańskich reżimów neopatrymonialnych. Dwoma zmiennymi, które legły u podstaw ich klasyfikacji był poziom partycypacji w procesach politycznych, a więc obecność szerokiej lub wąskiej bazy poparcia reżimu oraz poziom rywalizacyjności rozumiany jako pluralizm w decydowaniu politycznym. Na tej podstawie badacze wyróżnili cztery typy reżimów mieszczących się w kategorii neopatrymonializmu: dyktatura personalna, plebiscytarny system jednopartyjny, oligarchia wojskowa oraz rywalizacyjny system jednopartyjny¹⁶⁸.

Tabela 6. Typologia afrykańskich reżimów neopatrymonialnych wg M. Brattona i N. van de Walle

Poziom rywalizacyjności	wysoki		
	średni	oligarchia wojskowa	rywalizacyjny system jednopartyjny
	niski	dyktatura personalna	plebiscytarny system jednopartyjny
		niski	średni lub wysoki
		Poziom partycypacji	

Źródło: opracowanie własne z wykorzystaniem: M. Bratton, N. van de Walle, *Neopatrimonial regimes...*, *op. cit.*, s 471.

¹⁶⁷ R.A. Dahl, *Polyarchy: Participation and Opposition*, New Haven 1971.

¹⁶⁸ M. Bratton, N. van de Walle, *Neopatrimonial regimes...*, *op. cit.*, s. 472.

Dyktaturę personalną M. Bratton i N. van de Walle określili mianem kwintesencji neopatrymonializmu. Pełnia władzy jest skoncentrowana w rękach głowy państwa, który posiada również kompetencje prawodawcze. Z reguły rezygnuje on z wypracowywania polityki państwowej przez technokratyczne zaplecze, korzystając z osobistych doradców. Władza wykonywana jest nie tyle poprzez aparat administracji publicznej, co osobistych „emisariuszy”, stanowiących grupę bezpośrednich klientów przywódcy. Instytucje służące partycypacji politycznej mają charakter wyłącznie formalny. Reżim nie stwarza pozorów rywalizacyjności, sięgając nawet po fizyczną eliminację ewentualnej opozycji. Władza opiera się na wąskim *entourage*’u głowy państwa, które bazuje na więzach krwi, przywódca dąży do zapewnienia sobie rządów dożywotnich. Z kategorią tą blisko koresponduje sułtanizm, o którym M. Weber pisał jako skrajnym wariacie patrymonializmu, gdzie następuje ekstremalna dominacja gloryfikowanego władcy¹⁶⁹. Spośród państw komunistycznych mianem reżimu sułtańskiego określana była Rumunia Nicolae Ceausescu¹⁷⁰. Jaskrawymi przykładami takich reżimów a Afryce była Uganda Idi Amina czy Zair Mobutu Sese Seko.

Plebiscytarny system jednopartyjny opiera się na wysokiej partycypacji politycznej, gdzie przywódca kieruje masowymi rytuałami politycznymi, mającymi zapewnić mu oraz jego elitom legitymację. Ludność jest mobilizowana poprzez wybory, a w zasadzie jednopartyjne plebiscyty, w których frekwencja i poparcie (oficjalnie) przekracza nawet 90%. W okresach pomiędzy wyborami reżim wykorzystuje aparat partii rządzącej w celu utrzymania poparcia, aczkolwiek zasoby są dystrybuowane w sposób mniej dyskrecjonalny i w większym zakresie, niż ma to miejsce w reżimach personalistycznych. Średni poziom rywalizacyjności oznacza, że

---

¹⁶⁹ M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo...*, op. cit., s. 173.

¹⁷⁰ J.J. Linz, A. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, op. cit., s. 344-364.

przywódca państwa licencjonuje działalność zbliżonych do niego zaufanych ludzi, z reguły wysokich rangą członków partii rządzącej, którzy pełnią określone funkcje wykonawcze. Oznacza to, że władza jest w pewnym sposób podzielona, mają miejsce przetargi i rywalizacja wewnątrz elity. Cały system wykazuje zatem więcej pluralistycznych cech niż reżimy personalistyczne.

W warunkach afrykańskich szeroko reprezentowanym typem reżimu neopatrymonialnego była oligarchia wojskowa. W reżimie takim działalność instytucji demokratycznych jest zawieszona, a procesy polityczne zachodzą w niejawnej atmosferze. Choć w reżimach tych występuje wyrazisty lider, władza nie spoczywa wyłącznie w jego rękach: decyzje są podejmowane kolektywnie przez rządzącą juntę, nierzadko przy wsparciu cywilnych doradców. Wśród elit panuje określony poziom pluralizmu, zaś aparat biurokratyczny oparty jest na (teoretycznie) wykwalifikowanych urzędnikach.

Ostatnią wyróżnioną przez wspomnianych badaczy kategorią reżimów neopatrymonialnych jest rywalizacyjny system jednopartyjny. Poziom partycypacji jest w nich zbliżony do poziomu w plebiscytarnych reżimach jednopartyjnych, lecz są bardziej rywalizacyjne. Wyborcy posiadają prawo wyboru jednego spośród kandydatów na szefa państwa reprezentujących rządzącą partię, choć z reguły spoczywa ona w rękach wieloletniego przywódcy, nie odczuwającego zagrożenia dla swojej władzy i dopuszczającego określony poziom pluralizmu (m.in. W mediach i działalności „trzeciego sektora”)¹⁷¹.

---

¹⁷¹ M. Bratton, N. van de Walle, *Neopatrimonial regimes...*, op. cit., s. 472-482.

Tabela 7. Klasyfikacja afrykańskich reżimów neopatrymonialnych

typ reżimu	wybrane przykłady
dyktatura personalna	Malawi, Dżibuti, Swaziland, Gwinea Równikowa
oligarchia wojskowa	Nigeria, Ghana, Sudan, Burkina Faso, Liberia, Czad
plebiscytarny system jednopartyjny	Gabon, Kongo, Kamerun, Gwinea-Bissau
rywalizacyjny system jednopartyjny	Tanzania, Kenia, Zambia, Seszele, W-św. Tomasza i Książęca

Źródło: opracowanie własne na bazie M. Bratton, N. van de Walle, *Neopatrimonial regimes...*, op. cit., s 473.

Oprócz klientelizmu i patronatu właściwy reżimom afrykańskim jest, jak twierdzi N. van de Walle, prebendalizm¹⁷², zbliżony w swej istocie do feudalizmu i właściwy był państwom z brakami w profesjonalnej służbie cywilnej. Jest on swoisty państwem autorytarnym i dotyczy głównie struktur władzy wykonawczej, sieci klientelistycznych.

W trzydziestolecie pomiędzy 1983 a 2013 roku państwa Afryki subsaharyjskiej dokonały znacznego postępu w implementacji procedur demokratycznych: odsetek państw klasyfikowanych w rankingu Freedom House jako demokratyczne wzrósł z 6% do 20%, zaś pozbawionych wolności spadł z 59% do 41%¹⁷³. Jednocześnie region ten pozostaje jednym z najbardziej skorumpowanych na świecie. W *Corruption Perception Index 2014* najwyższą lokatę spośród państw Afryki zajmuje Mauritius (26 miejsce na świecie)

¹⁷² Pojęcie wprowadzone przez Richarda Josepha odwołuje się prebendy, uposażenia duchowieństwa katolickiego, które było źródłem dodatkowych dochodów oraz nepotyzmu. R.A. Joseph, *Democracy and Prebendal Politics in Nigeria: The Rise and Fall of the Second Republic*, Cambridge 1987.

¹⁷³ *Sub-Saharan Africa Fact Sheet*, <www.freedomhouse.org/report/sub-saharan-africa-fact-sheet#.VOjxqS7L_ri>

i Botswana (31 miejsce na świecie). Pozostałe są dużo bardziej skorumpowane (z kilkoma wyjątkami, m.in. Namibia, RPA, Rwanda) i lokują się poniżej 100 miejsca (na 175 sklasyfikowanych). Oznacza to, że określone postępy na niwie demokratyzacji i pluralizacji życia publicznego nie przyniosły poprawy w kwestii prebendalizmu i neopatrymonializmu, zaś zlewanie się sfery publicznej i prywatnej wciąż pozostaje aktualne. Oznacza to, że transformacja reżimów afrykańskich z początku lat 90. odbyła się w ramach kategorii neopatrymonialnej i cechowała się następującymi elementami¹⁷⁴. Po pierwsze, w wielu przypadkach przy władzy pozostali dawni prezydenci (m.in. Omar Bongo Ondimba w Gabonie w latach 1967-2009; Nguema Mbasogo w Gwinei Równikowej od 1979 roku, Paul Biya w Kamerunie od 1982 roku, Blaise Compaore w Burkinie Faso w latach 1987-2014), a więc pomimo reformatorskich trendów utrzymano *status quo* na szczytach władzy, choć zachodziły przetasowania w strukturach sieci klientelistycznych.

Po drugie, potwierdza to istnienie dominujących w systemach partyjnych „partii władzy” – „machin politycznych” (*political machines*, wg pojęcia Dericka Brinkerhoffa i Arthura Goldsmitha), organizacji bezideowych, rekrutujących swoich członków poprzez namacalne bodźce materialne¹⁷⁵. Są one narzędziem stabilizacji stosunków wewnątrz elit

---

¹⁷⁴ Na podst.: N. van de Walle, *Meet the new boss...*, *op. cit.*, s. 58-62; D.C. Bach, P. Nugent, *Winners, losers and also-rans: Money, moral authority, and voting patterns in Ghana 2000 elections*, „African Affairs” 2001, vol. 100, s. 405-428; P. Burnell, *The party system and party politics in Zambia: Continuities past, present and future*, „African Affairs” 2001, vol. 100, s. 239-263; N. van de Walle, *Presidentialism and clientelism in Africa's emerging party systems*, „Journal of Modern African Studies” 2003, vol. 41, no. 2, s. 297-321.

¹⁷⁵ D.W. Brinkerhoff, A.A. Goldsmith, *op. cit.*, s. 40.

oraz mają na celu odzwierciedlać szerokie spektrum interesów narodowych (np. Afrykański Związek Narodowy Kenii).

Po trzecie, władze stwarzają warunki zniechęcające opozycję do konsolidacji oraz zachęcające jej liderów do kooptacji w szeregi partii władzy. Przejścia do partii władzy – machin politycznych – wynikają z koniunkturalnych przekonań polityków, że taki krok zapewni im większe korzyści materialne.

Po czwarte, z drugiej strony małe ugrupowania opozycyjne w wyniku celowych działań władz nie są chętne do tworzenia koalicji antyrządowych. Działacze opozycji również w określony sposób są włączeni w system profitów dystrybuowanych przez władze. Tworzenie koalicji opozycyjnych ograniczałoby ich elastyczność w tym zakresie. Władze dążą do utrzymania rozdrobnienia sceny partyjnej, m.in. finansują małe ugrupowania (np. w Gabonie i Kamerunie) oraz forsują formalnie niezależnych, bezpartyjnych kandydatów do przedstawicielskich organów ustawodawczych.

Po piąte, życie polityczne toczy się w „ideologicznej próżni”. Partie władzy są bezideowe i skupiają się na popieraniu głowy państwa. Ich cechą jest populizm, używanie retoryki antykorupcyjnej, deklaracje rozwoju systemu świadczeń publicznych i ogólne obietnice poprawy dobrobytu. Specyficzną cechą tych reżimów jest nieobecność w systemach partyjnych ugrupowań reprezentujących interesy środowisk robotniczych i partii o podbudowie religijnej (chrześcijańskich demokracji w państwach z dominującym wyznaniem chrześcijańskim). Fakty te rzutują na stosunkowo niski poziom mobilizacji społecznej. Władze państw satysfakcjonują się bierną postawą większości obywateli.

CZĘŚĆ II

POSTRADZIECKIE REŻIMY NEOPATRYMONIALNE

1. Elity władzy, patronat i klientelizm w systemach politycznych państw obszaru postradzieckiego

Na znacznej połaci byłego ZSRR neopatrymonializm jest pochodną dawnych stosunków społecznych istniejących we względnie niewielkich społecznościach rozsianych w północnej części Eurazji oraz klanowych wspólnotach Kaukazu i Azji Środkowej. Cechy te zostały wzmocnione w czasie jarzma tatarskiego, przejęte przez carat i rozwinięte w okresie panowania komunistycznego, które w całej rozciągłości miało charakter neopatrymonialny. Zasadniczo nie niszczone dotychczas istniejących sieci klientelistycznych, lecz inkorporowano je w sieci rosyjskie (radzieckie), niekiedy zmieniając formalne ramy, wprowadzając nowe instytucje społeczne, lecz nie naruszając patrymonialnej treści¹⁷⁶. W konsekwencji, jak zauważa Gework Pogosjan, reżimy postradzieckie stanowią nadzwyczaj barwny pejzaż systemów pseudoliberalnych oraz jawnie autorytarnych¹⁷⁷.

W analizie reżimów neopatrymonialnych kluczową kategorią pozostają elity polityczne. Procesy polityczne w takich reżimach są postrzegane jako zasadniczo zamknięte na wpływy otoczenia interakcje (rywalizacja/współpraca) grup tworzących sieci klientelistyczne. W przypadku obszaru postradzieckiego można mówić o istnieniu „państwa klan-

---

¹⁷⁶ Zob. np.: A.L. Edgar, *Tribal Nation: The Making of Soviet Turkestan*, Princeton 2004; P.L. Roudik, *The History of the Central Asian Republics*, Westport 2007.

¹⁷⁷ Г.А. Погосян, *Социальные трансформации в Армении*, „Социс” 2005, nr 12, s. 78.

wego” (a w Azji Środkowej także „narodów plemion”), które kontynuuje komunistyczny monopol na władzę, a skupia ją w swych rękach proprezydencka klika¹⁷⁸. Jest tu zatem widoczna pewna kontynuacja z czasów ZSRR: dotyczy ona zarówno określonych wzorców zachowań klientelistycznych, jak i wprost uczestniczących w nich osób i grup interesów.

Nomenklatura, patronat i klientelizm w ZSRR

Geneza radzieckich i postradzieckich elit władzy oraz zjawisk klientelizmu sięga początku państwa radzieckiego (pomijając znaczenie wcześniejszego doświadczenia). Choć agrarne – a nie industrialne – społeczeństwo Rosji nie było dobrym gruntem dla rozwoju idei Karola Marksa, to sprzyjało temu znaczne rozwarstwienie społeczne oraz brutalność nowej władzy bolszewickiej. Wbrew egalitarystycznym hasłom o pełni władzy w rękach mas pracujących, nowe grupy rządzące po obaleniu caratu w krótkim czasie same przekształciły się w elity władzy. Jednocześnie biurokracja radziecka okazała się silniejsza od carskiej, zaś Rosja Radziecka, a później cały ZSRR, krajem kapitalizmu państwowego gorszego, jak twierdził Nikołaj Bierdiajew, niż kapitalizm prywatny¹⁷⁹. Czasy rządów Stalina nie służyły jednak nowej warstwie elit politycznych, czego dowodem były czystki oraz akcje poszukiwania „wrogów ludu”.

Po śmierci Stalina, zmęczone niepewnością warstwy uprzywilejowane, zaczęły dążyć do obniżenia niepewności gry politycznej, wprowadzenia stabilnych wzorców rekrutacji do elit i ich odtwarzania. Od czasów Nikity Chruszczowa państwo radzieckie ewoluowało ku odideologizowanej dykta-

---

¹⁷⁸ J. Wedel, *Collision and Collusion: The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe 1989-1998*, New York 1998, s. 5-9.

¹⁷⁹ N. Bierdiajew, *Źródła i sens komunizmu rosyjskiego*, Kęty 2005, s. 95.

turze biurokratycznej¹⁸⁰. Stalinowskie czystki spowodowały niedobór elit biurokratycznych, co też zmusiło władze do przenoszenia kadr przemysłowych do pracy partyjnej i politycznej – z czasem bardzo wpływową grupę partyjną zaczęli stanowić tzw. *chozajstwienniki*, przedstawiciele kadr zarządzających przedsiębiorstwach różnych sektorów. Zjawisko obsady kluczowych pozycji w aparacie państwowym i partyjnym ówczesnymi menedżerami dużych zakładów przemysłowych stało się trwałą praktyką do końca istnienia ZSRR¹⁸¹.

W epoce Breżniewowskiej nastąpił rozkwit nomenklatury: odwilż i pewna liberalizacja służyła nie społeczeństwu, ale przede wszystkim elicie partyjno-biurokratycznej, która nie kwestionowała zasad ideowych państwa, ale dążyła do zapewnienia sobie bezpieczeństwa fizycznego i materialnego. W konsekwencji elita władzy radzieckiej – nomenklatura – patronacka sieć decyzyjna partii komunistycznej¹⁸² ukonstytuowała stabilną warstwę uprzywilejowaną, dysponującą pewnym stopniem autonomii oraz gwarancją zachowania (nawet dziedziczenia) wysokich stanowisk. Radziecka nomenklatura obejmowała szersze grupy niż tylko członków partii: włączała najważniejsze stanowiska w aparacie partyjnym, administracyjnym i gospodarczym, zaś ich obsada odbywała się według niejawnego klucza będącego rezultatem wpływów grup interesu. W epoce zastoju Leonida Breżniewa proces petryfikacji nomenklatury ściśle wiązał się z aspektem nieformalnym jej istnienia: narastaniem indywidualnych kompetencji partokratów. W autokratyczno-biurokratycznym

---

¹⁸⁰ K. Świder, *Elity władzy w Związku Radzieckim i Rosji w kontekście przemian ideowych, politycznych, społecznych i ekonomicznych*, Warszawa 2013, s. 44.

¹⁸¹ W. Marciniak, *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Radzieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2004, s. 69.

¹⁸² S. Ehrlich, *Wiążące wzory zachowania. Rzecz o wielości systemów norm*, Warszawa 1995, s. 270.

systemie następowała atomizacja władzy i własności kontrolowanej przez członków nomenklatury. Państwo stopniowo wycofywało się z ingerowania w sprawowanie władzy i dysponowanie własnością, będąc „zagarniętym” przez elity i indywidualnych biurokratów. Na gruncie ideologicznym uprzywilejowany status nomenklatury w państwie radzieckim delegitymizował ją, aczkolwiek w praktyce obawa przez delegitymizacją pchała „arystokratyzującą się” nomenklaturę ku jeszcze większej korupcji, nepotyzmowi i klientelizmowi. Jednocześnie warstwa ta była świadoma, że procesy decyzyjne przebiegają w wąskim gronie partyjnych liderów, stąd dla własnego przetrwania musiała ona uczestniczyć w nieformalnych praktykach, intrygach i rozgrywkach w otoczeniu rządzących¹⁸³.

Według Michaiła Woslenskiego nomenklatura w późnym okresie radzieckim liczyła 750 tys. członków, według Olgi Krysztanowskiej – 400 tys. osób, z czego nomenklaturę najwyższego szczebla tworzyło od 800 do 1800 osób¹⁸⁴.

Nomenklatura radziecka, podobnie jak współczesne elity państwowe Rosji i innych republik postradzieckich, stanowiła skomplikowaną strukturę nieformalną, w której składzie znajdowały się klany, kliki, tzw. grupy strategiczne, partie wewnętrzne. W jej szeregach można było wyróżnić 3 główne grupy interesu: kompleks wojskowo-przemysłowy, kompleks paliwowo-energetyczny oraz kompleks rolniczo-przemysłowy. Tworzyły one rozbudowane sieci klientelistyczne, których wierzchołki sięgały najwyższych urzędów

---

¹⁸³ J. Bratkiewicz, *Zapełnienia modernizacji. Szkice o samopostrzeganiu i autoidentyfikacji w interakcjach tradycji i nowoczesności (przypadek Rosji i nie tylko)*, Warszawa 2007, s. 256-259; W. Marciniak, *op. cit.*, s. 49; I. Kliamkin, L. Timofiejew, *Szara strefa w Rosji*, Warszawa 2003, s. 89.

¹⁸⁴ М.С. Восленский, *Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза*, Москва 1991; О. Крыштановская, *Анатомия российской элиты*, Москва 2003.

w państwie, posiadały wpływowego patrona i generowały efekt personifikacji procesu politycznego. Nieprzypadkowo w latach 80. liczba ministerstw centralnych ZSRR wzrosła do 100, zaś republikańskich do 800¹⁸⁵. Struktury sieci klientelistycznych nie tylko opanowały oficjalne instytucje – równolegle do struktur biurokratycznych istniały struktury nieformalne¹⁸⁶.

Strukturę radzieckich elit w pewnym stopniu odzwierciedlała struktura Komitetu Centralnego KPZR. W jego skład wchodziło najwyższe kierownictwo państwowe (Biuro Polityczne i Sekretariat KC), czołowi biurokraci z KC, najważniejsi regionalni sekretarze partii, premier i ważniejsi członkowie rządu, najważniejsi przedstawiciele resortów i służb siłowych, niektórzy dyplomaci oraz liderzy Komsołmu, związków zawodowych oraz organizacji kulturowych¹⁸⁷.

Od czasów Stalina nomenklatura była ściśle zhierarchizowana i podzielona na 14 rang. Mechanizm rekrutacji do elity miał niejawną i ograniczoną charakter. „Rodzinność” (*siemiejstwiennost’*) oznaczała uprzywilejowane traktowanie dzieci przedstawicieli nomenklatury, choć z reguły obejmowały one posady w innych niż rodzice resortach. Awans społeczny w hierarchii państwa radzieckiego był oparty na politycznej lojalności, umiejętności jej eksponowania, prowadzenia biurokratycznych rozgrywek, walk koteryjno-frakcyjnych i dyskutowania więzi klientelistycznych. Jednocześnie tożsamość radziecka była syntezą dwóch lojalności: względem centrum i macierzystej peryferii, co wpisuje się w imperialną

---

¹⁸⁵ K. Świder, *Elity władzy...*, *op. cit.*, s. 58.

¹⁸⁶ O. Крыштановская, *Анатомия...*, *op. cit.*, s. 82; K. Świder, *Elity władzy...*, *op. cit.*, s. 235.

¹⁸⁷ O. Krishtanovskaia, S. White, *From Nomenklatura to New Elite* [w:] V. Shlapentokh, C.K. Vanderpool, B.Z. Doktorov (red.), *The New Elite in Post-Communist Eastern Europe*, College Station 1999, s. 30.

formułę tożsamościową. Oznacza to, że elity nomenklaturowe miały nie tylko charakter branżowy, ale również narodowy (republikański), czemu służył federalny charakter państwa radzieckiego. Elity republikańskie miały interesy dwojakiego charakteru: z jednej strony wraz z elitami centralnymi prowadziły walkę z relikwami tradycjonalizmu, z drugiej strony, na bazie tegoż tradycjonalizmu, budowały swoją legitymację regionalną, broniąc niejako lokalną wspólnotę przed zbyt głęboką ingerencją władz związkowych. Oznaczało to, że nie wszędzie i nie wszystkie decyzje radzieckiego kierownictwa były bezwzględnie wykonywane¹⁸⁸. W praktyce tylko nieznaczna część elit republikańskich miała bezpośredni kontakt z organami centralnymi, co sprzyjało określonej swobodzie postępowania, by nie rzec samowoli prowincjonalnej nomenklatury, aczkolwiek ważniejsze decyzje musiały być konsultowane z organami centralnymi¹⁸⁹.

Umocnienie statusu społecznego oraz emancypacja nomenklatury oznaczała jej ideową delegitymację – chciała się ona bogacić, porzuciła ideologię, tolerowała m.in. czarny rynek jako mechanizm nadrobienia niedoskonałości systemu, dążąc do konwersji przywilejów natury politycznej w kapitał i własność, co też było ważnym elementem detotalitaryzacji. W czasach N. Chruszczowa ZSRR stała się dyktaturą biurokratyczną, w której funkcjonowała „arystokratyzująca się” elita nomenklaturowa oraz następowała retradycjonalizacja: odwrót od budowy społeczeństwa bezklasowego i pozaideologiczny powrót do tradycyjnej tożsamości wyznaczonej przez status społeczno-materialny. Co więcej, w takich społeczeństwach jak kazachskie, model rekrutowania i funkcjonowania nomenklatury oparty był na tradycyjnym podziale

---

¹⁸⁸ K. Świder, *Elity władzy...*, *op. cit.*, s. 64, 161; O. Krishtanovskaia, S. White, *op. cit.*, s. 31; T.A. Olszański, *Trud niepodległości. Ukraina na przełomie tysiącleci*, Kraków 2003, s. 34.

¹⁸⁹ P. Załęski, *Elity władzy politycznej Kazachstanu*, Warszawa 2006, s. 127.

żuzowym¹⁹⁰. Tym samym radzieckie społeczeństwo w całej swojej masie podzieliło się na dwie grupy: pełniącą funkcje usługowo-polityczne (decyzyjno-wykonawcze) „industriobiurokrację” oraz bezpośrednio wytwarzającą dobra. Wobec rosnącego zapotrzebowania konsumpcyjnego, radziecki system gospodarczy okazywał się coraz mniej efektywny. W konsekwencji nasilały się zjawiska koteryjności, rywalizacji międzybranżowej i międzyregionalnej. Zamiast socjalizmu budowano mur społecznej alienacji pomiędzy „arystokratyzującą się” nomenklaturą a pogardzanymi przez nią „ludźmi radzieckimi”¹⁹¹. Przypisać jednak należy, że w okresie Breżniewowskim nomenklatura nie tyle bogaciła się, co korzystała z uprzywilejowanej pozycji w dostępie do luksusowych dóbr czy świadczeń.

Czynnikiem sprzyjającym autonomizacji nomenklatury były *pierestrojkowe* reformy, zarówno *glasnost* – jawność życia publicznego, jak i gospodarcze (*uskorienije*) – głównie przejście znacznej części radzieckiej gospodarki na samodzielny rozrachunek gospodarczy (umożliwiła to ustawa z 1987 roku). Powodowało to naruszenie monopolu centralnych władz na redystrybucję dochodów i jednocześnie uniezależnienie biurokracji od państwa. Zmiany te przyniosły niepewność elit odnośnie swojej przyszłości i w konsekwencji pchnęły je ku dążeniom do posiadania własnego majątku. Mimo że społeczeństwo Związku Radzieckiego pod względem socjoekonomicznym dojrzało do wpisujących się w duch *pierestrojki* zmian, to jednak interesy jego a radzieckich elit rządzących różniły się bardzo¹⁹². Zaczęły dynamicznie rozwijać się nomenklaturowe grupy interesu, wśród których rywalizowało kierownictwo KPZR, terenowa biurokracja partyjna oraz nomenklatura przemysłowa. Rywalizacja ta doprowadzi-

---

¹⁹⁰ *Ibidem*, s. 133.

¹⁹¹ K. Świder, *Elity władzy...*, *op. cit.*, s. 76;

¹⁹² R.C. Tucker, *Political Culture and Leadership in Soviet Russia. From Lenin to Gorbachev*, New York-London 1987, s. 170.

ła do rozwoju szarej strefy, „alternatywnej gospodarki”, bazującej na procederze „mafijno-nomenklaturowej prywatyzacji”¹⁹³.

Badacze wskazują, że ważną rolę w kształtowaniu się zrębów postradzieckich nomenklaturowych elit biznesowych odegrały powstałe w 1987 roku Centra Naukowo-Technicznej Twórczości Młodzieży blisko powiązane z Komsomołem. Sieci te miały charakter komercyjny, uzyskiwały prawo kooperacji z partnerami zagranicznymi, same ustalały ceny sprzedawanych dóbr, korzystały z licznych ulg, w tym zwolnień podatkowych. Częścią zysków były one zobowiązane dzielić się z Komitetem Centralnym KPZR. Do końca 1987 roku centra posiadały 60 oddziałów w całym ZSRR i stały się fundamentem lokalnych karier biznesowo-politycznych ówczesnych komsomolców. Ludzie ci byli awangardą i uczestnikami przejścia od gospodarki socjalistycznej do wolnorynkowej, co w warunkach radzieckich i postradzieckich było celnie nazywane „przejściem od planu do klanu”, oddając naturę nowych stosunków gospodarczych. Wkrótce rozpoczęli oni w poszczególnych republikach prywatyzację państw, której charakter określał brak czynników pozainstytucjonalnych jak moralność zbiorowa, patriotyzm, poczucie obowiązku wobec społeczeństwa i dobra wspólnego obywateli¹⁹⁴.

Emancypacja republik bałtyckich oraz Rosyjskiej FSRR pod kierownictwem B. Jelcyna przyspieszyła rozkład centralnej elity ZSRR, w której zdecydowaną większość stanowili Rosjanie. w i połowie 1991 roku zaczęły powstawać równoległe do radzieckich rosyjskie struktury prawodawcze i wykonawcze. Powstanie popierającego B. Jelcyna Ruchu Reform Demokratycznych służyło „zawodowym oportunistom”, którzy poszukiwali nomenklaturowej alternatywy dla

---

¹⁹³ K. Świder, *Elity władzy...*, *op. cit.*, s. 131-132; O. Krishtanovskaja, S. White, *op. cit.*, s. 33; W. Marciniak, *op. cit.*, s. 114.

¹⁹⁴ R. Gortat, *Kirgistan. Natura zmiany systemowej*, Warszawa 2009, s. 120.

zachowawczego skrzydła KPZR a przede wszystkim dążyli do zachowania uprzywilejowanej pozycji, bądź jej podniesienia. Stało się to podstawą do utworzenia niekomunistycznej „partii władzy” i rozwoju relacji neopatrymonialnych.

Elity władzy, patronat i klientelizm w procesie transformacji postradzieckiej

Transformacja, nietrwałość jest uniwersalną cechą systemów społecznych (w tym politycznych), gdyż okresy uzyskiwania równowagi przeplatają się z okresami jej naruszenia. Utrzymanie równowagi systemów społecznych zależy od tempa i kierunku przemian. Niskie tempo i synchronizacja przekształceń – ich zgodność z zapotrzebowaniem społecznym – służy równowadze systemu. Szybkie i niesynchronizowane przemiany elementów systemu mogą uczynić go niestabilnym. Utrata równowagi systemowej wiąże się z obniżeniem lub utratą możliwości kontroli nad systemem. Z tego powodu zmiany nabierają żywiołowego i nieprzewidywalnego charakteru. Transformacja polityczna może dokonywać się etapami, w sposób nieciągły, włączając trzy związane ze sobą wymiary: innowacyjny (tworzenie nowych, efektywnych elementów systemu), tradycyjny (stabilizacja, pamięć historyczna i ograniczanie radykalnego zerwania z przeszłością) i dysfunkcyjny (degradacja elementów starego systemu, dezorganizacja społeczeństwa). Może też dokonywać się we wszystkich elementach systemu politycznego, instytucjach, normach, strategiach aktorów, typie legitymacji, świadomości społecznej, kulturze politycznej bądź w niektórych z nich. Podmiotem procesów transformacyjnych są społeczeństwa, w których wyróżnić można: elity bezpośrednio uczestniczące w zmianach w warstwie instytucjonalnej, aparat biurokratyczny łączący rządzących z masami społecznymi (mezoaktorzy) oraz szeregowych obywateli.

O ile zmiana instytucji formalnych (prawodawstwo, oficjalnie regulowane normy) może zostać zadekretowana

i dokonać się błyskawicznie, to ewolucja instytucji nieformalnych odbywa się powoli. Próby wprowadzenia nowych instytucji i norm spotykają się z oporem, gdyż ich rozumienie i postrzeganie odbywa się zgodnie ze starymi, tradycyjnymi normami i sposobem działania. Z tego powodu transformacji z reguły towarzyszy stan anomii, niepewność będąca pochodną zmian w strukturze instytucjonalnej. Gdy konstrukcja starego systemu zostaje zniszczona, zaś nowa jeszcze nie jest wypracowana, powstaje próżnia, którą wypełniają nieformalne instytucje i zachowania. Dotychczasowe „zasady gry” zostają zdominowane przez stosunki nieformalne¹⁹⁵.

W przypadku analizowanego obszaru *pierestrajkowe* zmiany były inicjowane odgórne i nie były pochodną nacisków społecznych. Nomenklatura, dążąc do utrzymania politycznego i gospodarczego statusu w państwie, przeprowadziła zmiany polityczne i gospodarcze, będąc ich głównym beneficjentem. W odróżnieniu od państw środkowoeuropejskich, gdzie transformacja dokonywała się w drodze paktu pomiędzy umiarkowanymi skrzydłami partii komunistycznej i opozycji demokratycznej, w republikach postradzieckich miały miejsce paktety wewnętrzne elit nomenklaturowych i dotyczyły przede wszystkim zawarcia karteli, porozumień o ekskluzywnej polityce i niedopuszczeniu *outsiderów* do sprawowania władzy i prywatyzacji¹⁹⁶. Uzyskanie niepodległości oraz kierunek rozwoju politycznego nie wynikał

---

¹⁹⁵ С.М. Елисеев, *Выйти из «бермудского треугольника»: о методологии исследования посткоммунистических трансформаций*, “Полис. Политические исследования” 2002, № 6, s. 71; Е.В. Бродовская, *Козволюция институциональных и социокультурных составляющих трансформации политической системы современной России*, Тула 2009, s. 36; Т.И. Заславская, М.Л. Шабанова, *Социальные механизмы трансформации неправовых практик*, “Общественные науки и современность” 2001, nr 5, s. 5-24.

¹⁹⁶ O. Fisun, *Rethinking Post-Soviet Politics...*, *op. cit.*, s. 89.

z kompromisu pomiędzy nomenklaturą a opozycją demokratyczną (o ile w danej republice ona istniała), lecz z wewnętrznych procesów toczących się w ramach elit władzy.

Kierunek transformacji reżimów postradzieckich wyznaczała decyzja o sposobie odnowienia legitymacji do rządzenia. Tam, gdzie doszło do paktu i poszerzenia bazy aparatu władzy o wąskie grono dotychczasowych *outsiderów* bądź mniej uprzywilejowane kręgi elit, nastąpiła pluralizacja elit, sprzyjająca dalszej oligarchizacji. Tam, gdzie udało się uniknąć delegitymizacji, ograniczone elity transformowały reżim w kierunku sułtanizmu. W przypadku Turkmenistanu i Uzbekistanu koszty społeczne utrzymania struktur partii komunistycznej – pod zmienioną nazwą – okazały się na tyle niskie (brak powszechnej delegitymizacji miejscowych komunistów), że dla nomenklatury nieopłacalne było jej niszczenie i tworzenie nowych form oraz sieci zależności. Sprzyjało temu wykorzystanie retoryki narodowej, która amortyzowała ewentualne niezadowolenie społeczne oraz wątpliwości co do prawa pozostawania przy władzy dawnych działaczy nomenklaturowych. W praktyce na obszarze postradzieckim transformacja oznaczała częściową restaurację dotychczasowego reżimu. Jak obrazowo pisze Georgi Derlugian:

„triumfowali nie liberalni inteligenci i nie stalinowcy, nie miejscowi baronowie i nie ‘czerwoni’ dyrektorzy, nie kapitaliści i nie robotnicy, nie zagraniczne korporacje i nie wodzowie nacjonalistycznych ruchów. Główne źródła władzy, kontrolujące węzłowe punkty strumieni wymiany zasobów materialnych i symbolicznych, znalazły się w rękach najwyższego kierownictwa radzieckiego aparatu państwowego. Jednocześnie dokonuje się odbudowa pierwotnych praktyk społecznych i wyobrażeń, od statusu międzynarodowego do hierarchii społecznej i odpowiadających jej sposobów zapewnienia sobie bytu. Inaczej mówiąc, po wstrzą-

sach jakby odbudowywał się porządek, przy tym dość znajomy”¹⁹⁷.

Były to zatem porozumienia nie o charakterze paktu pomiędzy umiarkowanymi środowiskami *ancien regime*’u i środowisk opozycyjnych (jak miało to miejsce np. w Polsce), ale porozumienia wewnątrz nomenklaturowych elit o charakterze konserwacji dotychczasowej sceny politycznej. Radzieckie elity polityczne i biznesowe implementowały mechanizmy natury demokratycznej i wolnorynkowej, jednak utrzymanie dotychczasowych nieformalnych więzi, „szarej strefy” uniemożliwiło pełnowartościową transformację oraz konsolidowało je, już po rozpadzie KPZR i republikańskich partii komunistycznych, w postaci „partii władzy”. W obiektywnie zachodzących warunkach pluralizacji, w których opozycja zyskała pewne możliwości funkcjonowania i mobilizacji swoich zwolenników, faktyczny jej zakres pozostawał ograniczony. Utrzymanie polaryzacji elit, napięcia pomiędzy środowiskami *insiderów* i *outsiderów* skutkują do tej pory wysoką ceną politycznej rywalizacji – „grą o sumie zerowej” – nie służąc wprowadzeniu zasad demokracji. Cenę tej rywalizacji podnosi supremacja głowy państwa, w niektórych przypadkach (m.in. Białorusi, Kazachstanu, Turkmenistanu) oficjalne wyniesienie go ponad organy egzekutywy i całego systemu politycznego. Nawet na gruncie legalistycznym władza ma wymiar personalny: N. Nazarbajew jest „liderem narodu”, który staje ponad wszelkimi instytucjami społeczno-politycznymi¹⁹⁸, w Turkmenistanie S. Nijazow był oficjalnie tytułowany m.in. Turkmenbaszą.

Mamy tutaj do czynienia z kontynuacją praktyk obecnych w życiu społeczno-politycznym Związku Radzieckiego: z płaszczyzny wewnątrzpartyjnej, dyskrecjonalnej, rywaliza-

---

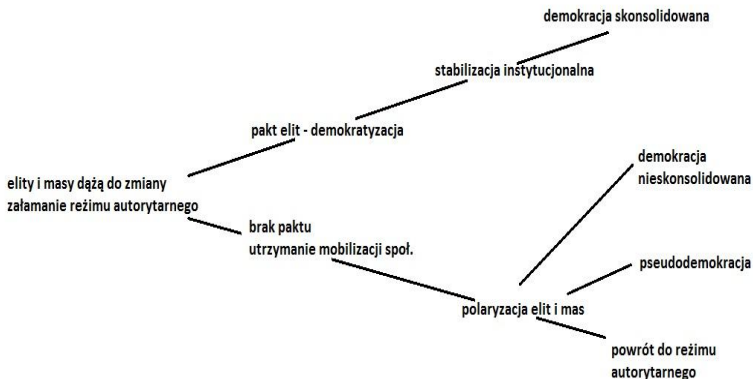
¹⁹⁷ Г. Дерлугьян, *Суверенная бюрократия: тезисы к изучению властвующих элит*, „Политическая концептология” 2009, nr 4, s. 140.

¹⁹⁸ N. Nazarbajew, *U progu XXI wieku*, Warszawa 1997, s. 127.

cja poszczególnych koterii przeniosła się na płaszczyznę otwartej, jawnej dla społeczeństwa, a nawet angażującej go rywalizacji poszczególnych klanów politycznych. Obrazuje to m.in. sytuacja Kirgistanu, gdzie od drugiej połowy lat 90. XX wieku klany południowe konsolidowały siły i działania w celu osiągnięcia wspólnego dla nich celu – odsunięcia od władzy północnego klanu prezydenckiego, *sarybagysz*, który nie chciał dopuszczać konkurentów do procesów politycznych i doprowadziła do „tulipanowej rewolucji”.

W efekcie reżimy postradzieckie stanowią rozmaite formy niedemokracji, różniąc się pomiędzy sobą stopniem oporu elit władzy przed pluralizacją i umożliwieniem opozycji udziału w rządach. Obrazuje to poniższy schemat. Im reżim bardziej podwyższa „cenę” udziału we władzy (agresywniej broni swojej uprzywilejowanej pozycji i prześladuje konkurentów), tym większe prawdopodobieństwo, że ewentualny kryzys systemu politycznego i zmiana będzie mieć bardziej gwałtowny i głęboki charakter.

Schemat 2. Transformacja elit politycznych a charakter reżimu

Źródło: M. Burton, J. Higley, *Introduction: elite transformations and democratic regimes* [w:] J. Higley, R. Gunther (red.), *Elites*

and democratic consolidation in Latin America and Southern Europe, Cambridge 1992, s. 23.

Ramy instytucjonalne reżimów postradzieckich wykształcały się w sytuacji konfliktu pomiędzy posiadającymi pochodzącą z bezpośrednich wyborów legitymację prezydentami a wybranymi jeszcze w czasie istnienia ZSRR parlamentami¹⁹⁹. W istocie jednak struktura istniejących sieci klientelistycznych jest bardziej skomplikowana – postradzieckie klany polityczne nie są wielkimi, zunifikowanymi, ściśle uzależnionymi od swojego lidera sieciami. Pojęcie „klanu” czy „grupy” nie oznacza *explicite* sieci o charakterze klient-patron, jest to kategoria przynależności, która niekoniecznie oznacza lojalność każdej jednostki, często łącząc osoby, liczne podgrupy o różnych stanowiskach w ważnych kwestiach i mniejsze podsieci, które ze sobą konkurują²⁰⁰.

Polityczni liderzy swą pozycję budowali wokół dostępu do zasobów publicznych, środków finansowych grup wpływu, nierzadko mafijnego charakteru²⁰¹. Możliwe to było dzięki dominacji nieformalnych mechanizmów w praktyce politycznej oraz ich celowemu utrzymywaniu przez władze poszczególnych państw. Dowodem tego jest istnienie w tych państwach pionów prezydenckich, tzw. *wiertykali*, które pełnią funkcje podległej prezydentowi egzekutywy uzupełniającej prawodawczą aktywność głów państw. W praktyce zastępują w działalności organy konstytucyjne, dysponując w tym celu niejawnymi „budżetami prezydenckimi”.

---

¹⁹⁹ A. Antoszewski, *Instytucjonalne uwarunkowania...*, *op. cit.*, s. 95.

²⁰⁰ Przykładowo w Turkmenii na 5 głównych klanów składa się około 30 plemion a w ich ramach ponad 5 tysięcy rodów. A. Грозин, *Элиты Туркменистана и центральноазиатские кланы*, *op. cit.*, s. 94-106; H. Hale, *Patronal Politics*, *op. cit.*, s. 116.

²⁰¹ G. Meyer, *Formal and Informal Politics*, *op. cit.*, s. 44.

Jak piszą polscy badacze, „klientelizm, trybalizm i klanowość w państwach Azji Centralnej nie jest patologią tylko normą”²⁰². W republikach tego regionu poczucie wyższości interesów rodu i klanu jest naturalne. Przykładowo, w Kazachstanie – mimo wysiłków wytworzenia „kazachstańskiego społeczeństwa – narodu”, podstawowym wyznacznikiem tożsamości są kategorie rodowe, w tym *żuz*. Wśród narodów tradycyjnie koczowniczych (Kazachowie, Kirgizi, Turkmeni) świadomość rodowa jest bardziej elastyczna (może zezwalać na włączenie do klanu poprzez mieszane małżeństwa, przyjaźnie, wspólnotę interesów) i jednocześnie bardziej trwała niż wśród narodów osiadłych (Uzbecy, Tadżykowie). Osiadły tryb życia spowodował utratę znaczenia podziałów plemiennych ale jednocześnie ich skostniałość i pryncypialne podejście do nich. W sytuacjach konfliktowych fakt ten okazywał się elementem zaogniającym²⁰³.

Nieformalne kanały rekrutacji neopatrymonialnych elit stanowią swoisty filtr stabilizujący od wewnątrz ich funkcjonowanie oraz utrzymujący *status quo* w relacjach międzyklanowych. W społeczeństwach, które do niedawna wykazywały słabą świadomość narodową i obywatelską, więzi klanowe i relacje nieformalne były i pozostają głównym elementem konstruującym tożsamość grupową. Wobec słabości instytucji państwowych członkowie klanów kierują się znanymi sobie tradycyjnymi mechanizmami zapewnienia przetrwania. Urzędnicy zajmujący wyższe stanowiska oficjalnie się do zależności klanowej nie przyznają, co sprawia że analiza zjawisk politycznych uwzględniająca dyskrecjonalny aspekt

---

²⁰² T. Bodio, P. Załęski, *Tradycyjne społeczeństwo nieobywatelskie w postradzieckiej Azji Centralnej*, „Społeczeństwo i Polityka” 2005, nr 1 (2), s. 126.

²⁰³ Szeroko zagadnienie to omawiają: A. Wierzbicki, P. Załęski, *Trybalizm a władza w Azji Centralnej*, Pułtusk 2008.

relacji klientelistycznych jest obarczona trudnościami²⁰⁴. Zajmowanie uprzywilejowanej pozycji, którą posiadają najbliżsi współpracownicy, w tym członkowie rodzin prezydentów, motywuje je raczej do poszukiwania optymalnego modelu współpracy a nie konfrontacji (dowodzi tego specyfika „rewolucji tulipanów” w Kirgistanie). Stąd też niepozabawione podstaw są dyskusje o możliwej dynastyczności reżimów Azji Środkowej i Białorusi wzorem współczesnego Azerbejdżanu.

Uczestnictwo w sieciach klientelistycznych, bądź jego brak, w państwach postradzieckich implikuje ważne konsekwencje socjopolityczne. Grupy społeczne uczestniczące w sieciach klientelistycznych (*insiders*) bogacą się wskutek preferencyjnej alokacji zasobów i są zainteresowane w istnieniu państwa zawłaszczonego, zoligarchizowanego i neopatrymonialnego, choć formalnie ukrytego pod płaszczem demokracji. W takich państwach *outsiderzy* sieci klientelistycznych żyją w gorszych warunkach materialnych niż w czasach radzieckiej kolektywistycznej polityki wyrównawczej. Będące na początku lat 90. W stanie anomii społeczeństwa postradzieckie potrzebowały integrującej je idei, jednak elity nie potrafiły ich wypracować, koncentrując się na utrzymaniu władzy, koteryjnej rywalizacji grup interesu, które łączyło dyskrecjonalne „bogaćcie się!”²⁰⁵. Można w kon-

---

²⁰⁴ K. Kozłowski, *Iluzje rewolucji. Rewolucja róż, rewolucja pomarańczowa, rewolucja tulipanów*, Warszawa 2011, s. 121; A. Zamaeva, P. Załęski, *Tożsamość kulturowa narodów Azji Centralnej*, „Społeczeństwo i Polityka” 2006, nr 3 (8), s. 85; A. Huskey, *Kyrgyzstan: the fate of political liberalization* [w:] K. Dawisha, B. Parrott (red.), *Conflict, Cleavage and Change in Central Asia...*, *op. cit.*, s. 243; A. Ilkhamov, *Neopatrimonialism, factionalism and patronage in post-Soviet Uzbekistan* [w:] D.C. Bach, M. Gazibo (red.), *op. cit.*, s. 188.

²⁰⁵ Н.С. Федоркин, *Политическая культура и коррупция: грани совместимости* [w:] Н.С. Федоркин, Н.В. Карпова (red.), *Поли-*

sekwencji twierdzić, że w każdym z państw obszaru żyją dwa nieprzenikające się narody: nowobogackich i szerokich mas o niskich i bardzo niskich dochodach. Kierują nimi odmienne idee, cele i etyki, żyjąc na jednym terytorium mają zgoła odmienne perspektywy życiowe²⁰⁶.

Trwałość zjawisk nieformalnych w polityce państw postradzieckich wynika nie tylko z dziedzictwa ZSRR, w którym były one również obecne, ale także faktu, że w okresie transformacji rozkładowi i przemianom podlegały istniejące wcześniej normy, zasady życia społecznego i kanały komunikacji. W okresie transformacji sieci klientelistyczne podlegały przedefiniowaniu, można mówić, że zasadniczo odżyły, nabrały nowego znaczenia, oferując nowe możliwości i ograniczając niepewność aktorów funkcjonujących w czasach dynamicznych przemian i strukturalnego kryzysu²⁰⁷. Jedną z przyczyn tego faktu kryje się w totalitarnej destrukcji społeczeństw i ich psychiki. Z okresu radzieckiego wyszły one zatowarowane, skłonne do odtwarzania archaicznych, scentralizowanych mechanizmów władzy, utrzymywania korupcji i samowładztwa biurokratów. Towarzyszy temu niski poziom kapitału społecznego, zaufania międzyludzkiego, rozwarstwienie na grupy bogatych i szerokie masy ludzi ubogich. Ci ostatni przyzwyczajeni są do postrzegania swojego losu jako w pełni uzależnionego od władzy, zajmowania biernych postaw. Powszechna jest wiara, że sukces zależy nie od własnych starań i pracy, lecz zrzędzenia losu, szczęścia i wsparcia patrona. Takie warunki stały się podanym gruntem do wykształcenia się nowych form niedemokracji, podobnie jak system radziecki przesiąkniętych zjawiskami nieformalnymi.

тическая культура современной России: состояние, проблемы, пути трансформации, Москва 2009, s. 44-45.

²⁰⁶ J. Bratkiewicz, *op. cit.*, s. 255.

²⁰⁷ W. Merkel, A. Croissant, *Formal Institutions and Informal Rules in Defective Democracies*, "Central European Political Science Review" 2000, vol. 1, no. 2, s. 31-48.

Co więcej, archetypy biernych postaw społecznych trwale wpisują się w mentalność i kulturę wyrastającą z tradycji bizantyjskiej²⁰⁸.

Zdaniem Gerda Meyera cechami rządów w reżimach neopatrymonialnych, aktualnymi w kontekście analizy systemów politycznych państw byłego ZSRR, jest:

- a) niska kultura prawna – sprzeczne normy lub ich brak oraz wybiórcze stosowanie prawa;
- b) ciągłe reformy aparatu państwowego, przesuwanie kompetencji oraz będący tego pochodną wolontaryzm urzędników;
- c) niepewność, rywalizacja grup elit oraz istnienie przestrzeni pozwalającej na materializację dominacji grupy rządzącej na różnych płaszczyznach;
- d) powszechność klientelizmu w wymiarze horyzontalnym i wertykalnym oraz korupcji jako odgórnego kontroli dystrybucyjnej zapewniającej rządzącym lojalność;
- e) wykorzystanie tradycyjnych wzorców kulturowych oraz oparcie na mentalności akceptującej serwilizm, uległość oraz warunkującej specyficzny poddańczy stosunek społeczeństw do władzy²⁰⁹.

Mechanizmy służące petryfikacji bezalternatywnych rządów prezydenckich nazywane są „politycznymi technologiami” i „wirtualizacją polityki”. Polegają one na manipulacjach prawem, środkami masowego przekazu oraz fałszerstwach, które mają gwarantować rządzącym utrzymanie *status quo*. Kluczowymi elementami tej polityki są: silne

---

²⁰⁸ С.А. Никольский, *Вниз по лестнице, ведущей вверх, или пути развития демократии в России в конце XX–XXI начале века* [w:] А.А. Гусейнов (red.), *Демократия и суверенитет. Многообразии исторического опыта*, Москва 2010, s. 63.

²⁰⁹ G. Meyer, *Formal and Informal Politics*, op. cit., s. 50.

i amoralne elity władzy, bierny elektorat, kontrola obiegu informacji oraz brak wpływów środowiska zewnętrznego²¹⁰.

Za inne cechy właściwe reżimom neopatrymonialnym można uznawać:

- a) wszechobecność korupcji, samowolę urzędniczą, nepotyzm oraz istnienie sieci klientelistycznych;
- b) istnienie wpływowych grup interesu, na czele których stoją oligarchowie (bądź najwyżsi rangą biurokraci). Grupy te z reguły kształtowały się w drodze współpracy biurokracji i struktur przestępczości zorganizowanej, zaś obecnie sfera polityki, administracji i biznesu nie tylko się przeplata, ale stanowi jeden niepodzielny obszar;
- c) grupy interesu zbudowane zostały w wyniku prywatyzacji, „zawłaszczenia państwa” (*state capture*, w rosyjskiej grze słów: *prichwytaczka*), zaś formalnie w życiu politycznym uczestniczą poprzez struktury partyjne (często nielegalnie finansowane) oraz manipulację przekazem medialnym;
- d) narzędziem instytucjonalizującym i stabilizującym rywalizację grup interesu jest mechanizm wyborów (choć niekoniecznie wpływającym na zakres udziału w sprawowaniu władzy), zaś w walce politycznej jej uczestnicy uciekają się do dyskredytacji konkurentów, m.in. przy użyciu tzw. *kompromatu*, a nawet ich fizycznej likwidacji.

Zjawisko korupcji – mające na obszarze postradzieckim systemowy charakter – jest podstawą istnienia „szantażującego państwa” (*blackmail state*, wg pojęcia Keitha Darde-

---

²¹⁰ A. Wilson, *Virtual Politics. Faking Democracy in the Post-Soviet World*, New Haven-London 2006, s. 33-47; T. Kapuśniak, *Zjawisko „wirtualnej polityki” jako problem transformacji krajów WNP* [w:] T. Bodio (red.), *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań. Tom I, op. cit.*, s. 223-234.

na). Polega ono na tym, że przywódca państwa zgadza się i toleruje praktyki korupcyjne w państwie, jednocześnie kontroluje i dokumentuje je, wykorzystuje przeciwko skorumpowanym urzędnikom i politykom, gdy uważa to za stosowne (najczęściej w sytuacji, gdy dana osoba zaczyna przejawiać polityczną samodzielność)²¹¹. Stan ten nie sprzyja reformom gospodarczym ani politycznym – elity rządzące czerpią korzyści z istniejącego stanu, zaś koszty niedokonanych lub niedokończonych zmian ponoszą masy społeczne²¹². Głównie są to *outsiderzy* sieci klientelistycznych, ale także ich uczestnicy niższego rzędu, dla których zyski z ewentualnych reform (przejrzysta polityka, ograniczenie korupcji, wertykalna mobilność społeczna) byłyby wyższe niż zyski czerpane z partycypacji w istniejącej strukturze klientelistycznej.

2. Typologia reżimów neopatrymonialnych na przestrzeni postradzieckiej

Odwoływanie się do teorii Maxa Webera w kontekście analizy przemian na obszarze byłego ZSRR nie jest zbyt popularne, jednakże istniejąca literatura przedmiotu²¹³ po-

---

²¹¹ w kontekście źródeł tego pojęcia oraz przypadku Ukrainy zob.: K. Darden, *Blackmail as a Tool of State Domination: Ukraine under Kuchma*, "East European Constitutional Review" 2001, vol. 10, s. 67-71, zbliżoną sytuację w Gruzji w epoce Eduarda Szewardnadze prezentuje: G. Kandelaki, *Georgia's Rose Revolution. A Participant's Perspective*, "United States Institute for Peace Report" 2006, nr 167, <<http://www.usip.org/sites/default/files/sr167.pdf>>

²¹² Szerzej: J.S. Hellman, *Winners Take All: The Politics of Partial Reform*, "World Politics" 1998, vol. 50, <www.ucis.pitt.edu/nc-eer/1997-811-01-Hellman.pdf>; T. Frye, *The Perils of Polarization. Economic Performance in the Postcommunist World*, "World Politics" 2002, vol. 54, s. 308-337.

²¹³ Są to przede wszystkim przywoływane we Wstępie studia oddzielnych przypadków, głównie Turkmenistanu, Uzbekistanu, Azerbejdżanu oraz Ukrainy. Zob. również m.in.: N. Kunysz, *From sultanism to neopatrimonialism? Regionalism within Turkmenistan*,

twierdza zasadność takiej ekstrapolacji oraz stanowi bazę do pogłębionych badań. Podkreślić należy, że odwoływanie się do koncepcji patrymonializmu było praktyką badaczy zajmujących się historią ustroju carskiej Rosji i ZSRR. O patrymonialnym charakterze stosunków władzy w ciągu całych dziejów Rosji pisał Richard Pipes²¹⁴. Sam M. Weber dostrzegał cechy patrymonialne w Imperium Rosyjskim, zestawiając je z dawnymi Chinami, Cesarstwem Rzymskim i Bizancjum²¹⁵, choć można mówić o historycznej właściwości patrymonializmu również innym twórcom państwowym na przestrzeni Eurazji. Zarówno rosyjscy carowie poprzez szlachtę – bojarów oraz *dworiaństwo* (tak zwany „stan służący” – *służyłoje sosłowije*), jak i chanowie tatarscy poprzez metodę nadań przywilejów (*jarłyków*), wytworzyli hierarchię stanowisk i związanych z ich zajmowaniem uprawnień. Ta ówczesna nomenklatura była pozbawiona prawa własności (podobnie jak pozostała ludność) na dysponowany majątek. Władza odmawiała posiadania dóbr, ale zezwalała na nadużycia i wykorzystywanie pełnionego urzędu w prywatnych celach. Tym sposobem rządzący zapewniali sobie lojalność biurokracycznej arystokracji, nie dając jej możliwości na autonomizację i niezależne od państwa funkcjonowanie.

Cechą właściwą ustrojowi Rosji, która rozprzestrzeniła się na cały obszar podległy panowaniu carów, był przerost

---

„Central Asian Survey” 2012, vol. 31, issue 1; M. Laruelle, *Discussing Neopatrimonialism and Patronal Presidentialism in the Central Asian Context*, “Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization” 2012, vol. 20, nr 4; H. van Zon, *Neo-Patrimonialism as an Impediment to Economic Development: The Case of Ukraine*, “Journal of Communist Studies and Transition Politics” 2001, vol. 17, issue 3; H. van Zon, *Political Culture and Neo-Patrimonialism Under Leonid Kuchma*, „Problems of Post-Communism” 2005, vol. 52, nr 2.

²¹⁴ R. Pipes, *Rosja carów*, Warszawa 2006, s. 40.

²¹⁵ M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo*, op. cit., s. 778-780.

biurokracji oraz jej samowola. Pełnienie funkcji publicznych wiązało się z możliwością osiągania prywatnych korzyści. Im wyższa była ranga urzędnicza, tym większe szanse na wzbogacenie się oraz korzystanie z szeregu przywilejów. Z tego też powodu wprowadzona przez Piotra i *Tabela rang*, mająca być prawem określającym hierarchię urzędniczą oraz zasady awansu, służyła głównie osobom nie posiadającym wsparcia wpływowego patrona. W praktyce wyższe stanowiska urzędnicze były obsadzane w wyniku kompromisu ówczesnych sieci klientelistycznych, zaś najwyższe – w drodze przywileju monarchy. Protekcja była niezbędna dla obsady stanowisk gubernatorów, którzy musieli gwarantować lojalność carowi i realizację władzy i jednocześnie byli na tyle daleko od stolicy, że w praktyce byli panami podległej im guberni. Gubernatorzy byli tym samym ogniwami w sieci klientelistycznej i przynależeli od określonej koterii na carskim dworze i jednocześnie w swojej prowincji tworzyli podległe sobie podobne struktury niższego rzędu. W środowisku biurokracji carskiej Rosji można było wydzielić cztery typy relacji klientelistycznych:

- a) klientelizm koteryjny otoczenia monarchy;
- b) klientelizm rodzinny (patronat udzielany członkom rodziny);
- c) klientelizm lokalny (wsparcie osób wywodzących się z własnej prowincji);
- d) klientelizm zawodowy (wsparcie osób reprezentujących te same struktury administracyjne)²¹⁶.

Rangi, stopnie oraz skomplikowane zasady przyznawania przez cara przywilejów stanowiły zawikły system kształtujący specyficzną kulturę polityczną: osobiście sam imperator był źródłem awansu i sukcesów osobistych po-

---

²¹⁶ D. Orlovsky, *Political Clientelism in Russia: the Historical Perspective* [w:] T.H. Rigby, B. Harasymiw (red.), *Leadership Selection and Patron-Client Relations in the USSR and Yugoslavia*, London 1983, s. 185.

szczególnych poddanych, ich surowym sędzią w przypadku utraty sympatii oraz źródłem formalnego prawa²¹⁷.

Z kolei totalitaryzm radziecki był nałożeniem ideologii marksistowskiej na patrymonialne dziedzictwo Rosji, stąd też istniejące w ZSRR sieci klientelistyczne miały swoje źródło w okresie przedrewolucyjnym. Oznacza to, że bolszewicy nie tylko nie dokonali zerwania z mechanizmami, które kłóciły się z rudymetarnymi głoszonymi przez nich zasadami, ale doprowadzili do ich pogłębienia i rozwoju, co było nieuniknione wraz z modernizacją i industrializacją państwa radzieckiego²¹⁸.

Mianem patrymonialnej określał Herbert Kitschelt jedną z form komunizmu. Dwie pozostałe: biurokratyczno-autorytarną oraz narodowo-przystosowawczą odnajdował on odpowiednio w Czechosłowacji oraz w Polsce i na Węgrzech. Komunizm patrymonialny był jego zdaniem właściwy Związkowi Radzieckiemu i charakteryzował się przymusem państwowym oraz korupcją. Kontynuację tych zjawisk we współczesnych państwach byłego ZSRR widzi on nie jako przejaw głębokich pokładów kultury politycznej, ale przejaw wzorców zachowań w elitach utrwalonych w postaci legalistycznych i klientelistycznych praktyk przekazywanych w okresie przedkomunistycznym, komunistycznym jak i współczesnym²¹⁹. Trzeba przy tym odnotować, iż badacze

---

²¹⁷ Szerzej: М.Н. Афанасьев, *Клиентелизм и российская государственность. Исследование клиентарных отношений*, Москва 2000, s. 108-111.

²¹⁸ R. Pipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2010, s. 525-548; J.P. Willerton, *Patronage and Politics in the USSR*, Cambridge 1992, s. 21-23; Y. Gorlizki, *Ordinary Stalinism: the Council of Ministers and the Soviet Neopatrimonial State: 1946-1953*, "The Journal of Modern History" 2002, vol. 74, no. 4, s. 699-736.

²¹⁹ H. Kitschelt, Z. Mansfeldova, R. Markowski, G. Tóka, *Post-Communist Party Systems. Competition, Representation and Inter-Party Cooperation*, Cambridge 1999, s. 74-76; H. Kitschelt, *What*

nie są zgodni w kwestii klasyfikacji reżimów komunistycznych w ramach Weberowskiej typologii reżimów idealnych²²⁰.

Ze względu na fakt wysokiego poziomu uprzemysłowienia oraz rozwoju społeczno-ekonomicznego Związku Radzieckiego oraz większości powstałych na jego gruzach państw zasadnym wydaje się rozważenie kwestii, czy współczesne republiki postsowieckie należy klasyfikować jako reżimy korporacjonistyczne czy neopatrymonialne. W odróżnieniu od korporacjonistycznych reżimów latynoamerykańskich, przywódcy republik postradzieckich z rzadka odwołują się do metod biurokratycznych oraz partykularnego wspierania określonych grup zawodowych. Nie spotyka się w nich skoordynowanej polityki państwowej nastawionej na realizację interesów grupowych, nie ma pola do prowadzenia dialogu społecznego, ani wpływowych aktorów mogących wystąpić w takim dialogu, co też jest istotą korporacjonizmu. Zjawiska, które można byłoby zakwalifikować jako typowe dla korporacjonizmu na przestrzeni postradzieckiej są raczej efektem bieżącej działalności przywódcy w celu zapewnienia *status quo* niż zorganizowanej promocji interesów grupowych wewnątrz ram systemu politycznego. Pod tym względem państwa postradzieckie są bliższe reżimom Afryki subsaharyjskiej²²¹.

Counts as a Good Cause? [w:] G. Ekiert, S.E. Hanson (red.), *Capitalism and Democracy in Eastern and Central Europe*, Cambridge 2003; S.E. Hanson, *Post-imperial democracies: ideology and party formation in Third Republic France, Weimar Germany, and post-Soviet Russia*, Cambridge 2010, s. 74.

²²⁰ S. Breuer, *Soviet communism and Weberian sociology*, "Journal of Historical Sociology" 1992, vol. 5, no. 3.

²²¹ M. Bratton, N. van de Walle, *Neopatrimonial regimes...*, *op. cit.*, s. 458.

Cechy właściwe postradzieckim reżimom neopatrymonialnym

Cechą charakterystyczną przemian społeczno-politycznych na obszarze byłego ZSRR jest czterowymiarowość transformacji, która oprócz liberalizacji i urynkowania obejmowała procesy *statebuilding* i *nationbuilding*²²². Dwa ostatnie procesy, nieobecne w przypadku przemian przełomu lat 80. i 90. W Europie Środkowej, dowodzą postkolonialnego charakteru przekształceń w republikach postradzieckich, utrudnionych poddańczą kulturą polityczną, niejednokrotnie poczuciem zaściankowości, niedojrzałości elit politycznych i kompleksem byłej metropolii. Postkolonialne i posttotalitarne piętno odcisnęło się na dwóch ważnych płaszczyznach życia społecznego państw: słabej świadomości narodowej i braku społeczeństwa obywatelskiego, które warunkują petryfikację systemów autorytarnych i stosunków patrymonialnych. *Pierestrojkowa* liberalizacja a następnie upadek Związku Radzieckiego zademonstrowały dramatyczny rozziw pomiędzy rosnącymi możliwościami aktywności społecznej, okazją do zawarcia nowej umowy społecznej pomiędzy władzami a społeczeństwem oraz faktyczną biernością i marazmem obu z nich. Źródło problemu (i rozczarowania Zachodu charakterem postradzieckich transformacji) kryje się prawdopodobnie w specyficznym rozumieniu wolności, sprawiedliwości i roli państwa, kryzysie wartości, który dotknął radzieckie społeczeństwo na przełomie lat 80. i 90²²³.

---

²²² T. Kuzio, *Transition in Post-Communist States*, op. cit.; por. tezę o trójwymiarowości transformacji: C. Offe, *Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe*, "Social Research" 1991, vol. 54 no. 4, s. 865-881.

²²³ Na bazie obserwacji Jurija Lewady można stwierdzić, że społeczeństwo rosyjskie, mimo że w XX wieku przeżyło trzy rewolucje, negatywnie odnosi się do przełomów i perspektywy tworzenia nowego, podążania w nieznaną. Także *pierestrojka* i dekada B. Jelcy-

Ważnym czynnikiem służącym konserwacji stosunków neopatrymonialnych w społeczeństwach postradzieckich jest fakt, że dla większości z nich źródłem kultury i wartości politycznej oraz wyobrażeń o władzy państwowej, a tym samym odnowienia tożsamości narodowej, była narodowa tradycja oraz mitologizowana historia przednowoczesna²²⁴. Popularność idei narodowej stała się źródłem popularności Zwiada Gamsachurdii w Gruzji, Abulfaza Elczybeja w Azerbejdżanie, Lewona Ter-Petrosjana w Armenii, ukraińskiego „Ruchu” Wiaczesława Czornowoła, partii „Erk” i „Birlik” w Uzbekistanie²²⁵. Poszczególne państwa obszaru obrały w tej materii rozmaite strategie postępowania. Pierwszą z nich było dążenie do zastąpienia wielopostaciowych, słabo skryształizowanych identyfikacji przez ideologię narodową „narodu tytularnego”. Odbywało się to poprzez promocję narodowych i klanowych kadr, derusyfikację, energiczną promocję historii i kultury narodowej kosztem instytucji państwowych. Strategia ta popularna była w Azji Środkowej oraz na Kaukazie Południowym, przyniosła m.in. *exodus* ludności napływowej oraz preparowanie tradycji narodowej, mającej uzasadnić autorytarne trendy (np. przywracanie pamięci o Timurze Tamerlanie w Uzbekistanie i Manasie w Kirgistanie²²⁶). Druga strategia opierała się na restrukturyzacji biuro-

---

na były traktowane jako czasy, które przyniosły nieoczekiwane, trudne zmiany. Ю. Левада, *От мнений к пониманию. Социологические очерки 1993-2000*, Москва 2000, s. 396, 439.

²²⁴ В.В. Лапкин, В.И. Пантин, *Ритмы международного развития как фактор политической модернизации России*, „Полис. Политические исследования” 2005, nr 3, s. 44.

²²⁵ Problematyka roli historii w polityce poszczególnych państw postradzieckich zob.: К. Аймермахер, Г. Бордогов (red.) *Национальные истории в советском и постсоветских государствах*, Москва 2003.

²²⁶ Zob. np.: E. Breslavskaja, P. Załęski, *Tradycja w polityce historycznej i symbolach politycznych niepodległego Kirgistanu* [w:] P.-

kratycznej i obywatelskim rozumieniu narodu. Przywiązywano w niej większą rolę do instytucji państwowych niż narodowych, gdyż waga wartości historycznych dla społeczeństw (w tym wypadku głównie Rosji, Białorusi i Ukrainy) była niższa, przede wszystkim ze względu na specyfikę organizacji społecznej (brak klanów etnicznych) oraz wysoki poziom rozwoju społeczno-gospodarczego²²⁷.

Kenneth Jowitt twierdzi, że transformacja systemu komunistycznego zaowocowała neotradycjonalizmem – połączeniem elementów przedkomunistycznych, tradycyjnych z Leninowskim naciskiem na instytucjonalną modernizację. W centrum neotradycjonalizmu znalazły się praktyki nieformalne, manipulowanie prawem („gra zasadami” a nie „gra według zasad”), korupcja, przekupstwa, preferencyjne traktowanie wybranych grup społecznych w celu zyskania lojalności²²⁸. Zjawiska charakterystyczne dla tradycyjnych, przednowoczesnych społeczeństw na przestrzeni byłego ZSRR – zgodnie z pierwszą z przytoczonych wyżej strategii – najbardziej widoczne są w republikach Azji Środkowej oraz w pewnym stopniu na Kaukazie Południowym i jest to przede wszystkim nepotyzm, klanowość, korupcja. Społeczeństwa te, aby zachować funkcjonalne *status quo*, dążą do dystansowania się od tendencji modernizacyjnych oraz demokratyzacyjnych. Także w innych częściach byłego ZSRR (Rosja, Białoruś, Ukraina, Mołdawia) zjawiska neotradycjonalistyczne

---

Załęski, E. Breslavskaja, M. Włodarkiewicz (red.), *Tożsamości narodowe na obszarze postradzieckim. Między dziedzictwem a tradycją wynalezioną*, Warszawa 2012.

²²⁷ R. Gortat, *op. cit.*, s. 100-102.

²²⁸ K. Jowitt, *Soviet neo-traditionalism: The political corruption of a Leninist regime*, “Soviet Studies” 1983, vol. 35, nr 3; idem, *The New World Disorder: The Leninist Extinction*, Berkeley 1992, s. 121; I. Torbakov, *Ukraine: Vagaries of the Post-Soviet Transition*, “Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization” 2001, vol. 8, no. 4, s. 468.

występują, aczkolwiek w innej postaci – głównie jako dziedzictwo okresu komunizmu i pokłosie nierozwiązanej dysfunkcjonalności systemu w postaci blokady Deutschowskich „kanałów komunikacji”. W społecznym zapotrzebowaniu na znany sobie „porządek”, jego kratocentryzmie, upatruje się jednej z przyczyn braku demokratycznych sukcesów postradzieckiej transformacji²²⁹.

Poszukiwanie przyczyn utrzymywania się tradycyjnych postaw politycznych, celowej demodernizacji i utrzymaniu przednowoczesnych relacji społeczno-politycznych prowadzi do wskazania na kompleks wzajemnie warunkujących się czynników, które dotyczą całego obszaru postradzieckiego, choć najbardziej odnoszą się do państw Azji Środkowej. Jest to, po pierwsze, istnienie paternalistycznego modelu państwa, w którym dużą rolę nadaje się tradycji i tradycyjnym wartościom, w tym religii, co warunkuje niską mobilność społeczną, archaizację i masową retradycjonalizację społeczeństw. Po drugie – nomenklaturowość i klanowość w dużym stopniu określa mechanizmy rekrutacji do elity i służy jako katalizator krzepnięcia paternalistycznych i neopatrymonialnych autokracji o kleptokratycznych cechach. Po trzecie, władze takich reżimów, przede wszystkim prezydenci, część z nich pełniąca swój urząd od kilku dekad, są zainteresowani w utrzymaniu takich relacji i stanu świadomości społeczeństwa, gwarantując sobie i swoim grupom klientelistycznym bezpieczeństwo.

Funkcjonalnie słabe państwa cechują się nieefektywnymi formalnymi mechanizmami społecznymi i zastępują je mechanizmami nieformalnymi: siła grup klientelistycznych i klanów tkwi zatem w słabości reżimów w wymiarze formalnym. Społeczeństwa tych państw wytworzyły mechanizmy działania poza oficjalnymi instytucjami, w „szarej strefie”

---

²²⁹ Л. Шевцова, *Как Россия справилась с демократией: логика демократического отката*, „Pro et Contra” 2004, t. 8, nr 3, s. 42-43.

gospodarki i relacji klientelistycznych a kultywowany archetyp silnego przywódcy ma stanowić remedium na trudności okresu kształtowania się państwa. W postradzieckich reżimach neopatrymonialnych brak tradycji demokratycznych, potrzeba spersonalizowanej władzy a także partykularyzm elit wzmacniały zapotrzebowanie na instytucjonalizację przywództwa państwowego, co niejednokrotnie dokonywało się jako utrwalenie pozycji osiągniętej przez danego polityka w późnym okresie istnienia ZSRR²³⁰.

Przyczyną istnienia współczesnych reżimów neopatrymonialnych jest również fakt, że w republikach byłego ZSRR nie doszło do transformacji systemowej w postaci Huntingtonowskiego paktu. Umożliwiłyby on obniżenie niepewności odnośnie gry politycznej, eliminując z niej radykalnych aktorów i stabilizując nowe wzorce konsensualnej rywalizacji politycznej. Zagwarantowałyby on również bardziej proporcjonalny udział aktorów politycznych w procesie alokacji zasobów. Pakty, które miały miejsce na przestrzeni postradzieckiej, polegały na nieformalnym wewnątrznomenklaturowym porozumieniu o zawłaszczeniu państwa i monopolizacji jego funkcji społeczno-gospodarczych. Porozumienia elit, wywodzących się głównie z szeregów działaczy komunistycznych, miały charakter ograniczający konkurencję i uniemożliwiający nieuczestniczącym w porozumieniu siłom politycznym korzystanie z zasobów publicznych²³¹.

---

²³⁰ Głowami niepodległych państw zostawali z reguły przewodniczący republikańskich parlamentów republik związkowych. A. Antoszewski, *Instytucjonalizacja przywództwa politycznego w państwach postkomunistycznych* [w:] L. Rubisz, K. Zuba (red.), *Przywództwo polityczne. Teorie i rzeczywistość*, Toruń 2004, s. 38-39; L. Habuda, w kwestii niedemokratycznej natury politycznego przywództwa, „Wrocławskie Studia Politologiczne” 2012, nr 13, s. 6.

²³¹ А. Фисун, *Политическая экономия “цветных” революций: неопатримониальная интерпретация*, „Прогнозис” 2006, t. 3, nr 7, s. 211-244.

Analizując dzisiejsze reżimy postradzieckie badacze wskazują na neopatrymonializm jako element radzieckiego dziedzictwa i kultury politycznej²³². W mijającym ćwierćwieczu miała miejsce głęboka ewolucja poglądów i tendencji badawczych odnośnie zjawisk politycznych zachodzących na obszarze dawnego ZSRR. Najogólniej można ją scharakteryzować jako przejście od mającej miejsce w latach 90. refleksji na temat przebiegu poszukiwania tożsamości i demokratyzacji państw postradzieckich, jej uwarunkowań i schematów²³³ do zgłaszanych od początku XXI wieku postulatów porzucenia paradygmatu tranzytologicznego i przejścia ku modelom proceduralnym, analizom zachowań aktorów politycznych jako kluczowych dla dalszego rozwoju reżimów²³⁴. Badacze obecnie dyskutują głównie nie o perspektywach demokratyzacji państw postradzieckich, ale o tym, jaki charakter ma istniejący w nich reżim niedemokratyczny²³⁵. W ujęciu proceduralnym charakteryzowany jest on jako kompleks relacji pomiędzy grupami elit, który gwarantuje ich interesom *status quo*. Transformacja w tym ujęciu to załamanie tej równowagi

---

²³² K. Malygina, *Ukraine as a neo-patrimonial state: understanding political change in Ukraine 2005-2010*, "Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe" 2010, no. 1, s. 12; K. Zimmer, *Formal institutions and informal politics in Ukraine* [w:] G. Meyer (red.), *Formal institutions and informal politics...*, op. cit., s. 267-280.

²³³ М.и.п. В.Я. Гельман, *Столкновение с айсбергом: формирование концептов в изучении российской политики*, "Полис. Политические исследования" 2001, nr 6.

²³⁴ М.и.п. В.Г. Капустин, *Конец «транзитологии»? О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия*, "Полис. Политические исследования" 2001, nr 4; А.Ю. Мельвиль, *О траекториях посткоммунистических трансформаций*, "Полис. Политические исследования" 2004, nr 2.

²³⁵ Н. Лапина, *Российский политический режим: оценки и интерпретации*, "Мировая экономика и международные отношения" 2009, nr 6.

i rywalizacja elit, która prowadzi do nowego *status quo*. W takim podejściu dąży się do ograniczenia rozpatrywanych czynników transformacji i konfliktów w łonie elit. Jest to przede wszystkim analiza:

- a) „konstelacji” elit: ich składu, relacji wzajemnych;
- b) kontrolowanych przez elity zasobów;
- c) formalnych i nieformalnych praktyk, które określają ramy instytucjonalne reżimu;
- d) strategii zachowań, które są dostępne elitom;
- e) kosztów i korzyści wynikających ze stosowania danej strategii²³⁶.

Najnowsze badania nad przestrzenią postradziecką w perspektywie neopatrymonialnej mają przede wszystkim charakter *case studies* i ograniczają się głównie do republik środkowoazjatyckich, gdzie najpełniej swoje cechy ujawnia sułtanizm. Sporadycznie pojawiają się przeglądowe publikacje na temat neopatrymonialnej alternatywy badań transformacji systemowych (Jarosław Starcew, Iwan Czajko²³⁷) oraz uogólniające rozważania na temat specyfiki neopatrymonializmu jako typu reżimu na obszarze byłego ZSRR. Wyróżnić należy przede wszystkim prace charkowskiego uczonego Ołeksandra Fisuna, który do tej pory najpełniej porusza takie zagadnienia, jak adaptacja podstaw neopatrymonializmu do warunków postradzieckich, typologia reżimów neopatrymonialnych, analiza transformacji w ramach tych reżimów, szczególną uwagę zwracając na zjawiska zachodzące na Ukrainie.

---

²³⁶ В. Гельман, *Из огня да в полымя? Динамика изменений постсоветских режимов в сравнительной перспективе*, “Политические исследования” 2007, nr 2, s. 81.

²³⁷ Я.Ю. Старцев, *op. cit.*, s. 342-351; И.В. Чайко, *Проблемы исследования режимных трансформаций, или неопатримонильная альтернатива транзитологии*, „Политическая концептология” 2013, nr 1.

Definiując właściwości postradzieckich reżimów neopatrymonialnych O. Fisun konstatuje ich następujące cechy:

- a) kształtowanie się klasy związanych z polityką przedsiębiorców, którzy dążą do uzyskania ochronnej regulacji ze strony władz (*rent-seeking political businessmen*);
- b) wykorzystywanie zasobów publicznych (głównie aparatu legalnego przymusu i fiskalnego) w prywatnych celach rządzących (m.in. W celu tłumienia ewentualnych konkurentów);
- c) istnienie relacji klientelistycznych jako fundamentu procesów politycznych²³⁸.

Podkreśla on, że postradziecki wariant neopatrymonializmu wyróżnia się formalnym istnieniem instytucji nowoczesnego państwa (konstytucja, parlament, wielopartyjność), które są fasadą skrywającą klientelistyczny model komunikacji wewnątrz systemu. Istnienie parlamentu służy instytucjonalizacji relacji klientelistycznych, zapewnia kontakt ze społeczeństwem (poprzez cykliczność formalnie rywalizacyjnych wyborów) oraz służy kooptacji w szeregi koterii władzy przedstawicieli potencjalnych kontrelit. Neopatrymonialna biurokracja łączy funkcje elity administracyjnej, politycznej i biznesowej. W efekcie procesy polityczne w reżimach neopatrymonialnych opierają się nie na rywalizacji programów politycznych, lecz rywalizacji różnych frakcji i koterii biurokratycznej elity, której przedmiotem jest monopolizacja określonego segmentu sieci klientelistycznej²³⁹.

W transformacji omawianych reżimów i wykształceniu się neopatrymonializmów istotną rolę odgrywał czynnik osobistych zdolności i umiejętności prowadzenia gry politycznej przez pierwszych prezydentów. Tam, gdzie liderzy

---

²³⁸ O. Fisun, *Rethinking Post-Soviet Politics...*, *op. cit.*, s. 91.

²³⁹ А. Фисун, *Постсоветские неопатримониальные режимы ...*, *op. cit.*, s. 18-21.

okazywali się słabi, niezdolni do zdominowania polityki przez własne sieci klientelistyczne (Ajaz Mutalibow w Azerbejdżanie, Rahmon Nabijew w Tadżykistanie czy rywalizujący ze sobą premier Białorusi Wiaczesław Kiebicz i szef parlamentu Stanisław Szuszkiewicz) bądź w ogóle do ich utrzymania ze względu na niepopularne we własnych szeregach i zbyt radykalne działania (Łeonid Krawczuk na Ukrainie, Zwiad Gamsachurdia w Gruzji, Abulfaz Elczybej w Azerbejdżanie) stosunkowo szybko tracili władzę. Na ich miejsce pojawiali się nowi liderzy, którzy byli zdolni do zapanowania nad koteriami i zdominowania życia politycznego. Skutecznością w tych działaniach oraz zdobyciem wynikającego z tego wykształcenia bezalternatywnych rządów prezydenckich wykazywali nie tylko doświadczeni wieloletni działacze nomenklaturowi jak N. Nazarbajew czy Islam Karimow, ale także niedawni dysydenci i demokraci jak L. Ter-Petrosjan, B. Jelcyn i A. Akajew.

Henry Hale reżimy postradzieckie określa mianem „prezydencjalizmu patronalnego” (*patronal presidentialism*)²⁴⁰. W jego ujęciu stosunki neopatrymonialne stanowią ramę instytucjonalną, w ramach której bezpośrednio wybierany prezydent ma zgodnie z konstytucją szersze prerogatywy niż każdy inny organ państwowy, ponadto korzysta on z władzy nieformalnej, bazującej na relacjach klientelistycznych na przecięciu polityki i gospodarki. W świetle powyższego charakter reżimu neopatrymonialnego jest określony przez wzajemne relacje trzech kluczowych aktorów politycznych: posiadającego z reguły bardzo szerokie kompetencje prezydenta, podlegający mu aparat biurokratyczny oraz dążące do osiągnięcia korzyści sieci klientelistyczne, oligarchię (*rent seeking groups*). Posiadający bardzo silną pozycję prezydent

---

²⁴⁰ H. Hale, *Regime Cycles...*, *op. cit.*, s. 137-138, najobszerniej przedstawia swoje tezy w monografii: H.E. Hale, *Patronal Politics*, *op. cit.*, por.: M. Karp, *Słabszy musi być twardy*, „Gazeta Wyborcza” z dn. 21.03.1996 r.

stara się nie dopuszczać, by aparat biurokratyczny oraz oligarchia formułowały własne interesy i podejmowały autonomiczne działania.

„Ktokolwiek kontroluje bossów, oligarchów i oficjeli – pisze H.E. Hale – kontroluje państwo. Najważniejszą cechą konstytucji w społeczeństwach postradzieckich jest zapewne nie tworzenie podstaw prawnych, gdyż te prawie nie istnieją, lecz sygnalizowanie kto (jeżeli ktokolwiek) może być głównym patronem i wyznaczanie punktów odniesienia w procesie tworzenia i rekonfiguracji sieci patronalnych, często z pogwałceniem formalnych norm”²⁴¹.

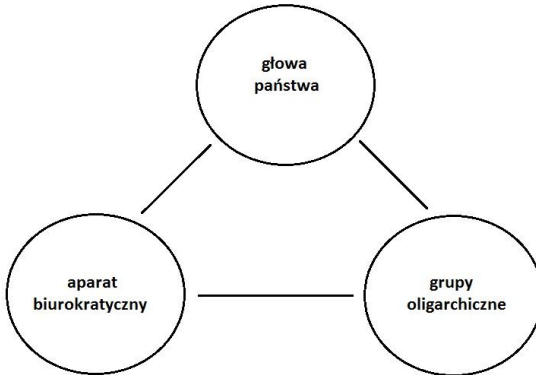
W przypadku państw, w których z określonych powodów prezydent nie jest w stanie w pełni zmonopolizować procesy polityczne oraz rządzenie państwem, uprzywilejowaną pozycję zajmuje biurokracja. Dzięki faworyzowanej pozycji oraz możliwości wymuszania określonych zachowań poprzez narzędzia wpływu i kontroli, tzw. „zasoby administracyjne” (*administratiwnyje riesursy*), prezydent zasadniczo nie dopuszcza do rozrostu grup oligarchicznych. Z kolei w reżimach, gdzie prezydent oraz aparat biurokratyczny są słabsi, rozwijają się grupy klientelistyczne, które dążą do maksymalizacji korzyści wynikających z dostępu do dóbr publicznych. Im ten dostęp jest większy a aparat biurokratyczny słabszy, tym większa samodzielność sieci klientelistycznych i grup oligarchicznych.

Na tym tle szczególnym przypadkiem pozostaje Mołdawia, gdzie „próba sił” pomiędzy parlamentem a prezydentem zakończyła się triumfem pierwszego z nich. Fakt ten skutkowało policentrycznością mołdawskiej polityki oraz brakiem dominacji prezydenta nad sieciami klientelistycznymi oraz stosunkowo niską ceną dostępu do jego urzędu.

---

²⁴¹ H.E. Hale, *Patronal Politics*, op. cit., s. 10.

Schemat 3. Model relacji w postradzieckich reżimach neopatrymonialnych

Źródło: opracowanie własne

Dostęp do zasobów publicznych oraz pozycja względem państwowego centrum określa istotę podziałów socjopolitycznych w neopatrymonialnych systemach postradzieckich. Podział wśród nich nie przebiega jednak zgodnie z Huntingtonowską koncepcją podziału na liberałów i reakcjonistów w szeregach rządzących: jego przedmiotem nie są kwestie ideowe i stosunek do reżimu, lecz dostęp do przywódcy i uczestnictwo w procesach alokacji zasobów. Stąd też w systemach neopatrymonialnych można mówić o podziale na uczestników i obserwatorów (*insiders* oraz *outsiders*) rozdziału dóbr. Ze względu na nieformalny i niestabilny charakter rywalizacji poszczególnych koterii o dostęp do przywódcy i zasobów, można ją postrzegać w kategoriach gry o sumie zerowej²⁴².

Pierwszą grupę, kategorię uczestników, stanowią najwięksi aktorzy związani z dużym biznesem (*rent seeking businessmen*) lub określonymi branżami przemysłowymi (np.

---

²⁴² M. Bratton, N. van de Walle, *Neopatrimonial regimes...*, op. cit., s. 463.

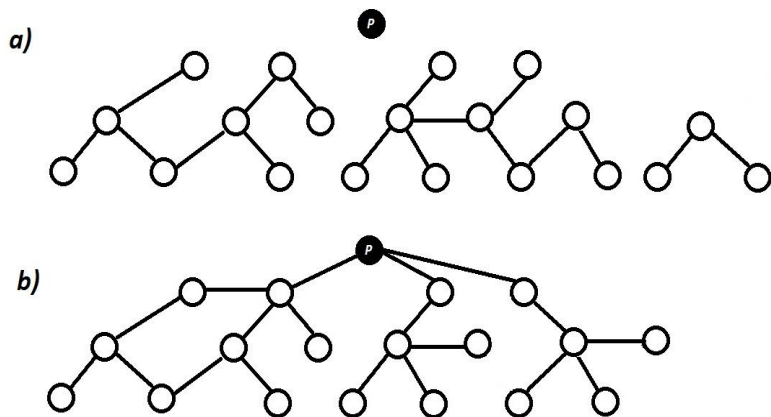

sektor militarny, przemysł ciężki, wydobywczy) oraz elita biurokratyczna. Ich obecność w życiu politycznym formalnie odbywa się poprzez struktury partyjne niemające jednoznacznej tożsamości ideowej, które deklarują głównie poparcie dla polityki głowy państwa. Są to tak zwane „partie władzy”, m.in. Jedinaja Rossija, Yeni Azerbaycan Partiyasi, Nur Otan oraz powiązane z nimi struktury, niekiedy nawet o charakterze formalnie opozycyjnym (np. Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji). Uczestników tych można określić mianem rzeczywistego selektoratu, mają oni bowiem stosunkowo duży wpływ na politykę państwową i od nich zależy utrzymanie się reżimu. Drugą grupę, kategorię obserwatorów, tworzą mniejsi aktorzy polityczni funkcjonujący na marginesie lub poza uprzywilejowanymi sieciami klientelistycznymi. Z reguły bazują one na kapitale ideologicznym (ruchy i partie o charakterze prawicowym lub lewicowym) oraz kulturowym. Najczęściej zdobywają poparcie społeczne wśród osób niekorzystających z przywilejów patronatu i klientelizmu oraz wrażliwych na narrację o charakterze aksjologicznym, w tym intelektualistów i młodzieży.

Rywalizacja o społeczne poparcie może być alternatywnym wobec koteryjnych przetargów scenariuszem walki konkurujących sieci klientelistycznych o dostęp do mechanizmów alokacji zasobów (dostęp do urzędu głowy państwa), który prowadzi poprzez zmianę obozu rządzącego. Mechanizm ten znalazł skuteczne zastosowanie w czasie tzw. „kolorowych rewolucji” w Gruzji (2003), Ukrainie (2004 oraz 2014) i Kirgistanie (2005 oraz 2010). Apelacja do społeczeństwa zawierała element ideologiczny, hasła demokratyzacji, unowocześnienia państwa i walki z korupcją. W praktyce były to instrumentalne deklaracje, które doprowadziły do władzy nowe elity, tworzące własne sieci klientelistyczne. Świadczy o tym przebieg rządów Micheila Saakaszwili, Wiktora Juszczenki, Kurmanbeka Bakijewa.

Jak obrazowo pisze Janine Wedel: „skomplikowany system stosunków nieformalnych, zawierający w sobie osobiste kontakty typu ‘patron-klient’ i sieci więzów horyzontalnych, głęboko przeniknął oficjalną gospodarkę, biurokrację i związał je z kręgami społecznymi. Choć nie są jawnie zinstytucjonalizowane, stosunki te tworzą wyraziste modele”²⁴³. Szczelność i skuteczność mechanizmów ograniczenia dostępu do zasobów warunkuje typ reżimu neopatrymonialnego, scenariusz jego rozwoju i perspektywę przetrwania. Z tego powodu klasyfikacja neopatrymonializmów może zostać oparta o analizę rzeczywistego selektoratu, weto-aktorów, a więc tych, którzy mają największy wpływ na przywódcę państwa oraz mechanizm alokacji zasobów.

Schemat 4. Modele sieci klientelistycznych w reżimach neopatrymonialnych

Źródło: opracowanie własne, por. H. Hale, *Patronal Politics*, op. cit., s. 65.

Założenia takie legły u podstaw klasyfikacji zaproponowanej przez Ołeksandra Fisuna, która wydaje się godna

²⁴³ J.R. Wedel, op. cit., s. 104.

rozwinęcia. W świetle przyjętych przez ukraińskiego badacza założeń, podziału państw postradzieckich można dokonać w oparciu o dwie zmienne: wspomniany typ reżimu neopatrymonialnego (charakter rządów) oraz charakter rywalizacji elit o władzę. Wszystkie reżimy niedemokratyczne dążą do minimalizacji konkurencji i możliwości alternacji władzy. Jeśli elita jest stosunkowo ograniczona i ma charakter administracyjny, dużą rolę odgrywają resorty siłowe, stosowane są mechanizmy patriotycznej i populistycznej mobilizacji, to reżim należy do kategorii **neopatrymonializmu biurokratycznego**. W reżimie tym piramida władzy ma bardziej zwartą postać, z wąską grupą klientów najwyższego szczebla pozostających w bliskiej zależności od głowy państwa (zob. schemat 4 pkt. b).

Jeśli elita jest stosunkowo duża, istnieją wpływowe i autonomiczne klany oligarchiczne osłabiające pozycję politycznego przywódcy, reżim ma charakter **neopatrymonializmu oligarchicznego**. Można mówić o wielu piramidach relacji klientelistycznych, których liderzy rywalizują ze sobą o dostęp do głowy państwa, zaś wpływ tego ostatniego na poszczególne piramidy sieci klientelistycznych pozostaje ograniczony (zob. schemat 4 pkt. a).

Jeśli głowa państwa monopolizuje kontrolę nad polityką i biznesem, marginalizując relewancję innych aktorów, kształtuje się **reżim sultanistyczny** oznaczający skrajnie spersonalizowany neopatrymonializm. Piramida władzy przybiera postać jak w reżimie biurokratycznym, jednak zależność od głowy państwa jest ściślejsza. Zgodnie z założeniem M. Webera, sultanizm to wolna od tradycyjnych ograniczeń despotcja, oparta przede wszystkim na fiskalizmie²⁴⁴.

O. Fisun zakłada istnienie jeszcze jednej kategorii: **neopatrymonialnej demokracji**, w której politycy rywalizują w ramach sformalizowanych mechanizmów wyborczych,

---

²⁴⁴ M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo*, op. cit., s. 173.

ma miejsce podział gałęzi władzy, ale wciąż aktorzy polityczni dążą do zawłaszczenia państwa²⁴⁵. Podobnie jak w reżimie oligarchicznym, w tym wypadku istnieje wiele konkurujących sieci klientelistycznych. Wyróżnienie tej kategorii wydaje się dyskusyjne, gdyż przyjęte założenie jest mało czytelne: w reżimie demokracji neopatrymonialnej mechanizmy funkcjonowania reżimu są w zasadzie demokratyczne i konsensualne, lecz skrytą intencją poszczególnych aktorów jest dążenie do rozwoju praktyk neopatrymonialnych. Na przestrzeni byłego ZSRR najbliższy tej kategorii jest system polityczny Mołdawii. Można zakładać, iż wciąż jest to bardziej hipotetyczny typ, który mógłby zaistnieć na szerszą skalę w toku kolejnych prób demokratyzacyjnych państw postradzieckich. Za kluczowy jego wyznacznik można byłoby przyjąć istnienie parlamentarnej a nie prezydenckiej formy rządów.

Tabela 8. Typologia postradzieckich systemów politycznych w ujęciu neopatrymonialnym

charakterystyki wewnętrznyssystemowe / typ reżimu neopatrymonialnego	duży pluralizm elit , wysoki poziom konkurencyjności, strategia kooperacji (gra o sumie dodatniej)	umiarkowany pluralizm elit , średni poziom konkurencyjności, przejściowe konflikty w elitach	monizm elity , niski poziom konkurencyjności lub jej brak, strategia konfliktu (gra o sumie zerowej)
neopatrymonializm biurokratyczny		Rosja w czasach W. Putina (I i II kad.) i D. Miedwiediewa	Białoruś Rosja w czasach W. Putina (III kad.)
neopatrymo-	Rosja	Armenia	

²⁴⁵ O. Fisun, *Rethinking Post-Soviet Politics...*, op. cit., s. 93-94.

nializm oligarchiczny	w czasach B. Jelcyna Ukraina po „pomarańczowej rewolucji” Kirgistan po 2010 r.	Gruzja Kirgistan po „rewolucji tulipanów” Ukraina przed „pomarańczową rewolucją”	
neopatrymonializm sultaniczny		Kirgistan przed „rewolucją tulipanów”	Azerbejdżan Kazachstan Tadżykistan Turkmenistan Uzbekistan
system demokratycznej konsolidacji (demokracja neopatrymonialna)	<i>Mołdawia</i>		

Źródło: opracowanie własne na podstawie: A. Фисун, *К переосмыслению постсоветской политики: неопатримониальная интерпретация*, „Политическая концептология” 2010, nr 4.

W odróżnieniu od licznych przykładów afrykańskich, w przypadku postradzieckich reżimów neopatrymonialnych nie mamy do czynienia z oligarchiami wojskowymi. Wynika to w dużej mierze ze stosunkowo bezkonfliktowego charakteru przemian w okresie rozpadu ZSRR. Tylko w republikach, które na początku lat 90. były targane konfliktami zbrojnymi istniała możliwość pojawienia się takiego systemu (Azerbejdżan, Armenia, Tadżykistan), która jakkolwiek nie stała się faktem.

Tabela 9. Główni weto-aktorzy w postradzieckich reżimach neopatrymonialnych i charakter stosunków między nimi

typ reżimu	główni weto-aktorzy	stosunki pomiędzy weto-aktorami
neopatrymonializm biurokratyczny	prezydent – biurokracja	dominacja prezydenta
neopatrymonializm oligarchiczny	prezydent – oligarchia	równowaga, trend ku dominacji oligarchii
neopatrymonializm sułtanistyczny	prezydent – klika proprezydencka	pełna dominacja prezydenta
demokracja neopatrymonialna	parlament – prezydent	dominacja parlamentu

Źródło: opracowanie własne

Za istotną dla dokładniejszej charakterystyki poszczególnych typów postradzieckich reżimów neopatrymonialnych należy uznać klasyfikację Juana Linza²⁴⁶, przywoływaną we wspomnianym wcześniej badaniu Jana Holzera i Stanisława Balika²⁴⁷. Wobec wspólnej przeszłości i tożsamości odrzucanego reżimu, w niniejszym studium do charakterystyki neopatrymonializmów wykorzystane zostaną cztery wymiary zaproponowane przez J. Linza: stopień pluralizmu (oś pluralizm – monizm w ujęciu J. Holzera, S. Balika), sposób legitymizacji (oś ideologia – mentalność), poziom mobilizacji społecznej (oś mobilizacja – depolityzacja) oraz typ przywództwa.

²⁴⁶ J.J. Linz, *Totalitarian and Authoritarian...*, op. cit.

²⁴⁷ J. Holzer, S. Balik, *Postkomunistyczne reżimy niedemokratyczne...*, op. cit.

Tabela 10. Typologia postradzieckich reżimów neopatrymonialnych w odniesieniu do typologii reżimów niedemokratycznych Juana Linza

	neopatrymonializm oligarchiczny	neopatrymonializm biurokratyczny	sułtanizm
stopień pluralizmu	władza ma charakter rozproszony lub skupiona jest w rękach względnie słabego prezydenta, elity pluralistyczne, rozproszone bądź sfragmentaryzowane, dysponują własnymi zasobami umożliwiającyymi aktywność polityczną; istnieje autonomiczna sfera działalności obywatelskiej	władza ma charakter zbliżony do monistycznego, ale nie jest w stanie w pełni kontrolować elit, które formułują własne interesy, lecz nie posiadają do własnej dyspozycji szerokich zasobów; istnieje ograniczona sfera działalności obywatelskiej	władza ma charakter monistyczny, ewentualny pluralizm istnieje z sankcji rządzących, elity władzy monolityczne, ograniczone, oparte na prezydenckiej klicie, klanie etnopolitycznym; brak możliwości niekontrolowanej przez władzę działalności obywatelskiej
sposób legitymacji	legitymacja oparta na pozorach legalizmu, odwołanie rządzących do prawa, własnego programu politycznego; próby ograni-	legitymacja oparta na mentalności z podkreśleniem formalnego legalizmu i wyraźnymi elementami plebiscytnymi, budowana	legitymacja oparta na bezideowej mentalności z wykorzystaniem akcentów tradycjonalistycznych, budowana wokół osoby prezydenta

	czenia wpływów przeciwników obozu władzy, próby fałszerstw wyborów, choć napotykające na sprzeciw	wokół osoby prezydenta; dyskrecjonalne prześladowanie przeciwników reżimu, fałszerstwa wyborów napotykające na bardzo ograniczony sprzeciw	w skrajnym wypadku jego kult; fałszerstwa wyborów na masową skalę.
stopień mobilizacji społecznej	społeczeństwo stosunkowo otwarte, zaangażowane w politykę; mobilizacja regularna, prowadzona w interesie grup wpływu (elementy systemowej), oparta o idee oraz wartości niematerialne	społeczeństwo zdepolityzowane, władze zainteresowane w bierności obywateli; okresowa mobilizacja wokół głowy państwa, retoryka propaństwowa (nie-nacjonalistyczna) oraz odwołująca się do dóbr materialnych	społeczeństwo zdepolityzowane, celowo retradycjonalizowane; okresowa mobilizacja wokół głowy państwa, retoryka nacjonalistyczna, wykorzystująca historię
typ przywództwa	przywództwo oparte na strukturze grup wpływu, partii politycznej, uzyskane w toku wyborów konkurencyjnych	przywództwo oparte na aparacie biurokratycznym, realizowane w toku realizacji wzajemnych oczekiwań, uzyskane w wyborach o ograniczonej	przywództwo supersilne, oparte na charyzmie i autokracji politycznego lidera, realizowane poprzez dominację nad wszystkimi potencjalnymi

		konkurencji (falszerstwa i utrudnianie działań opozycji)	aktorami politycznymi i społeczeństwem, uzyskane w toku wyborów niekonkurencyjnych (plebiscytu poparcia)
--	--	--	--

Źródło: opracowanie własne na bazie: J.J. Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, London 2000, J. Holzer, S. Balik, *Postkomunistyczne reżimy niedemokratyczne. Badania nad przemianami teorii politycznej w okresie po transformacji ustrojowej*, Kraków-Nowy Sącz 2009.

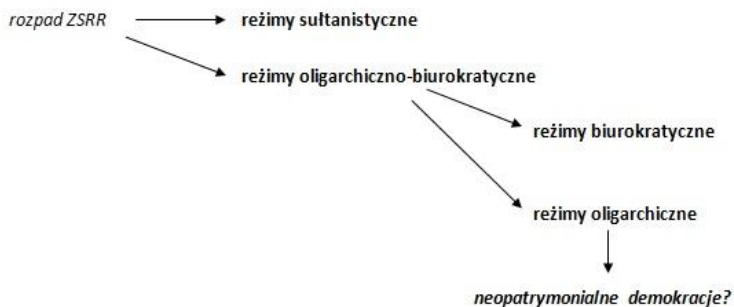
Bliższe odwołanie się do przedstawionych wymiarów analizy systemów w kontekście poszczególnych typów postradzieckich reżimów neopatrymonialnych zawiera dalsza część tego rozdziału.

W kontekście stwierdzenia, że wszystkie analizowane reżimy postradzieckie miały wspólny punkt wyjścia ważne jest to, że nie we wszystkich przypadkach droga do petryfikacji współczesnego reżimu miała podobny charakter. W przypadku sułtanizmów transformacja postradziecka miała bardzo ograniczony zakres: przy władzy, już jako prezydenci niepodległych republik, pozostali dotychczasowi komunistyczni liderzy²⁴⁸, a przemiany ograniczały się w skrajnym przypadku

²⁴⁸ Pewnym wyjątkiem był Azerbejdżan, gdzie sekretarz partii komunistycznej Ajaz Mutalibow, osadzony na stanowisku w 1990 roku na miejsce Abdurrahmana Wezyrowa już w 1992 roku utracił władzę na rzecz przedstawiciela opozycji narodowej Abulfaza Elczybeja. Po krótkotrwałym epizodzie jego rządów w 1993 roku rządy przejął dawny partyjny lider Hejdar Alijew, który skonsolidował władzę. A.L. Altstadt, *Azerbaijan's struggle toward democracy* [w:] K. Dawisha, B. Parrott (red.), *Conflict, Cleavage and Change in Central Asia...*, op. cit., s. 124-131; S. Hunter, *Azerbaijan's struggle toward democracy*, op. cit., s. 124-131.

do zmiany nazwy państwa i partii rządzącej²⁴⁹. W przypadku pozostałych reżimów, charakteryzujących się większym pluralizmem elit w punkcie wyjściowym, o ich dalszym rozwoju decydowała strategia współdziałania elit. Tam, gdzie potencjał rywalizujących grup względnie równoważył się, umożliwiając im tworzenie własnego zaplecza i niezależne funkcjonowanie, powstały reżimy oligarchiczne. Tam, gdzie asymetryczny potencjał poszczególnych grup sprzyjał „grze o sumie zerowej” lub elity władzy nie miały rzeczywistej konkurencji, sytuacja sprzyjała wyłonieniu się neopatrymonialnych reżimów biurokratycznych.

Schemat 5. Proces kształtowania się postradzieckich reżimów neopatrymonialnych

Źródło: opracowanie własne

Jak wspomniano, oprócz trzech wymienionych typów reżimów O. Fisun zakłada również istnienie kategorii demo-

---

jan: searching for new neighbours [w:] I. Bremmer, R. Taras (red.), *New States, New Politics. Building the Post-Soviet Nations*, Cambridge 2011, s. 446-449; P. Kwiatkiewicz, *Elity polityczne Azerbejdżanu (wybrane aspekty)* [w:] T. Bodio (red.), *Kaukaz: mechanizmy legitymizacji i funkcjonowania elit politycznych*, tom 7, Warszawa 2012, s. 135-140.

²⁴⁹ J. Holzer, S. Balik, *Postkomunistyczne reżimy niedemokratyczne...*, *op. cit.*, s. 129-130.

kracji neopatrymonialnej i wskazuje, iż ten typ reprezentowała Ukraina w okresie rządów Wiktora Juszczenki²⁵⁰. Twierdzenie to należy przyjmować z ostrożnością: po pierwsze, jeszcze przed politycznym powrotem przegranych w „pomarańczowej rewolucji” Partii Regionów i Wiktora Janukowycza na Ukrainie narastały zjawiska właściwe reżimowi oligarchicznemu, co wskazuje, że demokracja neopatrymonialna w tym państwie nie spetryfikowała się, po drugie, samo wprowadzanie tej kategorii wydaje się stosunkowo ryzykowne. Trudno bowiem wychwycić te niuanse, które sprawiają, że dany reżim jest na tyle demokratyczny, by nazywać go demokracją, ale jednocześnie na tyle neopatrymonialny, by wciąż klasyfikować w ramach tegoż paradygmatu. Jak wspomniano, cechy neopatrymonializmu, zjawiska klientelizmu, patronatu, korupcji czy nepotyzmu obecne są nawet w dojrzałych demokracjach. Można zatem przyjąć, że neopatrymonialna demokracja to typ reżimu, który do tej pory nie ma swojej modelowej reprezentacji na obszarze postradzieckim (omówienie przykładu Mołdawii najbliższej tej kategorii znajduje się w dalszej części). Możliwe, że postępująca liberalizacja reżimów oligarchicznych oraz ustabilizowanie się wzorców rywalizacji partyjnej zmieni ten stan rzeczy.

Do kategorii postradzieckich reżimów neopatrymonialnych nie zalicza się republik bałtyckich, ze względu na ich zaawansowanie w procesie konsolidacji demokracji, dyskusyjne jest klasyfikowanie Mołdawii (ze względu na parlamentarny typ reżimu może być postrzegana jako demokracja neopatrymonialna), która konsekwentnie wdraża demokratyczne reformy i jest pod tym względem liderem obszaru.

---

²⁵⁰ O. Fisun, *Ukrainian Teeter-Totter: Vices and Virtures of a Neopatrimonial Democracy*, “PONARS Eurasia Policy Memo” 2010, no. 120.

Tabela 11. Siła organów władzy a typ reżimu neopatrymonialnego

	siła władzy prezydenckiej (max. 17)	siła władzy parlamentu (max. 10)	siła władzy rządu (max 12)	typ reżimu neopatrymonialnego
<i>Moldawia</i>	6	7	3	<i>demokracja neopatrymonialna</i>
Ukraina	10	5	5	oligarchiczny
Armenia	8	6	5	oligarchiczny
Gruzja	12	5	1	oligarchiczny
Kirgistan	9	4	2	oligarchiczny
Białoruś	14	3	0	biurokratyczny
Rosja	15	2	1	biurokratyczny
Azerbejdżan	11	4	0	sułtanistyczny
Kazachstan	14	3	0	sułtanistyczny
Tadżykistan	16	1	0	sułtanistyczny
Uzbekistan	17	0	0	sułtanistyczny
Turkmenistan	16	1	0	sułtanistyczny

Źródło: A. Antoszewski, *Reżimy polityczne państw postradzieckich* [w:] R. Herbut, W. Baluk (red.), *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, Wrocław 2010, s. 58-73.

Powyższe stwierdzenia potwierdza zestawienie reżimów neopatrymonialnych z panującym w nich poziomem przestrzegania wolności i praw. Reżimy oligarchiczne mieszczą się, zgodnie z rankingiem *Freedom in the World 2014*, w grupie państw częściowo wolnych i uzyskują oceny w przedziale 3-5 w 7-stopniowej skali. Reżimy biurokratyczne i sułtanistyczne notują oceny nie wyższe niż 5, należąc do

kategorii państw pozbawionych wolności. Reżimy sultanistyczne zajmują najniższe miejsca w rankingach demokracji, zaś znajdujący się pomiędzy nimi reżim białoruski – zaliczony to grupy systemów biurokratycznych – przez niektórych badaczy jest uważany z sultanistyczny²⁵¹.

Tabela 12. Demokratyczność państw postradzieckich a typ reżimu neopatrymonialnego

Lp	państwo	typ reżimu	Poziom wolności wg <i>Freedom in the World 2014</i>		typ reżimu polit. wg <i>Freedom in the World 2014</i>
			prawa polit.	wolności obyw.	
1	<i>Mołdawia</i>	<i>D/N</i>	3	3	częściowo wolny
2	Ukraina	N/O	4	3	częściowo wolny
3	Gruzja	N/O	3	3	częściowo wolny
4	Armenia	N/O	5	4	częściowo wolny
5	Kirgistan	N/O	5	5	częściowo wolny
6	Rosja	N/B	6	5	brak wolności
7	Kazachstan	S	6	5	brak wolności
8	Tadżykistan	S	6	6	brak wolności
9	Azerbejdżan	S	6	6	brak wolności
10	Białoruś	N/B	7	6	brak wol-

²⁵¹ S.M. Eke, T. Kuzio, *Sultanism in Eastern Europe: the Socio-Political Roots of Authoritarian Populism in Belarus*, "Europe-Asia Studies" 2000, vol. 52, no. 3; U. Rouda, *Belarus: transformation from authoritarianism towards sultanism*, "Baltic Journal of Political Science" 2012, no. 1.

					ności
11	Uzbekistan	S	7	7	brak wolności
12	Turkmenistan	S	7	7	brak wolności

Legenda: D/N – demokracja neopatrymonialna; N/O - neopatrymonializm oligarchiczny; N/B – neopatrymonializm biurokratyczny; S – sułtanizm

Skala *Freedom in the World*: od oceny 1 (najwyższa) do oceny 7 (najniższa).

Źródło: opracowanie własne

Mniej jednoznaczne wnioski płyną z analizy siły instytucji państwowych poszczególnych państw postradzieckich (*stateness*), możliwości utrzymania swojego istnienia, wypełniania funkcji właściwych państwu, rozwiązywania problemów wewnętrznych i zewnętrznych, słowem wykonywania prerogatyw przynależnych suwerenowi. Wykorzystanie indeksu państwowości grupy badawczej Andrieja Melwila uprawnia jednak do ogólnego stwierdzenia, że typ postradzieckiego reżimu neopatrymonialnego warunkuje siłę państwowości²⁵². Potwierdzenie tym samym znajduje teza (artykułowana przez samych prezydentów państw obszaru), że im silniejsza władza państwowa skupiona w rękach autokratycznego przywódcy, tym sprawniejsze państwo. Priorytet silnego państwa, zwłaszcza w okresie jego petryfikacji, kosztem instytucji demokratycznych znajduje tu pewne uzasadnienie, aczkolwiek na tle ogólnoświatowym rezultaty państw postradzieckich w rankingu państwowości są co najwyżej umiarkowane²⁵³.

---

²⁵² А.Ю. Мельвиль (red.), *Политический атлас современности: опыт многомерного статистического анализа политических систем современных государств*, Москва 2007, s. 161-163.

²⁵³ Dane przedstawione przez zespół badawczy A. Melwila dotyczą roku 2007, a więc wymagają aktualizacji, zwłaszcza po konfliktach

Tabela 13. Reżimy postradzieckie w rankingu państwowości wg zespołu A. Melwila

miejsce (miejsce w rankingu światowym)	państwo	indeks państwowości (max. 10 pkt., min. 0 pkt)	typ reżimu neopatrymonialnego
1 (27)	Rosja	7,50	biurokratyczny
2 (87)	Turkmeni- stan	5,31	sułtanistyczny
3 (94)	Uzbekistan	5,05	sułtanistyczny
4 (102)	Białoruś	4,78	biurokratyczny
5 (111)	Kazachstan	4,45	sułtanistyczny
6 (113)	Ukraina	4,35	oligarchiczny
7 (141)	Azerbejdżan	3,21	sułtanistyczny
8 (164)	<i>Mołdawia</i>	<i>2,37</i>	<i>demokracja neopatrymonialna</i>
9 (172)	Tadżykistan	2,01	sułtanistyczny
10 (177)	Armenia	1,85	oligarchiczny
11 (183)	Gruzja	1,37	oligarchiczny
12 (191)	Kirgistan	0,08	oligarchiczny

Źródło: А.Ю. Мельвиль (red.), *Политический атлас современности: опыт многомерного статистического анализа политических систем современных государств*, Москва 2007, s. 161-163.

Analiza poziomu PKB *per capita* w odniesieniu do typu reżimu neopatrymonialnego oraz poziomu wolności nie pozwala na wyciągnięcie jednoznacznych wniosków. Niewątliwe przypadki postradzieckie nie potwierdzają zależności pomiędzy poziomem dobrobytu a stanem demokracji.

w Gruzji w 2008 roku, Kirgistanie w 2010 roku, na Ukrainie w latach 2014-2015 i ogólnie narastającym napięciu w relacjach Rosji z państwami Zachodu (co rzutuje na cały obszar byłego ZSRR). Są one jednak dostatecznie dobrą ilustracją zależności pomiędzy typem reżimu neopatrymonialnego i siłą państwowości.

Jedną z najbiedniejszych republik byłego ZSRR, Mołdawia, osiągnęła najwyższy poziom rozwoju demokracji, z kolei najbogatsze z nich, Rosja i Kazachstan, są pozbawionymi wolności reżimami neopatrymonialnymi.

Tabela 14. Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego postradzieckich reżimów neopatrymonialnych

Lp	państwo	PKB per capita wg PPP (w tys USD w 2013)/miejsce na świecie	poziom korupcji (pkt.)/miejsce na świecie (wg Corruption Perception Index 2014)
1	Mołdawia	4,6 / 129	35 / 103
2	Ukraina	8,6 / 104	26 / 142
3	Gruzja	7,1 / 116	52 / 50
4	Armenia	7,0 / 117	37 / 94
5	Kirgistan	3,2 / 139	27 / 136
6	Rosja	24,3 / 45	27 / 136
7	Kazachstan	23,0 / 50	29 / 126
8	Tadżykistan	2,5 / 152	23 / 152
9	Azerbejdżan	17,0 / 68	29 / 126
10	Białoruś	17,6 / 63	31 / 119
11	Uzbekistan	5,2 / 126	18 / 166
12	Turkmenistan	12,9 / 81	17 / 169

Uwaga: skala ocen Corruption Perception Index: 0 - najwyższy poziom korupcji; 10 – najniższy poziom korupcji. Ranking klasyfikuje 175 państw świata.

Źródło: opracowanie własne na podstawie International Monetary Fund, <www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2012/01/weo-data/index.asp>; Corruption Perception Index 2014, <www.transparency.org/cpi2014/results>

Neopatrymonialne reżimy oligarchiczne

Neopatrymonialny reżim oligarchiczny cechuje się dużym pluralizmem elit i względnie wysokim poziomem ich konkurencyjności. Władza może mieć charakter rozproszony pomiędzy prezydenta oraz autonomiczny parlament i szefa

rządu. Rywalizacja aktorów politycznych toczy się o dostęp do urzędu głowy państwa, choć cenę tej rywalizacji obniża relatywnie „spłaszczona” struktura władzy: niewiele mniej wartościowe jest – ze względu na zakres ich kompetencji – kontrolowanie parlamentu i urzędu premiera. Zarówno wokół prezydenta jak i premiera mogą w reżimie oligarchicznym wykształcić się silne, rywalizujące ze sobą struktury klientelistyczne (jak było w przypadku Ukrainy po „pomarańczowej rewolucji” i rywalizacji obozów Wiktora Juszczenki i Julii Tymoszenko). Wynika to z faktu, że fundament uczestnictwa w życiu politycznym jest zaplecze biznesowo-finansowe.

Jeśli historycznie biurokracja powstawała jako mechanizm racjonalizacji władzy (proste panowanie władcy przekształcało się w państwo z niezbędnym do tego aparatem) a centralizacja dokonywała się poprzez eliminację wasali, lenników i innych mianowanych pośredników, to oligarchia (rozumiana jako elity rywalizujących na gruncie politycznym klanów biznesowych) jest właśnie formą współczesnych pośredników, którzy – w odróżnieniu od biurokratycznych urzędników – korzyści płynące z kooperacji z instytucjami publicznymi postrzegają jako użyteczne dla własnej działalności (natury *rent seeking*). Rywalizujące koterie oligarchiczne działają zatem w sposób relatywnie niezależny, choć tutaj również klienci aktualnie rządzącego przywódcy dążą do marginalizacji swoich konkurentów. Jak wspomniano, w tym typie reżimu opozycja posiada dostęp do mediów, względnie duże możliwości mobilizacji elektoratu i wzbudzania oddolnych żądań zmian. Kumulacja potencjału autodestrukcji, negatywna mobilizacja społeczna, dążenia do delegitymizacji władz oraz możliwość wzbudzania regionalnych separatyzmów sprawiają, że reżimy te są względnie nietrwałe (potwierdzają to dane z tab. 13)²⁵⁴.

---

²⁵⁴ Е.В. Бродовская, *op. cit.*, s. 5.

W reżimach mieszczących się w kategorii oligarchii od początku procesu transformacji zauważalny był pluralizm elit: jego źródłem był najczęściej wewnątrzpartyjny podział na zwolenników liberalizacji i demokratyzacji ustroju oraz zwolenników kursu zachowawczego (m.in. Ukraina, Kirgistan) lub dopuszczenie do partycypacji we władzy przedstawicieli opozycji (Armenia, Gruzja). Wczesny pluralizm stanowił czynnik rozwoju i petryfikacji niezależnych aktorów politycznych. Tam, gdzie to się nie udało, wykształciły się reżimy biurokratyczne i sułtanistyczne. Autonomia aktorów w neopatrymonializmach oligarchicznych przejawia się też w fakcie, że mogą oni działać zarówno zgodnie z interesem przywódcy jak i wbrew niemu i dążyć do jego obalenia. Do grupy tej zaliczają się wszystkie republiki doświadczone „kolorowymi rewolucjami” (w tym Armenia z nieudaną rewolucją 2008 roku) oraz „Rosja oligarchów” epoki Borysa Jelcyna. „Kolorowe rewolucje” potwierdzają, że w reżimach oligarchicznych, dużo bardziej niż w biurokratycznych i sułtanistycznych, możliwa jest utrata kontroli przez grupy rządzące nad mechanizmami sprawowania władzy, kontrolą wyborów a w efekcie może mieć miejsce alternacja władzy.

Reżimy oligarchiczne charakteryzują się stosunkowo słabszą pozycją ustrojową głowy państwa, który dzieli kompetencje w zakresie egzekutywy z rządami i jest równoważony przez względnie silne parlamenty. Reżimy biurokratyczne i sułtanistyczne cechuje monizm egzekutywy i słaba pozycja organów ustawodawczych. W skrajnych przypadkach sułtanizmu, całość władzy pozostaje w rękach politycznego lidera.

Główną cechą reżimów należących do tej kategorii jest istnienie wpływowych, zaangażowanych politycznie aktorów gospodarczych, zaś aktywność polityczna jest nierozdzielnie połączona z aktywnością biznesową. Polityczne uczestnictwo aktorów biznesowych opiera się o poszukiwanie indywidualnych korzyści (*rent seeking*). W odróżnieniu od innych reżimów neopatrymonialnych, oligarchizm cechuje

wysoki poziom współzależności przywódcy państwowego oraz funkcjonujących wokół niego elit. Są one na tyle silne, by pozwolić sobie na pewien zakres autonomii oraz rywalizację z konkurującymi grupami, z drugiej zaś nie byłyby do tego zdolne, gdyby nie utrzymujące się sieci klientelistyczne, na czele których stoją prezydenci państw. Oznacza to, że skupiający w swoich rękach zasoby administracyjne prezydenci posiadają względną, choć wątplą, przewagę nad elitami i mogą działać w oparciu o zasadę *divide et impera*. Z kolei aktorzy biznesowi z reguły dominują nad parlamentami takich reżimów, stanowiąc większość w ich ławach²⁵⁵. Legitymacja reżimu oparta jest na legalizmie (lub jego pozorach). Rządzący odwołują się do prawa jako źródła ich mandatu, deklarują realizację własnego programu politycznego.

Państwa zaliczone do grupy reżimów oligarchicznych charakteryzują się stosunkowo wysokim jak na obszar postradziecki pluralizmem (jednak nie zawsze implikuje on rywalizacyjność) oraz swobodą mediów. Jego źródłem jest nieformalny podział władzy i dostępu do zasobów pomiędzy głównymi grupami elit polityczno-biznesowych oraz ich względna równowaga. Źródła takiego reżimu tkwią we wczesnej fazie przemian w latach 90., gdy doszło do prywatyzacji majątku państwowego i powstania grup oligarchicznych. Są one na tyle wpływowe, że dążą do kontroli nad aparatem biurokratycznym oraz obsadzenia stanowiska głowy państwa. Jeśli w neopatrymonialnym reżimie biurokratycznym i sułtanizmie procesy polityczne koncentrują się wokół walki o dostęp do sieci klientelistycznej i głowy państwa, w reżimach oligarchicznych walka toczy się o wpływ na struktury władzy wykonawczej i ustawodawczej, możliwość tworzenia takich sieci w wyniku konkurencji wyborczej. W reżimach tych pojawiają się próby ograniczenia wpływów przeciwników obo-

---

²⁵⁵ Na Ukrainie, w Armenii, Gruzji czy Kirgistanie większość deputowanych stanowią biznesmeni i menedżerowie dużych przedsiębiorstw uczestniczących w sieciach klientelistycznych.

zu władzy, próby fałszerstw wyborów, choć napotykają na sprzeciw zarówno konkurentów elit władzy, jak i mobilizowanych przez nich obywateli. Społeczeństwa mają charakter stosunkowo otwarty, część obywateli jest świadomie zaangażowana w politykę i życie społeczne.

Sytuacja ta zmusza rywalizujące grupy wpływu do instytucjonalizacji polityki: odwołują się do mechanizmów wyborczych i tworzą partie polityczne zabiegające o poparcie elektoratu. Mobilizacja społeczna w formie intensywnej i ekstensywnej jest regularna, związana z cyklami wyborczymi, prowadzona w interesie grup wpływu, oparta o idee oraz wartości niematerialne. Mobilizacja na gruncie etnopolitycznym ma mniejszy zasięg i jest głównie uwarunkowana lokalną sytuacją (konflikt karabaski w Armenii, zagrożenie rosyjskie w Gruzji i na Ukrainie)²⁵⁶. Większe niż w reżimach biurokratycznych i sułtanistycznych otwarcie przestrzeni politycznej i demokracja życia publicznego przejawia się w obowiązywaniu niższych progów wyborczych. Najlepiej sytuację tę obrazuje Ukraina, gdzie próg wynosił 4%, zaś przed wyborami do Rady Najwyższej w 2006 roku został obniżony do 3%. Państwa zaliczane do tej grupy nie kształtowały się współcześnie w wyniku silnych działań mobilizacyjnych, stąd ich władze nie muszą prowokować takich działań w celu zapewnienia sobie przetrwania.

Zasadniczo partie polityczne w państwach postradzieckich można klasyfikować jako administracyjne (biurokratyczne) oraz obywatelskie. W reżimach oligarchicznych partie administracyjne rywalizują z ugrupowaniami reprezentującymi oligarchię, które często są tworzone na bazie ugrupowań obywatelskich i „obrastają” oligarchią, są przez nią przechwytywane (np. stworzony przez W. Juszczenkę blok

---

²⁵⁶ Por.: A. Wierzbicki, *Przywództwo i elity krajów WNP w perspektywie badań etnopolitycznych* [w:] T. Bodio (red.), *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań. Tom I, op. cit.*, s. 121-122.

„Nasza Ukraina”). W przypadku Ukrainy, która jest najbardziej reprezentatywnym przykładem reżimu oligarchicznego, można mówić o „partyjnych holdingach”, reprezentujących interesy kompleksów grup biznesowych²⁵⁷. W ramach „holdingu” przeplatają się formalne i nieformalne normy i praktyki zachowania, co oznacza, iż sam w sobie stanowi on strukturę o cechach klientelistycznych. O atrakcyjności prób tworzenia nowych, aspirujących do autonomii, sieci klientelistycznych świadczy fakt, że w „porewolucyjnym” Kirgistanie w 2010 roku liczba funkcjonujących partii politycznych wahała się od 50 do 100 (choć większość z nich nie miała żadnego znaczenia).

Instytucjonalizacja oznacza w tym wypadku, że z upływem czasu petryfikacja sieci klientelistycznych w postaci partii politycznych i określanie ich wpływu na życie publiczne w wyniku mechanizmów wyborczych może prowadzić w kierunku udanej demokratyzacji. Problemem jest jednak fakt, że zasady gry politycznej z reguły utrzymują się tylko do kolejnego cyklu wyborczego. Wraz z nadejściem wyborów dążące do zwiększenia wpływów swojej sieci klientelistycznej grupy kontestują wynik wyborów i legitymację rządzących, zaś rządzący dążą do utrzymania władzy i posiadanych przywilejów²⁵⁸.

Drugim obliczem postradzieckich reżimów oligarchicznych jest dysfunkcjonalność mechanizmów konstytucyjnych prowadząca okresowo do kryzysów i wstrząsów politycznych: ich jaskrawym przykładem były „kolorowe rewolucje”. Prezydenci republik byłego ZSRR demonstrują tendencje do majoryzowania polityki i kontrolowania parlamentów, co oznacza próby marginalizacji konkurencyjnych wo-

---

²⁵⁷ А. Фисун, *Украинская неопатримониальная демократия: формирование, специфика и тенденции развития*, „Ойкумена” 2011, вып. 8, s. 123.

²⁵⁸ Sytuacje takie mają regularnie miejsce we wszystkich państwach stanowiących tę grupę. *Ibidem*, s. 125.

bec rządzących grup oligarchicznych, z reguły posiadających pewne reprezentacje w parlamentarnych izbach. Nieprzypadkowo przemiany ustrojowe po „kolorowych rewolucjach” na Ukrainie, w Gruzji i Kirgistanie opierały się na ograniczeniu władzy prezydenta na rzecz legislatywy. Naruszenia międzyklanowej równowagi i próby jej przywrócenia mają cykliczny charakter: w Kirgistanie K. Bakijew koncentrując władzę sprzeniewierzył się idei przyświecającej obaleniu A. Akajewa i sam utracił stanowisko w wyniku sojuszu klanów z północy i południa kraju. Na Ukrainie obóz W. Janukowycza anulował reformy wprowadzone po „pomarańczowej rewolucji” oraz naruszył nieformalne reguły kształtowania polityki, co doprowadziło do zamieszek i przewrotu na przełomie 2013 i 2014 roku.

Pluralizm daje w tym wypadku określone pole do kształtowania specyfiki reżimu. Może on przybierać dwie postaci: „miękką”, konkurencyjno-demokratyczną, w której istnieją odrębne sieci klientelistyczne, np. związane z osobami prezydenta i premiera, a głowa państwa jest ograniczona w sprawowaniu władzy przez parlament, w którym zasiadają przedstawiciele konkurencyjnych grup, bądź „twardą”, zbliżoną do reżimu biurokratycznego, w której dominująca grupa rządząca dąży do odejścia od „gry według zasad” ku „grze o sumie zerowej”. Przykładem takiego przejścia była Rosja na początku XXI wieku, gdy Władimir Putin dokonał ograniczenia wpływu oligarchów i skoncentrował władzę. Z kolei liberalizacja „miękkiego” reżimu oligarchicznego oraz jego dłuższe funkcjonowanie może być przesłanką ku zaakceptowaniu przez głównych aktorów politycznych „gry według zasad”. Skutkować to może pojawieniem się reżimów możliwych do zaliczenia do kategorii demokracji neopatrymonialnej.

W reżimach oligarchicznych, gdzie rywalizujące grupy mają głównie branżowy charakter, występują dążenia do kontrolowania określonych segmentów społeczeństwa

w oparciu o zasadę uzyskania poparcia większości członków w większości segmentów, a nie tylko całej jednej dużej grupy (jak bywa w reżimach sułtanistycznych). Grupy interesu, poprzez system partyjny, walczą o poparcie wyborców, co sprawia, że koteryjna rywalizacja nabiera cech otwartego współzawodnictwa. Oznacza to, że utrzymuje się pewien poziom swobód politycznych, regularne wybory oraz możliwa jest zmiana elit rządzących, chociaż politycy są postrzegani jako skorumpowani, zainteresowani w osobistych korzyściach i oderwani od problemów społecznych. Sytuację taką Thomas Carothers określa mianem „nieodpowiedzialnego pluralizmu” (*feckless pluralism*)²⁵⁹.

Jak wynika z powyższego, wykształcenie się reżimu oligarchicznego można postrzegać jako pokłosie niemożności ich transformacji ku bardziej zinstytucjonalizowanym i scentralizowanym reżimom biurokratycznym lub sułtanistycznym. Czynnikiem blokującym poważniejsze ograniczanie pluralizmu i koncentrację władzy są uwarunkowania etnoregionalne, geograficzne, ekonomiczne, podziały klanowe i konflikty. Państwa reprezentujące ten typ reżimu należą do stosunkowo ubogich, najbogatsza z nich jest Ukraina, najbiedniejszy Kirgistan. Sprawia to, że podziały socjopolityczne, korzystanie z przywilejów sieci klientelistycznej, bądź ich brak, odbijają się na poziomie życia społeczeństw. Będąc konsekwencją klientelizmu rozwarstwienie społeczne (dowodzi go indeks Gini) jest czynnikiem osłabiającym trwałość reżimu. W tej grupie tylko Ukraina cechuje się istnieniem silnych i bogatych grup oligarchicznych. Ze względu na niższy potencjał gospodarczy państwa, gruzińskie grupy oligarchiczne są dużo słabsze, choć nie mniej wpływowe w życiu politycznym. W Armenii grupy oligarchiczne kształtowały się w warunkach wojny karabaskiej i ważne role od-

---

²⁵⁹ T. Carothers, *op. cit.*, s. 10-11.

grywają w nich tzw. „dowódcy polowi”²⁶⁰. Kirgistan zaliczony został do kategorii reżimów oligarchicznych, aczkolwiek wyróżnia się on względną materialną słabością głównych grup oligarchicznych (można mówić raczej o oligarchii klanowej), powszechnym ubóstwem, jak i dążeniami do petryfikacji demokratycznych standardów. Przewroty, które doprowadziły do obalenia A. Akajewa (2005) i K. Bakijewa (2010) skutkowały zmianą konstytucji i wprowadzeniem parlamentarnej formy rządów, a więc były ważnym krokiem ku porzuceniu neopatrymonialnego typu rządów. „Kolorowe rewolucje” w latach wcześniejszych były jednak chwilowymi zabiegami, na zmianę którym przychodziły tendencje autorytarne. Przemienne narastanie zjawisk autorytarnych i następujące po nich przewroty pokazują granice ewolucji reżimu oligarchicznego i bariery w pogrążaniu się w procesach antydemokratycznych. Sytuacja Kirgistanu a także Ukrainy i Gruzji unaocznia, że polityczne reżimy stanowiące tę grupę są dalekie od konsolidacji, choć próby instalacji autorytaryzmów kończą się fiaskiem.

Neopatrymonialne reżimy biurokratyczne

Ograniczony pluralizm elit występuje w reżimach biurokratycznych. Jest to pokłosiem faktu, że elity administracyjne kontrolują gospodarkę, będącą gruntem na którym potencjalnie mogą kształtować się siły opozycyjne. Władza ma charakter zbliżony do monistycznego, aczkolwiek nie jest w stanie w pełni kontrolować elit, które formułują własne interesy. Elity biurokratyczne nie posiadają do własnej dyspozycji szerokich zasobów i pełnej autonomii ich wykorzystania (zarówno przeciwko sobie, jak i głowie państwa), są w dużej mierze kreowane przez prezydenta. Sfera działalno-

---

²⁶⁰ S. Minasyan, *Armenia w Karabachu, Karabach w Armenii: polityka z nieuregulowanym konfliktem w tle* [w:] R. Czachor (red.), *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, Wrocław 2014, s. 97-99.

ści obywatelskiej jest bardzo ograniczona i kontrolowana przez władze.

Niski poziom pluralizmu elit oraz statyzm struktur klientelistycznych potwierdza formalne zagwarantowanie głowie państwa długiego pełnienia urzędu (6-letnia kadencja w Rosji), bądź zniesienie ograniczeń w ilości kadencji (Białoruś po 2004 roku) oraz posiadanie przez niego kompetencji prawodawczych, dzięki czemu w działalności legislacyjnej może „wyręczać” parlament²⁶¹. W państwach należących do tej kategorii działalność dużego biznesu odbywa się pod ścisłą kontrolą władz (dowodzi tego przykład uzasadnionej politycznie likwidacji „Jukosu” i skazania na karę więzienia Michaiła Chodorkowskiego). W przypadku reżimów tego typu władza głowy państwa opiera się na dyskrejonanym manipulowaniu prawem, przy jego deklaratywnym przestrzeganiu, a więc neopatrymonialny charakter państwa jest skrzętniej niż w sułtanizmach skrywany za legalistyczną fasadą²⁶². Dowodzą tego m.in. regularne pokazowe kampanie antykorupcyjne, które mają dowodzić praworządności władcy i jego troski o przestrzeganie prawa, ale także dyscyplinować elity i wzmocnić ich posłuszeństwo względem lidera. Reżimy biurokratyczne oraz sułtanistyczne wobec możliwości wykształcenia się opozycji stosują środki zapobiegawcze: skutecznie uniemożliwiają zaistnienie wyrazistych przywódców, parali-

---

²⁶¹ O. Prostyk, *Ruling with Decrees: Presidential Decree-making in Russia and Ukraine*, “Europe-Asia Studies” 2004, vol. 56, no. 5, s. 637-660.

²⁶² O ile władze Federacji Rosyjskiej nigdy nie zgadzają się z zarzutami nieprawidłowości i fałszowania wyników wyborów, prezydent Kazachstanu wprost stwierdzał, że państwo musi przejść przez „etap tymczasowy”, w którym mogą występować błędy, pomyłki, niedociągnięcia ustrojowe, prowadząc do konsolidacji demokracji w dalszej przyszłości. Д. Фурман, *Движение по спирали. Политическая система России в ряду других систем*, Москва 2010, s. 8, przyp. 1.

żują działalność organizacji pozarządowych, kontrolują media. W sytuacji utrzymania procedur wyborczych środki te mają na celu głównie zapobieżenie nieoczekiwanym przez rządzących wynikom wyborów²⁶³. Reżimy biurokratyczne okresowo odwołują się do mechanizmów mobilizacji społecznej używając w tym celu retoryki populistyczno-patriotycznej.

Dominacja oligarchii bądź biurokracji w reżimach neopatrymonialnych wzajemnie się wyklucza, albowiem biurokracja może pełnić rolę elit administracyjnych, politycznych, ale także ekonomicznych. Grupę tę reprezentuje dzisiejsza Rosja oraz Białoruś, państwa charakteryzujące się stosunkowo wysokim poziomem rozwoju gospodarczego, a więc potencjalną strukturalną przesłanką ku demokracji. W reżimach tych elity oraz więzy klientelistyczne zorganizowane są w oparciu o kryterium branżowo-zawodowe, a nie etniczno-klanowe. Duży wpływ polityczny zachowują grupy *siłowników*, które w czasie rozpadu ZSRR przeniknęły w struktury biurokratyczne²⁶⁴. W odróżnieniu od neopatrymonializmu oligarchicznego, ten typ reżimu cechuje się brakiem autonomii elit biznesowych. Są one kreowane przez aparat biurokratyczny oraz im podległe. Administracja państwowa kontroluje i reguluje funkcjonowanie gospodarki, utrzymując *status quo* i nie dopuszczając do jej uniezależnienia w drodze:

a) ograniczonej prywatyzacji i utrzymania dominacji własności państwowej (Białoruś);

---

²⁶³ Stąd używane przez Vitalija Silitskiego określenie “uprzedzającego autorytaryzmu” (*preemptive authoritarianism*). V. Silitski, *Preempting democracy: The case of Belarus*, „Journal of Democracy” 2005, vol. 16, no. 4, s. 84.

²⁶⁴ В.И. Макаренко, А.Ю. Мельвиль, *op. cit.*, s. 30-31; Я.А.Пл-яйс, *Политико-административная элита современной России: проблемы трансформации*, “Власть” 2015, nr 4, s. 30.

b) kontrolowania sfer biznesu (głównie media, przemysł ciężki i wydobywczy) i likwidowania firm (Jukos), które stały się „skupiskiem” przejawiających samodzielność grup.

Oznacza to, że regulacyjne funkcje oligarchii wypełnia aparat biurokratyczny, oparty głównie na pionie prezydenckim. Rotacje gubernatorów zabezpieczają głowę państwa przed wykształceniem przez nich własnych sieci klientelistycznych, gwarantując mu dominującą pozycję (co jest trudniejsze do osiągnięcia w reżimach klasyfikowanych jako neopatrymonializmy oligarchiczne). Dominacja głowy państwa i biurokracji umożliwiła pozbawianie majątku, nacjonalizację przedsiębiorstw tych biznesmenów, których zaangażowanie polityczne postrzegane było jako naruszające interesy grup rządzących (Aleksander Pupiejko, Władimir Markiewicz na Białorusi oraz m.in. Michaił Chodorkowski, Władimir Gusinskij w Rosji).

Formalny pluralizm życia politycznego i istnienie parlamentarnej opozycji nie ma większego wpływu na trwałość reżimu. Przypadki współczesnej Rosji i Białorusi nie dają jasnej odpowiedzi na pytanie o rolę partii władzy w systemie biurokratycznym: na Białorusi jej nie ma i to rozwiązanie wydaje się bardziej naturalne dla reżimów należących do neopatrymonializmów biurokratycznych. Podział postradzieckich partii politycznych na administracyjne i oligarchiczne ma mniej wyraźny charakter, co jest związane ze skrajną marginalizacją ugrupowań rzeczywiście występujących przeciwko reżimowi. Ograniczenie pluralizmu aktorów politycznych i dyskursu wyborczego w reżimach biurokratycznych i sułtanistycznych materializuje się m.in. w postaci wysokiego progu wyborczego w wyborach parlamentarnych: w Rosji i Kazachstanie wynosi 7%. Funkcjonujące na scenach partyjnych ugrupowania opozycyjne (komuniści, agrariusze, rosyjscy „liberalni demokraci”) nie są w stanie naruszyć równowagi reżimu. Partie opozycyjne mają

w istocie marionetkowy charakter, są funkcjonalnym elementem sieci klientelistycznych a ich działalność jest jeśli nie reżyserowana to koordynowana z ośrodkiem władzy.

Legitymacja w neopatrymonialnych reżimach biurokratycznych oparta jest na mentalności posttotalitarnej, w której wykorzeniono lub nie zaistniała trwała świadomość narodowa, ze sprzyjającym rozwojowi kultury obywatelskiej kanonem wartości. Władze podkreślają swój formalny legalizm, choć wyraźnie dążą do plebiscytnego i populistycznego modelu rządzenia²⁶⁵. Komunikacja polityczna zdominowana jest przez dwa podmioty: przywódcę oraz społeczeństwo (nazywane ludem)²⁶⁶. Taki format nie tylko wzmacnia społeczne przywiązanie do swojego lidera, ale również wyklucza inne podmioty, które mogłyby zneutralizować monopol prezydenta na władzę. Legitymacja budowana jest wyłącznie wokół osoby głowy państwa. W reżimach tych odbywa się mniej lub bardziej dyskrecyjne prześladowanie przeciwników reżimu, fałszerstwa wyborów napotykają na bardzo ograniczony sprzeciw (*vide* „dżinsowa rewolucja” na Białorusi w 2006 roku oraz protesty na placu Błotnym w Moskwie w 2011 roku).

Na Białorusi pluralizm nigdy się na dobre nie rozwinął (nie było wolnych wyborów parlamentarnych), zaś w Rosji został ograniczony wraz z eliminacją grup oligarchicznych z życia politycznego na początku XXI wieku. Wzrost cen ropy naftowej, szybki rozwój gospodarczy Rosji, a także stabilna sytuacja w korzystającej z rosyjskiego wsparcia Białorusi, spowodowała, że nie rozwinęło się społeczne zapotrzebowanie na liberalizację (zgodnie z logiką politycz-

---

²⁶⁵ J. Zaleśny, *Instytucjonalizacja przywództwa politycznego w państwach poradzieckich* [w:] T. Bodio, W. Jakubowski (red.), *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP. Tom II*, Warszawa 2010, s. 453-458.

²⁶⁶ R. Sakwa, *The Crisis of Russian Democracy. The Dual State, Factionalism and the Medvedev Succession*, Cambridge 2011, s. 82.

nych konsekwencji „klątwy surowcowej”). Elity władzy kierowały się ekskluzywizmem, ograniczając możliwość kooptacji nowych grup, wewnętrznej rotacji oraz wzrostu pluralizmu. W przypadku Rosji instytucjonalnym ucieleśnieniem „partii władzy” jest ugrupowanie „Jedinaja Rossija”. Na Białorusi sieci klientelistyczne nie przekładają się na istnienie struktury politycznej w postaci partii władzy. Jest to świadoma taktyka głowy państwa, służąca ograniczeniu możliwości pojawienia się ewentualnego konkurenta do urzędu prezydenta, która zbliża białoruski reżim do kategorii sułtanizmu.

O ile w reżimach oligarchicznych posiadacze kapitału ekonomicznego dążą do jego konwersji na dywidendy polityczne, to w reżimach biurokratycznych władze państwowe oraz najwyżsi rangą biurokraci ingerują w sferę gospodarczą, wykorzystując posiadaną pozycję w celu osiągnięcia osobiście lub poprzez powiązane osoby korzyści materialnych²⁶⁷. Upraszczając, można stwierdzić, że w reżimach oligarchicznych biznes ingeruje i kreuje życie polityczne, zaś w reżimach biurokratycznych i oligarchicznych to władza i podlegająca jej administracja poprzez możliwości prawno-kontrolne regulują funkcjonowanie biznesu. Oddzielenie biznesu od biurokracji nie jest jednakże łatwe. Dowodzi tego przykład Rosji, gdzie po uzyskaniu politycznej legitymacji gubernatorzy z reguły szybko wrastali w system biznesowy, co oczywiście nie sprzyjało reformom i demokratyzacji lokalnego życia politycznego i gospodarczego²⁶⁸. Istnieją również przykłady,

---

²⁶⁷ W Rosji przykładem takich procederów jest działalność żony mera Moskwy Jurija Łużkowa Jeleny Baturiny, która poprzez firmę Inteko kontrolowała znaczną część rynku deweloperskiego w rosyjskiej stolicy oraz gubernatora obwodu Kaliningradzkiego Georgija Boosa, którego firma zapewniała obsługę obiektów infrastruktury publicznej.

²⁶⁸ А.В. Скиперских, *Легитимация и делегитимация постсоветских политических режимов*, <85.142.20.244/resource/163/71163/files/elsu63.pdf>; А. Зудин, *Взаимоотношения*

gdy wpływowi biznesmeni zwiększają swoje zaangażowanie polityczne, zdobywając ważne urzędy publiczne (przykładem jest Igor Kliajn, przedsiębiorca, który w 2013 roku został gubernatorem obwodu tomskiego).

Choć nie jest to regułą, mechanizm rekrutacji elit politycznych właściwy dla reżimów oligarchicznych, może mieć miejsce również w reżimie biurokratycznym. Bliskie związki polityczno-ekonomiczne służą symbiozie obu sfer, czego dowodem było objęcie urzędu gubernatora Czukockiego Okręgu Autonomicznego przez Romana Abramowicza (były właściciel holdingu Sibneft), zaś Krasnojarskiego Kraju przez Aleksandra Chłoponina (dyrektor Norylskiego Niklu). Kluczowym faktem jest to, że stan ten utrzymuje się z woli władz i aparatu biurokratycznego i może być przez nie dowolnie zmieniony.

Spółeczeństwa w tym typie reżimu są zdepolityzowane, władze zainteresowane są w bierności obywateli. Sprawia to, że system polityczny wpisuje się w O'Donnellovską kategorię „demokracji delegowanej” (*delegative democracy*), reżimu słabo zinstytucjonalizowanego, opartego na praktykach nieformalnych, potrzebującego zaangażowania i mobilizacji społeczeństwa tylko w krótkich chwilach plebiscytarnych wyborów²⁶⁹. Okresowa mobilizacja prowadzona jest wokół głowy państwa, którego retoryka ma charakter propań-

---

крупного бизнеса и власти при В. Путине и их влияние на ситуацию в российских регионах [w:] Я. Фрухтманн (red.), *Региональная элита в современной России*, Москва 2005, s. 37-58

²⁶⁹ G. O'Donnell, *On the State, Democratization and Some Conceptual Problems (A Latin American View with Glances at Some Post-communist Countries)*, "World Development" 1993, vol. 21, no. 8, s. 1367; R. Sakwa, *Politics in Russia* [w:] S. White, Z. Gitelman, R. Sakwa (eds.), *Developments in Russian Politics 6*, Houndmills-New York 2005, s. 11.

stwowy (nienacjonalistyczny²⁷⁰) oraz odwołująca się do dóbr materialnych (korzyści materialne w zamian za poparcie). Utrzymaniu formalnego pluralizmu towarzyszy restrykcyjne reglamentowanie działalności organizacji pozarządowych i aktywności społecznej. W neopatrymonialnych reżimach biurokratycznych występuje wyraźne napięcie pomiędzy wysokim poziomem rozwoju społecznego i archaicznym, w porównaniu z nim, systemem politycznym. W celu utrzymania obecnego reżimu przywódcy uciekają się do środków represji. Koncentracja i wzmocnienie władzy w rękach głowy państwa jest postrzegane jako środek służący neutralizacji rosnących napięć ze strony społeczeństwa. Sprawia to, że reżimy te, w połączeniu z dążeniami charyzmatycznego przywódcy, mogą zbliżyć się ku kategorii sułtanizmów²⁷¹.

Reżimy sułtanistyczne

Reżimy sułtanistyczne, w odróżnieniu od oligarchicznych czy biurokratycznych, mają bardziej charakter autorytarny (lub wręcz totalitarny) niż hybrydowy. Monizm elit politycznych, kontrolowanie przez nie zasobów oraz procesów politycznych opiera się na wszechwładzy głowy państwa. Ewentualny szczątkowy pluralizm (np. funkcjonowanie systemu wielopartyjnego) istnieje wyłącznie z sankcji i woli

---

²⁷⁰ Być może wynika to ze specyfiki dwóch państw, które reprezentują biurokratyczny typ postradzieckiego reżimu neopatrymonialnego: Rosja jest krajem multietnicznym, stąd oficjalnie podkreśla się jego nie rosyjski a właśnie wielonarodowy charakter, z kolei Białoruś ma historycznie słabą tożsamość narodową, a obecny prezydent do władzy dochodził m.in. W wyniku zniechęcenia obywateli retoryką narodową opozycji politycznej z lat 1991-1994.

²⁷¹ W przypadku obecnej sytuacji Białorusi wskazuje na to U. Rouda, *Belarus: transformation from authoritarianism towards sultanism*, "Baltic Journal of Political Science" 2012, no. 1.

rzządzających²⁷². Prezydenci nie tylko kontrolują społeczeństwa i utrzymują je w zależności, ale również dominują nad stosunkowo wątłymi elitami, które swoją pozycję zawdzięczają sympatii bądź związkom klanowym z politycznym liderem. Etnokratyzm, właściwy systemom politycznym państw środkowoazjatyckich²⁷³, jest blisko powiązany z sułtanizmem: ryzyko konfliktogennej konkurencji międzyplemiennej jest ograniczanie nie drogą konsensualną, lecz zgodnie ze strategią „gry o sumie zerowej”. W tej sytuacji najbezpieczniejsze dla rządzących jest tworzenie wokół siebie koterii opartych na więzach rodzinnych (praktyka ta ma miejsce w Azerbejdżanie, Kazachstanie, Uzbekistanie i Tadżykistanie). Nie oznacza to, że w reżimach tego typu opozycja zupełnie nie istnieje – stanowić ją mogą grupy klanowe, plemiona nieusatisfakcjonowane ze swojej pozycji w ramach struktur klientelistycznych (np. w Uzbekistanie i Tadżykistanie) oraz „opozycje wewnętrzne” w ramach jednego klanu, tak więc wszechwładza głowy państwa musi uwzględniać potencjalne źródła zagrożenia dla swojej trwałości²⁷⁴.

Z drugiej strony silne przywództwo jest taktyką minimalizowania ryzyka wybuchu chaosu, w czym zaintereso-

---

²⁷² Pluralizm w takich reżimach jest bądź kreowany przez władze – przykładem zgoda na odejście od monopartyjności w Turkmenistanie i powołanie w 2012 roku Partii Przemysłowców i Przedsiębiorców Turkmenistanu, bądź wynika z różnych interesów (ale nie idei) i rozłamów w ugrupowaniach klientelistycznych – dowodzi tego rozłam w 2005 roku kazachskiej partii Ak Żoł i powstanie partii Naghyz Ak Żoł.

²⁷³ A. Wierzbicki, *Etnokratyzm w strukturach władzy politycznej państw Azji Centralnej* [w:] J. Zalesny (red.), *Zagadnienia ustrojowe państw poradzieckich*, Warszawa 2010, s. 9-44.

²⁷⁴ Por. na materiałach dot. Kazachstanu: E. Schatz, *Modern Clan Politics: The Power of 'Blood' in Kazakhstan*, Seattle 2005, s. 26-27; S. Peyrouse, *The Kazakh Neopatrimonial Regime: Balancing Uncertainties among the "Family," Oligarchs and Technocrats*, "Demokratizatsiya" 2012, vol. 20, no. 4, s. 345-370.

wani są nie tylko polityczni liderzy, ale i inni aktorzy polityczni²⁷⁵. Przykładowo w Azerbejdżanie reżim Ilhama Alijeva opiera się głównie na klanie nachiczewańskim oraz *yeraz* – azerskich wychodźcach z Armenii, ograniczając wpływy innych grup. W Uzbekistanie prezydent I. Karimow formalnie dąży do uwolnienia się od rozgrywek klanowych, choć całe jego rządy kojarzone są z dominacją klanu samarkandzkiego przy utrzymaniu relewancji przez klan taszkiencki oraz fergański. W Tadżykistanie w czasie wojny domowej Emomali Rachmon bazując na rodzimym klanie kulabskim pokonał klan chodzencki, następnie zaś dążył do rozbicia mniejszych autonomicznych grup, które swą żywotność zawdzięczały przenikaniu na teren pogrążonego w konflikcie Afganistanu. Nie zlikwidował on jednak elementów pluralizmu: w ramach procesu pokojowego do elit władzy włączono przedstawicieli opozycji (np. lider islamistów Chodży Akbar Turadżonzoda został wicepremierem), zaś część niedawnych bojowników weszła w skład nowotworzonej armii.

Władza w reżimach sułtanistycznych jest silnie spersonalizowana, jej instytucjonalnym komponentem pozostają rozbudowane administracje prezydenckie z własnymi autonomicznymi budżetami, których działalność polega przede wszystkim na realizacji aktów prawnych wydawanych przez głowy państwa oraz prezydenckie partie, z reguły zdecydowanie dominujące liczebnie w parlamencie (Yeni Azərbaycan Partiyasi, kazachski Nur Otan, Ludowo-Demokratyczna Partia Tadżykistanu, Demokratyczna Partia Turkmenistanu, wyjątkiem jest Uzbekistan, gdzie prezydent zmieniał partię władzy oraz nie jest jej oficjalnym liderem).

Proces konsolidacji reżimu jest niemalże tożsamy z rozszerzaniem prerogatyw głowy państwa (największe zmiany w konstytucji na tym polu miały miejsce w Kazach-

---

²⁷⁵ J. Zaleśny, *Instytucjonalizacja przywództwa politycznego*, op. cit., s. 459-462.

stanie²⁷⁶). Sułtanistyczni prezydenci w najmniejszym stopniu troszczą się o demokratyczne narzędzia legitymizujące ich władzę. Polityczni liderzy mianują na stanowiska państwowe, urzędnicze, w biznesie, uczelniach wyższych. W terenie reprezentowani są przez jednoosobowe egzekutywy (*akimów* w Kazachstanie, *hokimów* w Uzbekistanie czy *hjakimów* w Turkmenistanie), które wykonują akty prawne władz centralnych oraz sami mają ograniczone kompetencje prawodawcze. Prezydenci dążą do zapewnienia stabilizacji wytworzonego wokół siebie systemu poprzez prześladowanie przeciwników politycznych, okresowe „czystki” w szeregach wyższych urzędników oraz indoktrynację społeczeństwa. W elitach zbudowanych głównie w oparciu o kryterium więzów krwi i relacje klanowe nie dochodzi do częstych rotacji władzy i nie ma mechanizmów inwestytury. Charakteryzują się one dążeniem do tworzenia minimalnych koalicji zwycięskich, co oznacza że dostęp do władzy uzyskuje wąska grupa (klika) najbardziej zaufanych działaczy z otoczenia lidera. Utrzymanie się stabilności reżimu nie sprzyja rozszerzaniu zaplecza władzy, co oznaczałoby konieczność dzielenia się benefitami płynącymi z posiadania władzy.

Legitymacja w sułtanizmie oparta jest na bezideowej mentalności z wykorzystaniem akcentów tradycjonalistycznych, antymodernizacyjnych, budowana wyłącznie wokół osoby prezydenta o cechach charyzmatycznych. Klanowość, relacje klientelistyczne oraz wynikająca z tradycji kultura polityczna oznaczają, że to nie prezydenci kreowali sułtanistyczny charakter reżimu, lecz wynika on z instytucjonalnych uwarunkowań. W skrajnym wypadku Turkmenistanu wprowadzono wręcz jego kult. Właściwa sułtanizmom mentalność, jak wskazują na przykładzie Uzbekistanu przywoływani czescy politolodzy, czerpie ze źródeł tradycjonalizmu naro-

---

²⁷⁶ Szerzej: P. Grochmalski, *Kazachstan. Studium politologiczne*, Toruń 2006.

dowego, sowieckiego, sekularnego i islamskiego²⁷⁷. Akceptacja rzeczywistości oznacza inkorporację radzieckich i islamskich elementów aktualnych w społeczeństwie oraz używanie odwołań do fikcyjnej wielkiej przeszłości narodowej, które pozwalają budować jedność narodową oraz pragmatyczny związek z sekularyzmem jako narzędziem ochrony przez islamizacją życia publicznego²⁷⁸. Nie mają w nich większego znaczenia odwołania do armii czy biurokracji, co zbliża je do autorytaryzmów postkolonialnych, gdzie również nie udało się zbudować państwowości w oparciu o te wartości.

W przypadku postradzieckich państw neopatrymonialnych najbliższe opisywanemu modelowi, z samej natury reżimu, są sułtanizmy środkowoazjatyckie oraz Azerbejdżan. W żadnym z tych państw nie było przypadku cywilizowanego, zgodnego z prawem przekazania władzy, nie ma konstytucyjnych ograniczeń kadencji głowy państwa a nawet, w skrajnym przypadku, czasu pełnienia urzędu (Turkmenistan). Gruntem na którym wykształcił się taki reżim jest przednowoczesna mentalność społeczeństw, akceptująca nepotyzm, korupcję a nawet próby wprowadzenia kultu jednostki i związanej z nim ideologii (Turkmenistan S. Nijazowa). Sułtanizm rozwinął się w państwach, w których podziały społeczne opierają się nie na klasach czy warstwach, lecz wspólnotach rodowo-plemiennych i klanowo-terytorialnych. Podziały te wykształciły typ polityki nazywany trybalizmem. Preferuje on prawo religijne i zwyczajowe, w oparciu o tradycję reguluje funkcjonowanie społeczeństw, wiążąc je z tradycyjnymi wartościami i wzorami zachowań. Dla jednostek najważniejsze staje się identyfikowanie z grupą, klanem, zaś autorytet tego ostatniego zależy od autorytetu przywód-

---

²⁷⁷ J. Holzer, S. Balik, *Postkomunistyczne reżimy niedemokratyczne...*, *op. cit.*, s. 143.

²⁷⁸ Potwierdzał to m.in. prawny zakaz budowy nowych meczetów w Turkmenistanie.

cy²⁷⁹. To przede wszystkim silne więzi o charakterze kulturowym warunkują istnienie reżimów sułtanistycznych. Lojalność wobec rodziny, wspólnoty plemiennej jest w tych społeczeństwach nieporównywalnie wyższa niż w reżimach oligarchicznych, co warunkuje trudności w ich modernizacji i demokratyzacji. Dowodem na siłę tych więzów jest fakt, że rozciągają się poza osoby należące do wspólnoty rodowej, obejmują „fałszywe pokrewieństwo” ludzi reprezentujących np. wspólnotę lokalną (np. uzbecka *mahalla*)²⁸⁰.

Jak wspomniano, charakter reżimu neopatrymonialnego determinuje stopień kontroli władz nad posiadanymi zasobami. Państwa z dominującym jednym sektorem gospodarki – w przypadku Azji Środkowej i Azerbejdżanu jest to kontrolowany w dużym stopniu przez państwo sektor energetyczny – są bardziej narażone na neopatrymonialną despotycję. Przyczyną tego są polityczne możliwości, które otwiera kontrola nad zasobami. Jednocześnie pozwala na względnie niezależne postępowanie względem partnerów zagranicznych, którzy zainteresowani zyskami gospodarczymi, w mniejszym stopniu zwracają uwagę na problemy demokracji i praw człowieka.

Reżimy sułtanistyczne przeszły w ostatnich dwóch dekadach intensywny proces retradycjonalizacji, mający na

---

²⁷⁹ D. Dzhunushaliev, V. Ploskikh, *Tribalism and Nationbuilding in Kyrgyzstan*, „Central Asia and the Caucasus” 2000, no. 3; M. Ochs, *Turkmenistan: the quest for stability and control* [w:] K. Dawisha, B. Parrott (red.), *Conflict, Cleavage and Change in Central Asia...*, *op. cit.*, s. 316-318; T. Bodio, *Trybalizm jako fenomen kultury politycznej (studium przypadku – Turkmenistan)*, „Rocznik Nauk Politycznych” 2005, nr 8, s. 167-182; T. Bodio, *Układy klanowe jako mechanizm polityki (na przykładzie państw Azji Centralnej)*, „Społeczeństwo i Polityka” 2005, nr 3-4 (4-5), s. 188-199.

²⁸⁰ K. Collins, *Clan Politics and Regime Transition...*, *op. cit.*, s. 17-18; A. Wierzbicki, P. Załęski, *Trybalizm a władza...*, *op. cit.*, s. 337-340.

celu wyparcie i tak słabo zakorzenionej sowietyzacji²⁸¹. Siły postkomunistyczne dążyły do wyeliminowania opozycji narodowej i pozbawienia jej atrybutu depozytariusza narodowego dziedzictwa i pamięci historycznej. Nastąpił w nich, w większym lub mniejszym stopniu, powrót do form orientalnych despotyzmu. Proces secesji wstecznej w okresie rozpadu ZSRR i kształtowania się niepodległych państw służył nie demokratyzacji, lecz umocnieniu władzy prezydenta i powiązanych z nim klanów etnopolitycznych²⁸².

Społeczeństwa w tych reżimach tradycyjnie pozostają zdepolityzowane, co służy utrzymaniu archaicznej formy rządów. Historia narodów państw należących do tej kategorii jest bardzo krótka (mimo prób udowadniania ich długowiekowych dziejów) i stanowi bardziej wspólnotę dziejów konglomeratu zróżnicowanych wspólnot plemiennych²⁸³. Przywódca, jak w Turkmenistanie epoki Sapurmurada Nijazowa otoczony kultem, bądź wyjątkową estymą jak Nursułtan Na-

---

²⁸¹ W większości państw tej grupy w jawnej formie twierdzi się o kolonialnym charakterze panowania rosyjskiego oraz radzieckiego. Na początku lat 90. doświadczyły one inspirowanej przez władze fali *exodusu* ludności nieautochotonicznej, głównie Rosjan (z Tadżykistanu wyjechało około 90% Rosjan, z Turkmenistanu 75%, z Uzbekistanu 50%).

²⁸² L. Roszyk, *Tranzycja turkmeńska – paradygmat secesji wstecznej?* [w:] T. Bodio (red.), *Turkmenistan. Historia-społeczeństwo-polityka*, Warszawa 2005, s. 276; T. Bodio, K. Kozłowski, *Oblicza neotradycjonalizacji politycznej* [w:] T. Bodio (red.), *Turkmenistan, op. cit.*, s. 230-239.

²⁸³ T. Bodio, *Przywództwo i elity polityczne* [w:] T. Bodio (red.), *Turkmenistan, op. cit.*, s. 348; R. Isaacs, A. Polese, *Between “imagined” and “real” nation-building: identities and nationhood in post-Soviet Central Asia*, “Nationalities Papers” 2015, vol. 43 no. 3, s. 371-382.

zarbajew czy Emomali Rachmon²⁸⁴, sprawując rządy bazuje na wspólnocie klanowej, zaś mechanizm władzy opiera się na balansowaniu układem sił i niedopuszczaniu do pojawienia się zbyt dalece autonomicznych aktorów – czy to biurokratycznych, czy też biznesowych²⁸⁵. W sułtanizmach, podobnie jak reżimach biurokratycznych, monopolizacja władzy sprawia, że sprawujący ją muszą być bardziej wyczuleni i wrażliwi na żądania i nastroje społeczne. Bierze się stąd populizm rządzących, mający zadowolić masy „przeciętnych” obywateli, faworyzacja grupy etnicznej, z której wywodzi się głowa państwa oraz rozbudowany system organów bezpieczeństwa w celu kontrolowania ewentualnych kontestatorów reżimu. W systemach sułtanistycznych ma miejsce skrywana polaryzacja interesów czołowych klientów prezydentów, lecz są oni zbyt słabi, by zagrozić głowie państwa (jak w Azerbejdżanie) lub ich potencjały równoważą się (klan taszkiencki, samarkandzki i fergański w Uzbekistanie, kulabski i chodżencki w Tadżykistanie).

W okresie późnego ZSRR w republikach klasyfikowanych jako sułtanistyczne nie było wpływowej opozycji antykomunistycznej, elity partyjne nie podzieliły się na *hard* i *softliners* w strategii postępowania wobec zmieniającej się sytuacji społeczno-politycznej. Należy podkreślić, że porzucenie formalnie kolektywistycznego modelu rządzenia w nowopowstałych republikach zmierzających ku sułtanistycznej formie reżimu politycznego wiązało się z stosunkowo poważnymi konfliktami w łonie ówczesnych elit. Pochoǳący z szeregów dotychczasowej nomenklatury partyjnej liderzy nowych państw w celu zdobycia legitymacji i efektywności rządów uciekali się do eliminacji tych aktorów

---

²⁸⁴ A.R. Bartnicki, K. Stefanowicz, *Tadżykistan – Republika „ojca założyciela”* [w:] J. Zaleśny (red.), *Zagadnienia ustrojowe...*, op. cit. s. 159-177.

²⁸⁵ P. Załęski, *Turkmenistan – nowy czy były typ totalitaryzmu?*, „Społeczeństwo i Polityka” 2007, nr 1 (10), s. 141.

politycznych, którzy zachowywali autonomię, kreowali własne sieci klientelistyczne i mogli liczyć na przejęcie władzy. Taki wariant uzyskania legitymacji, a jednocześnie kluczowy krok ku konsolidacji reżimu sułtanistycznego, stał się udziałem Azerbejdżanu (konflikt Hejdara Alijewa z Suretem Gusejnowem), Kazachstanu (Nursułtan Nazarbajew osadził w więzieniu Gałymżana Żakijanowa), i Tadżykistanu (Emomali Rachmon pozbawił wpływów Akbarszo Iskandarowa). Prewencyjny charakter miało aresztowanie i skazanie drugiej osoby po prezydencie – szefa Komitetu Bezpieczeństwa Narodowego Turkmenistanu Muhammada Nazarowa, państwa będącego najbardziej jaskrawym przykładem sułtanizmu. W rezultacie politycznej walki, niejednokrotnie odwołującej się do narzędzi przemocy, nastąpiło ukształtowanie się silnych klanów proprezydenckich, dominujących w życiu politycznym i gospodarczym państw przy jednoczesnej faktycznej eliminacji opozycji.

Postradzieckie reżimy sułtanistyczne, państwa środkowoazjatyckie²⁸⁶ oraz Azerbejdżan, łączą zbliżone strukturalne czynniki konstruujące system polityczny. Oprócz zbieżności w typie obecnego przywództwa politycznego, odwołującego się do tradycji przednowoczesnej, można odnaleźć inne wspólne elementy w rozwoju kulturowym i ekonomicznym. W wszystkich mieszczących się w tej kategorii pań-

---

²⁸⁶ John Ishiyama reżimy środkowoazjatyckie sklasyfikował w następujący sposób: Turkmenistan – dyktatura personalna, Tadżykistan – neopatrymonialny reżim oligarchiczny, Uzbekistan – model plebiscytarno-jednopartyjny, Kazachstan i Kirgistan – neopatrymonialne rywalizacyjne reżimy jednopartyjne. J. Ishiyama, *Neopatrimonialism and the prospects for democratization in the Central Asian Republics* [w:] S.N. Cummings (red.), *Power and Change in Central Asia*, London-New York 2001, s. 49-53. W istocie wszystkie z nich można zaliczyć do grupy sułtanizmów, a przyczyną tego jest dominująca, wszechobecna rola osoby i woli prezydenta w życiu politycznym państw.

stwach dominującą religią jest islam. Przez wieki wchodziły w skład orientalnych despotcji, w których nie istniały inne prawa niż ustanowione przez aktualnego władcę. Zachowały one w dużym stopniu tradycyjną (niezmodernizowaną) strukturę społeczną, która w połączeniu z kulturą islamu dała efekt „państwowości narzuconej miastom przez związki plemienne” i jest wciąż odtwarzana²⁸⁷. Stratyfikacja i role społeczne wciąż są ściśle związane z przynależnością do danego klanu etno-terytorialnego. Procesy narodotwórcze zaczęły się w nich późno, zaś rzeczywistego impetu nabrały dopiero wraz z rozpadem ZSRR, choć do tej pory nie są ukończone (o czym świadczą utrzymywanie się struktur i świadomości klanowej). Przyniosły one falę rozkwitu nacjonalizmów, która doprowadziła do masowego *exodusu* ludności wschodnio-słowiańskiej (zwłaszcza Turkmenistan, Uzbekistan) oraz konfliktów etniczno-religijnych (Azerbejdżan, Tadżykistan). Pierwszy dożywotni prezydent Turkmenistanu, państwa w którym sułtanizm rozwinął się najpełniej, łączył swój kult z kreowaniem idei narodowej na bazie księgi własnego autorstwa²⁸⁸. Prezydent Kazachstanu N. Nazarbajew jest ustawowo

---

²⁸⁷ E. Gellner, *Conditions of liberty: Civil society and its rivals*, New York 1994, s. 366, В.И. Макаренко, А.Ю. Мельвиль, *op. cit.*, s. 20; S. Horák, *The Elite in Post-Soviet and Post-Niyazov Turkmenistan: Does Political Culture From a Leader?*, “Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization” 2012, vol. 20, no. 4; P. Kubicek, *Applying the Democratization Literature to Post-Soviet Central Asian Statehood* [w:] E. Kavalski (red.), *Stabile Outside, Fragile Inside? Post-Soviet Statehood in Central Asia*, Farnham-Burlington 2010, s. 37-51.

²⁸⁸ *Ruhnama* jest swoistym kodeksem moralnym „podarowanym Turkmenom przez Turkmenbaszę”, łączącym idee Koranu, lokalne tradycje i pewne elementy komunizmu. Daje ona wykładnię historii narodowej Turkmenów oraz stanowi ideową podstawę dla rządów sułtanistycznych. S. Balik, J. Holzer, *Testing Linz: Post-Ideological Authoritarianism as a Post-Communist Type of Non-Democracy?*, “Journal of Democratic Theory” 2010, vol. 1, no. 2, s. 17-18.

Liderem Narodu i gwarantuje mu się dożywotnie zwierzchnictwo nad życiem politycznym państwa, prezydent Tadżykistanu E. Rachmon określany jest mianem twórcy współczesnej państwowości narodowej.

Państwa te proces transformacji rozpoczynały z niskimi wskaźnikami rozwoju gospodarczego²⁸⁹. Obecnie reżimy sułtanistyczne należą do stosunkowo bogatych państw postradzieckich (za wyjątkiem górzystego, zniszczonego wojną domową Tadżykistanu), a przyczyną tego stanu jest eksploatacja złóż ropy naftowej i gazu ziemnego. Można mówić o „kłątwie surowcowej”, gospodarce monokulturowej, która w tym wypadku sprzyja konserwacji relacji patronatu i klientelizmu, łamiących podstawowe prawa człowieka rządów autorytarnych (w pewnym stopniu dotyczy ona także Tadżykistanu, którego nieformalna gospodarka bazuje na handlu narkotykami).

W postradzieckich republikach środkowoazjatyckich, zwłaszcza Turkmenistanie prywatyzacja nie miała właściwie miejsca – ponieważ całe państwa zostały „sprywatyzowane” przez prezydenta. Posiadanie surowców sprzyja stabilności reżimu: rotacja władzy w nich następuje w sposób zaaranżowany (Azerbejdżan, Turkmenistan) lub nie następuje wcale (Kazachstan, Uzbekistan), a w skrajnym rządy głowy państwa mają charakter dożywotni (Turkmenistan w czasach S. Nijazowa).

Rządzące klany obawiają się nie tylko ewentualnej utraty władzy, ale nawet pojawienia się zinstytucjonalizowanej opozycji (m.in. W postaci radykalnych islamistów). Wysoki próg wyborczy w Kazachstanie (7%), ordynacje większościowe w innych reżimach oraz ściśle kontrolowanie ruchów opozycyjnych we wszystkich państwach regionu są przyczyną faktycznej monopartyjności, a klanowe więzi kli-

---

²⁸⁹ Na początku lat 90. PKB per capita w Uzbekistanie wynosił 1,4 tys USD, Turkmenistanie – 2,6 tys USD.

entelistyczne sformalizowane są w postaci ugrupowania pro-prezydenckiego (np. w Azerbejdżanie klan nachiczewański dominuje w Yeni Azerbaycan Partiyasi, w Tadżykistanie – Ludowa Partia Demokratyczna E. Rachmona)²⁹⁰. W państwach pozbawionych surowców poziom dobrobytu jest niższy a reżim stosunkowo słaby, narażony na konflikty wstrząsające fundamentami państwa (Tadżykistan).

Szczególnym, wręcz skrajnym jak na warunki obszaru postradzieckiego, przykładem neopatrymonialnego reżimu sułtanistycznego jest Turkmenistan, zwłaszcza w okresie rządów jego pierwszego prezydenta S. Nijazowa (w latach 1991-2006). Formalnie prezydent Turkmenistanu jest głową państwa, szefem egzekutywy z szerokimi kompetencjami, w tym prawem inicjatywy ustawodawczej, które w przypadku ustawy budżetowej przynależy wyłącznie jemu. Już we wczesnej fazie prezydentury S. Nijazowa, która stała się prostą kontynuacją jego funkcji pełnionej w Turkmeńskiej SRR (od 1985 roku i sekretarz KC Komunistycznej Partii Turkmenistanu), w 1992 roku kult prezydenta stał się ideologią państwową. Podkreślić przy tym należy, że S. Nijazow był pierwszym przywódcą radzieckiego i postradzieckiego Turkmenistanu, który należał do klanu achalskiego (aszhabadzkiego), konkurującego ze wszystkimi pozostałymi w republice. Kult nowego lidera i próba całkowitego zdominowania państwa przez klan achalski było formą zdławienia ewentualnych ruchów sprzeciwu kontrelit²⁹¹. Do sfery formalnej zostały

---

²⁹⁰ Na tle innych reżimów sułtanistycznych wyróżnia się Uzbekistan, gdzie w parlamencie reprezentowanych jest 5 ugrupowań, a w państwie funkcjonuje 5 wpływowych klanów o charakterze etniczno-terytorialnych. S. Balik, J. Holzer, *Testing Linz...*, *op. cit.*, s. 19.

²⁹¹ А. Грозин, *Элиты Туркменистана и центральноазиатские кланы...*, *op. cit.*, s. 96-97. Szerzej problem klanowości w polityce Turkmenistanu porusza w swych pracach turkmeński badacz Shoh-

inkorporowane tytuły Turkmenbaszy, Ojca, Wodza i Przewodnika Wszystkich Turkmenów, Proroka i Wyzwolicieła zesłanego przez niebiosy. Jego urodziny zostały ogłoszone świętem państwowym, zaś książka jego autorstwa, *Ruhnama*, świętą księgą Turkmenów o statusie równym *Koranowi*²⁹². Wszechobecna propaganda narodowo-religijnego kultu S. Nijazowa uniemożliwiała funkcjonowanie jakichkolwiek elementów społeczeństwa pluralistycznego, w tym partii politycznych poza prezydencką Demokratyczną Partią Turkmenistanu (będącą kontynuatorką tradycji Komunistycznej Partii Turkmenistanu)²⁹³.

W 2002 roku miał miejsce nieudany (prawdopodobnie wyreżyserowany) zamach na życie S. Nijazowa, który pociągnął za sobą falę represji przeciwko rzeczywistym bądź domniemanym przeciwnikom prezydenta oskarżonym o zdradę ojczyzny²⁹⁴. Po śmierci Turkmenbaszy w grudniu 2006 roku głową państwa został jego bliski współpracownik Gurbanguły Berdymuchamedow (był wicepremierem, choć konstytucja przewidywała tymczasowe pełnienie władzy przez szefa parlamentu), co pozwoliło na utrzymanie *status quo* w szeregach elit oraz konfiguracji pięciu głównych kla-

---

rat Kadyrov. Zob. m.in.: Ш. Кадыров, *Элитарные кланы: итрихи к портретам*, Осло 2010.

²⁹² P. Załęski, *Turkmenistan...*, *op. cit.*, s. 144.

²⁹³ Choć w pierwszych latach niepodległości pojawiły się struktury niezależne od aparatu republikańskiego: zrzeszenie intelektualistów pielęgnujących język narodowy „Agzybirlik”, platforma konsultacyjna opozycji „Genesh” oraz Chłopska Partia Turkmenistanu i Demokratyczna Partia Turkmenistanu (niezarejestrowana). D. Nisman, *Turkmenistan: just like old times* [w:] I. Bremmer, R. Taras (red.), *New States, New Politics*, *op. cit.*, s. 640.

²⁹⁴ Skazany został działacz opozycji Borys Szychmuradow ale także były szef Banku Centralnego Turkmenistanu i ambasador Turkmenistanu w Turcji.

nów etnopolitycznych²⁹⁵. Potwierdziły stan ten wybory prezydenckie z początku 2007 roku, w których G. Berdymuchamedow uzyskał 90% głosów.

Bezkonfliktowy transfer władzy dowodzi, że w skrajnie rozwiniętym reżimie sułtanistycznym wiodący aktorzy polityczni w momencie sprzyjającym rekonfiguracji mechanizmów alokacji zasobów nie podejmują działań, obawiając się, że cena takich działań może przewyższyć oczekiwane zyski²⁹⁶. Źródła tej sytuacji mają głównie kulturowy charakter, ale także tkwią w długotrwałym zastraszeniu społeczeństwa przez agentów służb bezpieczeństwa, których samowola miała rzekomo służyć zapewnieniu ładu społecznego i władzy Turkmenbaszy²⁹⁷. Obecnie opresyjność turkmeńskiego reżi-

---

²⁹⁵ W okresie rządów G. Berdymuchamedowa nie nastąpiła istotna liberalizacja systemu politycznego (choć zniesiono monopartyjność, a w parlamencie reprezentowane są dwie partie, głowa państwa nie ma formalnej opozycji), zmniejszyła się jednak rola kultu S. Nijazowa w kształtowaniu relacji społecznych oraz jego strukturyzacji. Szerzej problematykę przemian pod rządami G. Berdymuchamedowa omawiają czescy eksperci: S. Horák, J. Šír, *Dismantling Totalitarianism? Turkmenistan under Berdimuhamedow*, Washington 2009. Por.: D. Ó Beacháin, *Turkmenistan* [w:] D. Ó Beacháin, A. Polese (red.), *The Colour Revolutions...*, *op. cit.*, s. 217-219.

²⁹⁶ Do władzy nie został dopuszczony polityk będący formalnie drugą osobą w państwie – szef parlamentu Owezgeldy Atajew – został on aresztowany, podobnie jak długoletni szef służb specjalnych Akmurad Redżepow.

²⁹⁷ Władza Turkmenbaszy opierała się na służbach specjalnych kierowanych od czasów ZSRR przez Akmurada Redżepowa, który nie ufał Turkmenom i opierał swe kadry na Słowianach, Arabach, Turkach i przedstawicielach narodów Kaukazu Północnego. H.E. Hale, *Patronal Politics*, *op. cit.*, s. 163; E. Kuzelewska, *Mechanizmy rządzenia w Turkmenistanie* [w:] J. Zalesny (red.), *Zagadnienia ustrojowe...*, *op. cit.*, s. 178-194; S.J. Blank, *Turkmenistan and Central Asia after Niyazov*, s. 4-5, <www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdf/PUB791.pdf> A. Polese, S. Horák, *A tale of*

mu jest nieco niższa niż przed dekadą. O stopniowym odejściu reżimu od ścisłej personalizacji związanej z osobą S. Nijazowa świadczy likwidacja tradycyjnej rady starszych *Hałk Masłachaty*²⁹⁸, która była funkcjonującym przy prezydencie ciałem przedstawicielskim. Zaistnienie trendu liberalizacyjnego może być źródłem nasilenia się rywalizacji klanowej: wystąpienia grup etno-terytorialnych z poszczególnych welijatów przeciwko rządzącemu klanowi achalskiemu²⁹⁹. Określony wpływ na rywalizację o władzę może mieć działalność emigracyjnej opozycji, głównie skupionej w założonej w Moskwie przez dawnego współpracownika Turkmenbaszy Awdy Kulijewa Zjednoczonej Demokratycznej Opozycji Turkmenistanu.

3. Transformacje postradzieckich reżimów neopatrymonialnych

Istotne i stawiane przez badaczy pytanie dotyczy tego, czy istnieje zależność pomiędzy typem reżimu politycznego a prawdopodobieństwem, charakterem i głębokością potencjalnej zmiany systemowej. Ujmując ten problem na gruncie funkcjonalizmu, jak określony charakter wzajemnych relacji pomiędzy elementami systemu wpływa na ich transformację. Empirycznego materiału do badań nad tym zagadnieniem w kontekście przestrzeni dawnego ZSRR dostarczyły tzw.

---

two presidents: personality cult and symbolic nation-building in Turkmenistan, „Nationalities Papers” 2015, vol. 43, no. 3, s. 457-478.

²⁹⁸ Szerzej o jej kompetencjach: A. Czajowski, *Turkmenistan* [w:] W. Baluk, A. Czajowski (red.), W. Baluk, A. Czajowski (red.), *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, Wrocław 2007, s. 344-345.

²⁹⁹ A. Wierzbicki, P. Załęski, *Trybalizm a władza...*, *op. cit.*, s. 322-337.

„kolorowe rewolucje”³⁰⁰ (Gruzja, Ukraina i Kirgistan w latach 2003-2005 i 2010), a także „pozbawione koloru” przewroty (Abchazja) i ich nieudane próby, które jednak bazowały na podobnym mechanizmie podważenia legitymacji rządzących (Armenia, Uzbekistan, Osetia Południowa).

Analiza okoliczności wybuchu „kolorowych rewolucji” prowadzi do konkluzji, że do kryzysów legitymacji rządzących na obszarze postradzieckim dochodziło w sytuacji gdy, po pierwsze, reżim znajdował się w obliczu wyborów głowy państwa, najważniejszych dla trwałości systemu politycznego, zaś urzędujący prezydent deklarował nieuczestnicstwo w nich (z przyczyn proceduralnych), wskazując, „namaszczając” następcę, który miałby zagwarantować ciągłość władzy (bezpieczeństwo uprzywilejowanym grupom klientelistycznym). Po drugie, opozycja antyprezydencka używała haseł demokratyzacji i praworządności w celu mobilizowania społeczeństwa, choć tworzyli ją niedawni poplecznicy i wysocy rangą przedstawiciele elity rządzącej, którzy z rozmaitych powodów utracili zaufanie głowy państwa i stali się *outsiderami* uprzywilejowanych sieci klientelistycznych. Po trzecie, odchodzący prezydenci cieszyli się nikłym zaufaniem społecznym, choć po „rewolucjach” utrzymywali własne zaplecze sektorowe lub regionalne, co umożliwiało im próbowanie powrotu do władzy (przykład Wiktora Janukowycza na Ukrainie oraz po części Raula Chadżimby w Abchazji).

Wspólne cechy kryzysów legitymacji w postradzieckich reżimach neopatrymonialnych pozwalają na przedstawienie modelu transformacji państw należących do tej kategorii. Kluczowe wydaje się stwierdzenie, że utrzymanie instytucji wyborów w reżimach neopatrymonialnych służy jako mechanizm rozładowujący napięcie wewnątrz systemu, służy

---

³⁰⁰ Krytyczne uwagi odnośnie zasadności operowania w tych przypadkach pojęciem „rewolucja” zob.: K. Kozłowski, *Rewolucje, których nie było* [w:] J. Zaleśny (red.), *Zagadnienia ustrojowe...*, op. cit., s. 45-59.

rekonfiguracji aktorów politycznych oraz jest mechanizmem kooptacji w szeregi elit, lecz jednocześnie niesie poważne zagrożenie dla trwałości reżimu. Wybory są najbardziej newralgicznym momentem dla funkcjonowania reżimu neopatrymonialnego. Wybory stają się areną rywalizacji klanów i koterii, rzucając nieco światła na dyskrecjonalną „politykę cieni” (*tieniewaja politika*), ujawniając przejawy wewnętrznej rywalizacji, próby odsunięcia od władzy elit i przejęcia kontroli nad zasobami³⁰¹. Cena wyborów prezydenckich jest zawsze wysoka, albowiem państwa postradzieckie wciąż doświadczają niskiej instytucjonalizacji życia publicznego i państwowego. Zmiany rządzących niechybnie przynoszą korekty porządku prawnopolitycznym i gospodarczym³⁰². Zmiana władzy jest bowiem głównie mechanizmem uzyskania dostępu do zasobów przez te grupy, które do tej pory czuły się mniej uprzywilejowane, choć – co podkreśla Richard Snyder – transformacja reżimu neopatrymonialnego może prowadzić do kontynuacji niedemokratycznej formy rządów³⁰³.

„Kolorowa rewolucja” jako model transformacji

W interpretacji neopatrymonialnej „kolorowych rewolucji” nie postrzega się w kategorii intrygi aktorów zewnętrznych, dyfuzji demokratycznych wzorców, słabości państwa i ograniczonych zasobów jego władzy czy przemysłanych strategii zjednoczonej, demokratycznej opozycji. Zgodnie

---

³⁰¹ E. Карин, *Бархатный сезон в Центральной Азии: кыргызстанская модель смены власти*, „Вестник Евразии” 2005, nr 2 (28), s. 199.

³⁰² T. Bodio, W. Jakubowski, *Z problematyki badań nad przywództwem i elitami w krajach WNP* [w:] T. Bodio, W. Jakubowski (red.), *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, Warszawa 2010, s. 18.

³⁰³ R. Snyder, *Explaining Transitions...*, *op. cit.*, s. 379-400.

z teorią racjonalnego wyboru, do transformacji reżimów neopatrymonialnych dochodzi, gdy koszty utrzymania dotychczasowego modelu relacji klientelistycznych są dla głównych aktorów politycznych (traktowanych całościowo, bez różnicowania na grupy w większym lub mniejszym stopniu korzystające z dostępu do głowy państwa i zasobów publicznych) wyższe niż oczekiwane korzyści z ich redefinicji. Nieusatisfakcjonowane swoimi zyskami z udziału w alokacji zasobów zaczynają one inwestować posiadane zasoby w alternatywne siły polityczne oraz odwoływać się do narzędzi mobilizacji społecznej tych, którzy pozostawali poza sieciami klientelistycznymi. Przesłanką włączenia się w procesy przemian, zainicjowania „kolorowych rewolucji” dla znaczącej części aktorów jest chęć zwiększenia dostępu do władzy i związanych z tym profitów. Są one zatem powodowane chęcią zmiany uczestników mechanizmów redystrybucji dóbr a nie istoty samych mechanizmów patronatu i klientelizmu. Inicjatorzy zmian mają zatem na celu nie wprowadzenie nowego systemu rządów, ale odsunięcie dotychczasowego obozu rządzącego³⁰⁴.

Czynników wpływających na proces degradacji postradzieckich systemów niedemokratycznych można doszukiwać się w dwóch tendencjach. Pierwszą jest wewnętrzna ewolucja reżimów, w tym stosunków pomiędzy głównymi aktorami, prowadząca do ich dysfunkcjonalności, drugą – zmiany społeczne, zwłaszcza wzrost zamożności i świadomości obywatelskiej, podważające samą ideę bezalternatywnych reżimów prezydenckich³⁰⁵. Obydwie tendencje mają swoje źródła w neopatrymonialnym charakterze reżimów po-

---

³⁰⁴ А. Фисун, *Политическая экономия “цветных” революций...*, *op. cit.*, s. 235-236.

³⁰⁵ Теzę tę rozwija Д. Фурман, *Общее и особенное в политическом развитии России и других стран СНГ* [w:] М. Липман, А. Рябов (red.), *Пути российского посткоммунизма. Очерки*, Москва 2007, s. 260.

litycznych, gdyż dążą do zmiany istniejącego charakteru relacji pomiędzy sieciami klientelistycznymi. Bezpośrednimi przesłankami kryzysu reżimu mogą wystąpić:

a) tłumienie „kanałów komunikacji” (sprzężenia zwrotnego w systemie politycznym) – dominacja głowy państwa nad całym systemem politycznym poważnie utrudnia obozowi rządzącemu percepcję sygnałów płynących z otoczenia systemu. Wszechobecność polityki państwowej a nawet sakralizacja głowy państwa wiąże się z ograniczeniem możliwości artykulacji przez społeczeństwo ustrukturyzowane w alternatywnych sieciach klientelistycznych własnych żądań i aspiracji. Za pozorną jednomyślnością i powszechnym poparciem dla kierunku działań prezydenta może się kryć groźny dla rudymentariów ustrojowych a nierozpoznany przez władze społeczny potencjał niezadowolenia. Przejawem takiego tłumienia „kanałów komunikacji” były próby marginalizacji rywalizującego klanu politycznego (m.in. rywalizacja na Ukrainie pomiędzy klanem donbaskim a pozostałą elitą, rywalizacja klanów z północy i południa Kirgistanu) oraz masowe ruchy protestu („Ukraina bez Kuczmy”, „Khmara” w Gruzji czy Kongres Ludowy w Kirgistanie).

b) utrata przez głowę państwa kontroli nad procesami politycznymi – mechanizm zależności elit politycznych i biznesowych od głowy państwa działa w dwie strony. Oznacza to, iż hegemonia prezydenta w istocie opiera się na zasobach administracyjnych i gospodarczych stojących za nim ludzi. Sytuacja ta, niejednokrotnie podgrzewana podejrzeniami o możliwość zamachu na istniejący porządek i obalenia prezydenta, prowadzi do zamykania się elit rządzących i narastania grupy *outsiderów* dawniej należących do zaufanych osób głowy państwa. Obecne w jej szeregach, a będące immanentną cechą postsowieckiego reżimu autorytarnego, korupcja i kryminalizacja powodują, że obóz rządzący przekształca się w zdegenerowaną strukturę bliską klanowi mafijnemu. Sytu-

acja ta, dość paradoksalnie, prowadzi do tego, że im silniejsze i bardziej autorytarne są rządy prezydenta, tym mniej posiada on rzeczywistej kontroli nad państwem, a ogólna sytuacja jest bardziej nieprzewidywalna. Przykład Łeonida Kuczmy, Eduarda Szewardnadze czy Askara Akajewa dowodzi, że w czasie kryzysu systemu liderzy w jednej chwili tracą swoje zaplecze i są niejako składani jako ofiara na politycznym ołtarzu w celu zapewnienia sobie bezpieczeństwa przez ich otoczenie. Wobec braku możliwości przedłużenia swoich rządów (np. wyniku ograniczeń liczby kadencji – przykład Ł. Kuczmy na Ukrainie, Władysława Ardzinby w Abchazji) odchodzący prezydent gwałtownie traci kontrolę i możliwość dyscyplinowania zabiegających dotychczas o jego poparcie sieci klientelistycznych (syndrom *lame duck*) i rozpoczyna się walka o kształt przyszłej konfiguracji czołowych aktorów politycznych.

c) delegitymizacja obozu rządzącego – rytualizacja życia politycznego, ograniczenie praw jednostki w połączeniu ze wzrostem świadomości społecznej prowadzi do utraty przez rządzących legitymacji do sprawowania władzy. Odnotowywany we wszystkich republikach postradzieckich stopniowy wzrost gospodarczy w połączeniu rozwojem narzędzi komunikacji prowadzi do zmian społecznych, także w zakresie politycznych priorytetów. Społeczeństwa w coraz mniejszym stopniu potrzebują ojcowskiej opieki prezydenta chroniącego od chaosu, niebezpieczeństw i niejasnych perspektyw na przyszłość.

d) jednoczenie opozycji na gruncie antyprezydenckim – w latach 90. charakterystyczną cechą kształtujących się scen politycznych był wyrazisty podział na ugrupowania kontynuujące tradycję partii komunistycznej oraz siły antykomunistyczne, często o jasno zadeklarowanej orientacji narodowej. Głównym przeciwnikiem zarówno sił komunistycznych, jak i narodowo-demokratycznych stali się prezydenci takich państw jak Białoruś, Kazachstan, Uzbekistan. Domina-

cja prezydenta i ograniczenie możliwości funkcjonowania partii politycznych doprowadza do zbliżenia dawnych antagonistów, łączących się w celu odsunięcia od władzy prezydenta oraz jego najbliższych klientów.

W nieco innej optyce kryzysy systemowe i zmiana władzy na obszarze postradzieckim następują wskutek działania czterech możliwych czynników:

- a) głęboka polityczno-ekonomiczna dyferencjacja elit i brak wspólnego ośrodka, który by je konsolidował (Ukraina, Kirgistan, Abchazja);
- b) istotne różnice polityczno-geograficzne wewnątrz państwa (Ukraina, Kirgistan);
- c) różnice wśród elit odnośnie kierunku rozwoju państwa (poważne różnice ideowe) (Ukraina, Mołdawia, Gruzja);
- d) stan kultury politycznej sprzyjający alternacji władzy i utrudniający konsolidację autorytaryzmu (Mołdawia, Ukraina, Armenia)³⁰⁶.

Czynniki te warunkują niespójność państwową w wymiarze etno-terytorialnym oraz politycznym. Heterogeniczność, istnienie silnych podziałów wewnątrz państwa utrudnia konsolidację autorytaryzmu – obrazują to przykłady Mołdawii i Kirgistanu. Stan ten służy istnieniu „bastionów” konkurujących klanów, utrudnia osiągnięcie przez nie kompromisu. Obóz rządzący uniemożliwia zdobycie przez kontrolity władzy, za zaś odwołują się do siłowego jej uzyskania i potwierdzenia legitymacji w powszechnych wyborach³⁰⁷.

---

³⁰⁶ А. Рябов, *Демократизация и модернизация в контексте трансформаций постсоветских стран* [w:] В.Л. Иноземцев (red.), *Демократия и модернизация. К дискуссии о вызовах XXI века*, Москва 2010, s. 195

³⁰⁷ Н. Борисов, „Революционные” и „постреволюционные” процессы на постсоветском пространстве: правомерен ли сравнительный анализ? (На примере Украины и Кыргызстана), „Центральная Азия и Кавказ” 2006, nr 5 (47), s. 85; Т. Kuzio, *Демо-*

Antymodernizacyjne nastroje w szeregach elit państw postradzieckich sprawiają, że szanse na „odgórną rewolucję” są ograniczone. Ta sama okoliczność sprawia, że zmiany systemowe mogą nastąpić w zasadzie wyłącznie „od dołu”, a więc w rezultacie rozruchów społecznych – wariant taki już na obszarze postradzieckim miał miejsce w przypadkach Gruzji, Ukrainy oraz Kirgistanu. Najbardziej prawdopodobnym impulsem do gwałtownych wystąpień antysystemowych mogą być wybory – będące nawet w reżimach autorytarnych momentem krytycznym dla władzy. Źródłem takiego kryzysu jest napięcie pomiędzy deklarowanymi przez władze wszystkich republik demokratyzmem a autorytarną praktyką. Społeczna dezaprobatą dla falsyfikacji wyników wyborów może być najważniejszą przyczyną kryzysu systemu autorytarnego. W sytuacji, gdy władza obawia się użycia przemocy wobec społeczeństwa dochodzi do alternacji władzy – schemat ten sprawdził się na Ukrainie, w Gruzji i Kirgistanie, nie odnotowano zaś do tej pory zastosowania innego rozwiązania w postaci jawnego konfliktu ze społeczeństwem i użycia przemocy na szeroką skalę. Słabe protesty powyborcze niejednokrotnie miały miejsce, m.in. na Białorusi, w Armenii, Azerbejdżanie, Kazachstanie i były tłumione, co pozwala władzom na kontynuowanie dotychczasowej polityki, jednak w dłuższej perspektywie czasowej poważnie rzuca na trwałość niedemokratycznego systemu politycznego. Najbardziej zaawansowane postradzieckie reżimy autorytarne Uzbekistanu i Turkmenistanu wykazują obecnie największą stabilność, jednakże ich upadek może być tyle nagły co i gwałtowny.

---

cratic Breakthroughs and Revolutions in Five Post-Communist Countries: Comparative Perspectives on Fourth Wave, “Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization” 2008, vol. 16, no. 1, s. 97-109.

Tabela 15. Alternacje uprzywilejowanych sieci klientelistycznych w państwach postradzieckich

państwo	rok	lider odchodzącej sieci	lider następującej sieci
Armenia	1998	Lewon Ter-Petrosjan	Robert Koczarian
Osetia Południowa	2001	Ludwig Czibirow	Eduard Kokojty
Gruzja	2003	Eduard Szewardnadze	Micheil Saakaszwili
Abchazja	2004	Władisław Ardzinba	Siergiej Bagapsz
Ukraina	2004	Leonid Kuczma	Wiktor Juszczenko / Julia Tymoszenko
Kirgistan	2005	Askar Akajew	Kurmanbek Bakijew
Kirgistan	2010	Kurmanbek Bakijew	Roza Otunbajewa / Ałmazbek Atambajew
Ukraina	2010	Wiktor Juszczenko	Wiktor Janukowycz
Naddniestrze	2011	Igor Smirnow	Jewgienij Szewczuk
Osetia Południowa	2012	Eduard Kokojty	Leonid Tibiłow
Gruzja	2013	Micheil Saakaszwili	Georgi Margwelaszwili
Abchazja	2014	Aleksandr Ankwab	Raul Chadzimba
Ukraina	2014	Wiktor Janukowycz	Petro Poroszenko

Uwaga: alternacje sieci nie są tożsame ze zmianami na urządzie prezydenta, stąd nie uwzględniają wszystkich rotacji na tym urządzie

Źródło: opracowanie własne

Możliwość (a według niektórych nawet nieuniknioność) upadków postradzieckich reżimów autorytarnych po-

ciąga za sobą pytanie dotyczące dalszych perspektyw rozwoju oraz ewentualnej demokratyzacji. Należy bowiem pamiętać, że „rewolucja” to niekoniecznie demokratyzacja – może przynosić kolejny cykl autorytaryzmu. Jeśli do kryzysu systemu i jego upadku dojdzie pod wpływem nacisków społecznych, oznaczać to będzie, że zmiana w systemie politycznym została sprokurowana istotnymi zmianami w systemie społecznym, m.in. adaptacją i petryfikacją wartości obywatelskich. Ten scenariusz zwiększa szanse na demokratyzację, gdyż sama rewolta społeczna dokonała się na gruncie negacji dotychczasowego typu przywództwa. Jeśli jednak kryzys systemu będzie spowodowany nie czynnikiem społecznym, lecz np. wewnętrzną walką wśród elit, degradacją reżimu nieskorelowaną z istotnymi zmianami w świadomości społeczeństwa, prawdopodobna wydaje się rekonstrukcja systemu lub funkcjonowanie słabych demokracji, zagrożonych nawrotem tendencji autorytarnych, jak miało to miejsce w Kirgistanie po „tulipanowej rewolucji” w 2005 i rewolucji 2010 roku.

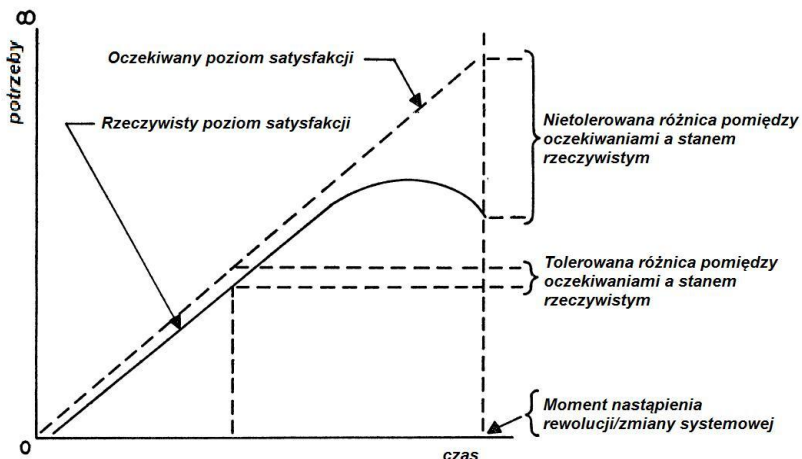
Przykłady reżimów, w których doszło do „kolorowych rewolucji” wskazują, że w sytuacji erozji reżim gwałtownie traci oparcie w elitach i zbudowanych wokół głowy państwa sieciach klientelistycznych, gdyż jego przyszłość staje się niejasna. Sam mechanizm zmiany w elitach władzy, głęboko nieformalny, duchem przypomina wewnątrzpartyjny spisek z czasów ZSRR³⁰⁸. „Kolorowe rewolucje” miały miejsce w państwach, w których odchodzący z urzędu prezydent tracił możliwość kontrolowania sieci klientelistycznych oraz piramidy władzy (stawał się tzw. *lame duck*), a także możliwość karania za niesubordynację. Tym samym obniżona cena ryzyka wystąpienia przeciwko prezydentowi zachęcała poszczególnych aktorów do wystąpień w celu naruszenia *status*

---

³⁰⁸ А. Атанесян, *Парадоксы демократии и тенденции демократизации в странах Центральной Азии и Южного Кавказа*, „Центральная Азия и Кавказ” 2005, nr 5 (42), s. 19.

quo i zwiększenia indywidualnych zysków. Obrazuje to przedstawiony poniżej schemat.

Schemat 6. Model rewolucji jako funkcji satysfakcji społecznej Jamesa Daviesa

Źródło: J.C. Davies, *Toward a Theory of Revolution*, „*American Sociological Review*” February 1962, vol. 27, nr 1.

Reżimy, w których funkcjonują silne prezydentury połączone ze zdominowanymi przez zwolenników głowy państwa parlamentami (najczęściej wybieranymi w ordynacji większościowej) cechują się alternacją władzy nie w wyniku wyborów, lecz jej „transferem”: wyznaczaniem następców, ale także w wyniku przewrotów i zamachów stanu. Jest to pokłosie blokady kanałów komunikacji pomiędzy rządzącymi a społeczeństwem oraz narastania masy krytycznej sprzeciwu *outsiderów* sieci klientelistycznych. Przypadki upadków reżimów neopatrymonialnych i ich transformacji w ramach kategorii neopatrymonialnej (m.in. Iran w 1979 roku, Filipiny w 1986, Zair w 1998, Ukraina w 2004, Kirgistan w 2005) dowodzą, że rewolucje nie doprowadzają do zmiany modelu

relacji między centrum a peryferiami zbudowanego na ograniczonym dostępie do władzy (politycznego centrum). Wprowadzają one jedynie zmianę polityki dystrybucji zasobów niejako przy okazji służąc okresowemu wzrostowi pluralizmu i autonomii aktorów politycznych. Oznacza to, że choć „kolorowe rewolucje” przyniosły okresowy wzrost poziomu swobód politycznych oraz demokratyzację życia politycznego, to nie wyeliminowały tych zjawisk, które wiążą politykę państw z praktykami neopatrymonialnymi³⁰⁹.

W postradzieckich reżimach neopatrymonialnych, które doświadczyły kryzysów legitymacji, lecz utrzymały prezydencką formę rządów oraz dotychczasowy charakter stosunków społecznych, zasadą było pojawienie się rozczarowania społecznego, regres systemu i nawrót do dotychczasowej formy rządów z dominującą rolą głowy państwa do momentu, kiedy nastąpi kolejny kryzys władzy, spadek popularności prezydenta i wykształcenie się gruntu pod kolejną sytuację „rewolucyjną”.

Istotnym czynnikiem jest zdolność zdobywającej władzę w toku „rewolucji” kontrelity do utrzymania kontroli nad zwyciężonymi przeciwnikami i święcącymi triumf współpracownikami: obrazuje to przykład konfliktu w łonie „pomarańczowych” na Ukrainie (pomiędzy W. Juszczenką i J. Tymoszenko) czy w Kirgistanie rywalizacji pomiędzy klanami z północy (obecny prezydent Ałmazbek Atambajew i premier Temir Sarijew) i południa (Roza Otunbajewa, Omurbek Tekebajew, Azimbek Beknazarow), w której K. Bakijew nie był w stanie wystąpić w charakterze arbitra.

---

³⁰⁹ Świadczy o tym m.in. krytyczna refleksja odnośnie kirgiskiej „rewolucji tulipanów”, że była nie zmianą systemu politycznego, ale buntem odsuniętych od władzy klanów. T. Bodio, *Kirgistan: powstanie narodowe czy pucz klanów?*, „Społeczeństwo i polityka” 2005, nr 1 (2), s. 141-145.

Tabela 16. Strategie rozwoju postradzieckich reżimów neopatrymonialnych

		charakter stosunków wewnątrz elit	
		kooperacyjny	konfrontacyjny
poziom rywalizacyjny- ści elit	wysoki	<i>parlamentaryzm</i> <i>(demokracja neopatrymonialna)</i> <i>Mołdawia</i>	<u>liberalizacja</u> Ukraina Gruzja Kirgistan
	niski	<u>pakty ograniczające</u> <u>konkurencje</u> Rosja B. Jelcyna Turkmenistan Uzbekistan Tadżykistan	<u>siłowa racjonalizacja</u> Rosja W. Putina Białoruś Armenia Azerbejdżan Kazachstan

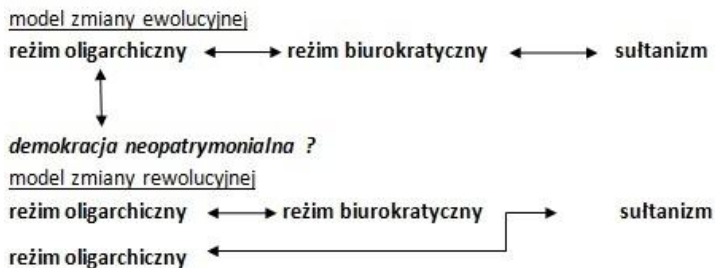
Źródło: opracowanie własne na podstawie A.A. Фисун, *К переосмыслению постсоветской политики: неопатримониальная интерпретация*, „Политическая концептология” 2010, nr 4, s. 185.

Istotne jest również, w jaki sposób dochodzi do transformacji reżimów politycznych w ramach kategorii neopatrymonialnej. Można tutaj wyróżnić dwa modele zmian, ewolucyjny oraz rewolucyjny, co wskazuje na tempo przekształceń oraz ich dwa kierunki: ku liberalizacji oraz zaostrzeniu reżimu. Do zmian ewolucyjnych dochodzi w sytuacji stosunkowo długiego i stabilnego funkcjonowania reżimu oraz przy niskim poziomie lub przy braku zaangażowania mas społecznych. Liberalizacja w ramach kategorii neopatrymonialnej oznacza postępującą instytucjonalizację reguł gry politycznej oraz wzrost autonomii aktorów politycznych. Czynnikiem sprzyjającym takiemu scenariuszowi jest wzrost gospodarczy, bogacenie się elit oraz rozszerzanie się sieci klientelistycznych. Do zaostrzenia reżimu w drodze ewolucji dochodzi pod wpływem chęci elit władzy do maksymalizacji zysku oraz związanej z tym minimalizacji liczby uczestników procesu podziału zasobów. W modelowym przykładzie takiego scenariusza, Rosji początku XXI wieku, istotną rolę odegrała po-

stać prezydenta oraz związanego z nim środowiska *siłowników*, dążących do wyeliminowania z życia politycznego aktorów o oligarchicznej i militarnej proveniencji.

W przypadku zmiany rewolucyjnej jest ona jednokierunkowa i zawsze prowadzi do liberalizacji reżimu. Gwałtowny rozpad dotychczasowego modelu władzy odbywa się w wyniku inspiracji różnych koterii antyrządowych elit, ale główną siłą napędową przemian są masy społeczne, mobilizowane poprzez zainteresowane w tym grupy. Naturalnym pokłosiem rozpadu dotychczasowego modelu rządów i konstelacji elit jest zaistnienie okresu chaosu i przewartościowań, w którym zwiększa się konkurencyjność i rywalizacja polityczna, pluralizm, samodzielność środków masowego przekazu oraz polityzacja społeczeństwa. Zmiana taka przynosi ukształtowanie się reżimu oligarchicznego, ale ten może ewoluować w kierunku innych postaci (np. ku reżimowi sułtanicznemu w Kirgistanie K. Bakijewa)

Schemat 7. Modele transformacji postradzieckich reżimów neopatrymonialnych

Źródło: opracowanie własne

Specyfika „kolorowych rewolucji” i nieudane transfery władzy w ręce wskazanych polityków dowodzą, że legitymacja dotychczasowego prezydenta miała tak personalny charakter, że nie mogła być przenoszona na namaszczonego

następcę³¹⁰. Ważnym elementem podważenia legitymacji dotychczasowych władz w ramach „kolorowych rewolucji” było pojawienie się wyrazistego, charyzmatycznego lidera, który rzucał bezpośrednio wyzwanie odchodzącemu prezydentowi i jego sieciom klientelistycznym, wykorzystując jednocześnie niezadowolenie społeczne. Charyzma W. Juszczenki była szczególnie ważna dla „pomarańczowych” w czasie wydarzeń na Ukrainie, gdyż poszerzała krąg jego zwolenników w kraju oraz wzbudzała życzliwość za granicą. Wszyscy liderzy „kolorowych rewolucji” pełnili w dotychczasowym reżimie istotne funkcje polityczne: W. Juszczenko na Ukrainie był prezesem Banku Narodowego i premierem, podobnie jak K. Bakijew w Kirgistanie, Micheil Saakaszwili był ministrem sprawiedliwości Gruzji, Ała Dżiojewa – ministrem edukacji Osetii Południowej, Raul Chadżimba w 2014 roku – byłym wiceprezydentem Abchazji, co pozwalało im wykorzystać do walki o przejęcie władzy posiadane kontakty oraz grupy zwolenników i sympatyków zmian w szeregach aparatu rządzącego³¹¹.

Określoną rolę w procesach dalszej transformacji systemów politycznych państw postradzieckich odgrywają wpływy środowiska międzynarodowego. Zgodnie z modelem

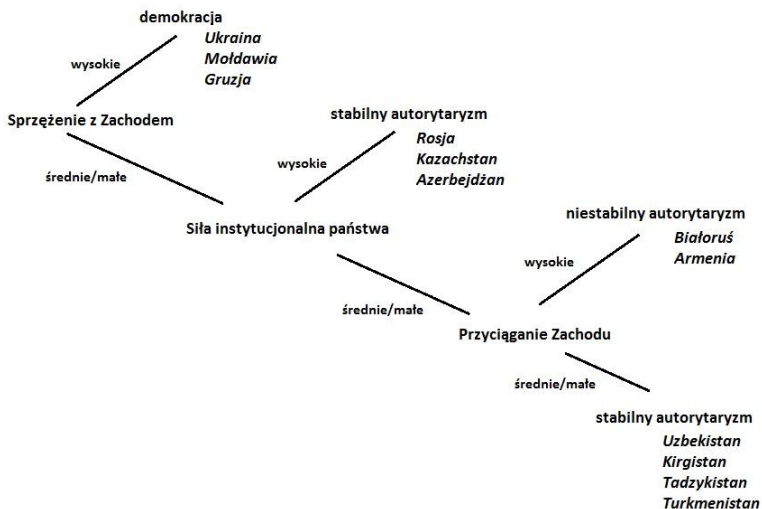
---

³¹⁰ С. Мирзоев, *Гибель права: легитимность в «оранжевых революциях»*, Москва 2006, s. 23.

³¹¹ Obrazowym przykładem są liderzy gruzińskiej “rewolucji róż” z 2003 roku, którzy swoje kariery polityczne w pełni zawdzięczali dotychczasowemu prezydentowi: Zurab Żwanija od 1993 roku był jednym z filarów systemu politycznego tworzonego przez Eduarda Szewardnadze, w tym przewodniczącym parlamentu; Micheil Saakaszwili był politykiem proprezydenckiej partii Związek Obywatelski i ministrem sprawiedliwości, Nino Burdżanadze zastąpiła Z. Żwaniję na stanowisku szefa parlamentu, jej mąż był do końca rządów E. Szewardnadze prokuratorem generalnym Gruzji, zaś jej ojciec monopolistą w handlu zbożem. K. Kozłowski, *Iluzje rewolucji...*, *op. cit.*, s. 71-72.

Stevena Levitsky'ego i Lucana Waya, kierunek przemian systemowych wyznaczają trzy zmienne: sprzężenia i przyciągania, jako czynnikach egzogennych oraz siły instytucjonalnej państwa, jako czynnika endogennym³¹². Zgodnie z tym ujęciem, wysoki poziom sprzężenia z państwami zachodnimi warunkuje demokratyzację, w innym przypadku do analizy włącza się poziom siły instytucjonalnej. Przy wysokim jej poziomie w państwie funkcjonuje stabilny autorytaryzm, niepodatny na wpływy zewnętrzne, przy niskim – do analizy włącza się podatność państwa na wpływy Zachodu. W przypadku niskiej podatności w państwie istnieje stabilny autorytaryzm, w przypadku wysokiej podatności – niestabilny autorytaryzm, a więc z dużymi szansami na demokratyzację.

Schemat 8. Klasyfikacja postradzieckich systemów politycznych wg. schematu S. Levitsky'ego i L.A. Waya

³¹² S. Levitsky, L.A. Way, *Competitive Authoritarianism...*, op. cit., s. 72.

Źródło: opracowanie własne na postawie: S. Levitsky, L.A. Way, *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regime After the Cold War*, Cambridge 2010, s. 72.

W świetle powyższego modelu, największe szanse na demokratyzację posiadają utrzymujące więzi z Zachodem reżimy oligarchiczne: Ukraina, Gruzja oraz reprezentująca pogranicze reżimu oligarchicznego i demokratycznego Mołdawia, w dalszej kolejności Armenia oraz biurokratyczna, lecz kulturowo i geograficznie bliska Europie Białoruś. Najmniejsze szanse na transformację w kierunku demokracji ma Rosja, której tożsamość reżimu opiera się na opozycji wobec Zachodu, a także państwa sułtanistyczne (oraz ze względu na swoje położenie geograficzne oligarchiczny Kirgistan). Sułtanizmy ograniczają współpracę z Zachodem ze względu na przesłanki pragmatyczne – są zainteresowane utrzymaniem *status quo* a nie modernizacją i demokratyzacją swoich społeczeństw³¹³. Z kolei wobec surowcowych reżimów sułtanistycznych państwa Zachodu prowadzą łagodną politykę, tolerując je ze względu na interesy ekonomiczne oraz potencjalne zagrożenie rozwojem radykalizmu islamskiego.

Ku reżimowi demokracji neopatrymonialnej? Przypadki Mołdawii i Kirgistanu

Ku czemu prowadzą tendencje liberalizacyjne w najbardziej pluralistycznym z neopatrymonializmów postradzieckich – reżimie oligarchicznym? Przykłady „kolorowych rewolucji” wskazują, że „rewolucyjne” elity dążą do ograniczenia koncentracji władzy w rękach prezydenta, a więc do obniżenia ostrości walki o dostęp do niego i ceny takiego dostępu. Jest to jednakże cel „techniczny” – po krót-

---

³¹³ Dowodzi tego przykład Uzbekistanu, gdzie po zamieszkach w Andżanie w 2005 roku krytykowany przez Zachód za antydemokratyczny kurs I. Karimow wyprosił amerykańskie bazy wojskowe oraz zwrócił się ku współpracy z Rosją.

kim okresie wzmacniająca się nowe elity powracają do taktyki „gry o sumie zerowej” i pokonanych przeciwników praktycznie nie dopuszczają do partycypacji w procesach rządzenia³¹⁴. Wezwania „rewolucjonistów” do wprowadzenia parlamentarnego modelu rządów miały na celu przede wszystkim umożliwienie partycypującym w „rewolucji” aktorom stworzenie koalicyjnego rządu oraz względnie równomierny udział w sprawowaniu władzy. Głębsze reformy demokratycznej natury, zapowiadane w czasie mobilizacji mas, były odwlekane w czasie, aż rewolucyjny zapał zmalał i zmiany stały się niemożliwe do przeprowadzenia³¹⁵. „Porewolucyjny” rozdział dóbr przez nową elitę oraz spadek poziomu życia i zawyżone oczekiwania społeczne sprawiały, że po krótkim okresie od przewrotów dochodziło do niepopularności nowych władz i kryzysu ich legitymacji. Ważne jest zatem pytanie, po jakie zmiany instytucjonalne należy sięgnąć, aby reżim zachowywał homeostazę, nie był wstrząsany kryzysami politycznymi oraz wpływał w perspektywie długoterminowej na przeobrażenia relacji nieformalnych i ograniczenie praktyk neopatrymonialnych.

W świetle badań nad współczesnymi systemami politycznymi wypracowano stanowisko, że ustrój parlamentarny zabezpiecza przed pojawieniem się silnego ośrodka władzy wykonawczej, który byłby w stanie zdominować system polityczny, a więc przed możliwością odejścia od „gry według zasad” na rzecz „gry o sumie zerowej”³¹⁶. Parlamentaryzm

---

³¹⁴ W Gruzji władzę przejęli względnie młodzi politycy, choć część miała już doświadczenie rządzenia w starym reżimie, na Ukrainie sprzymierzone klany z Kijowa i Dniepropietrowska pozbawiły wpływów klany z Donbasu, w Kirgistanie w 2005 roku władzę skupiły elity z Oszu i Dżalalabadu.

³¹⁵ Н. Борисов, „Революционные” и „постреволюционные” процессы..., *op. cit.*, s. 89.

³¹⁶ M.S. Fish, *Stronger Legislatures, Stronger Democracy*, „Journal of Democracy” 2006, vol. 17, no. 1, s. 5-20.

umożliwia dzielenie władzy, rozdział ważniejszych stanowisk publicznych w taki sposób, by siły wiodących weto-aktorów równoważyły się. Jak zauważa H.E. Hale, parlamentaryzm wprowadza podwójny selektorat: kandydaci na stanowiska w egzekutywie muszą nie tylko zdobyć sympatię wyborców, ale także być akceptowani przez większą część członków parlamentu. Służy to większemu zrównoważeniu i przewidywalności systemu politycznego³¹⁷. Z drugiej strony istnieje jednak ryzyko, że system zostanie zdominowany przez jedną sieć klientelistyczną w wyniku jej dużego sukcesu wyborczego (zdominowania składu parlamentu).

Parlamentaryzm oznacza zatem „spłaszczenie” sieci klientelistycznych, obniżenie ceny dostępu do urzędu głowy państwa poprzez ograniczenie jego prerogatyw i rozproszenie władzy pomiędzy innymi ośrodkami (rządem, parlamentem). Próba „spłaszczenia” sieci klientelistycznych jest dążeniem do horyzontalnego a nie wertykalnego strukturyzowania aktorów politycznych. Najskuteczniejszym narzędziem służącym demokratyzacji oraz przeprowadzeniu reform gospodarczych wydaje się ograniczenie politycznej roli prezydenta, a więc przeniesienie *residuum* władzy państwowej na parlament³¹⁸. Podział władzy wykonawczej pomiędzy prezydenta, premiera w warunkach funkcjonowania systemu parlamentarnego (wybór prezydenta przez parlament, osobista odpowiedzialność członków rządu przed izbą) osłabia siłę prezydenta jako szczytowego ogniwa sieci klientelistycznych i służy ich większej dywersyfikacji – słabszy prezydent oznacza w konsekwencji mniejsze dążenia poszczególnych aktorów do konsolidacji się celem uzyskania lepszego dostępu i wpływu na głowę państwa. Z kolei, o ile utrzymanie przez prezydenta w takich warunkach monistycznej sieci klientelistycznej nie jest

---

³¹⁷ H.E. Hale, *Patronal Politics*, op. cit., s. 372-375.

³¹⁸ T. Frye, *A Politics of Institutional Choice: Post-Communist Presidencies*, “Comparative Political Studies” 1997, vol. 30, no. 5, s. 253-552.

niemożliwe, kosztowałyby go to dużo więcej wysiłków i zasobów. Byłby przy tym skazany na stałe poparcie własnej koterii w parlamencie.

Wprowadzenie takiego scenariusza reform ustrojowych w dłuższym okresie mogłoby doprowadzić do trwałej demokratyzacji reżimu, gdyż rozmontowywałoby istniejącą strukturę sieci klientelistycznych, zmuszając ich liderów do wypracowania nowej formuły gry politycznej. Scenariusz takiej transformacji, materializującej się w zapotrzebowaniu na słabego prezydenta, O. Fisun nazywa „polityczną racjonalizacją”. System polityczny, aby reagować na potrzeby różnych grup interesu winien być bardziej przejrzysty i neutralny. Reakcją na próby ograniczenia roli prezydenta i rozwój oligarchii może być podjęcie przez biurokrację, dysponującą dostępem do zasobów fiskalnych oraz siłowych, kroków zmierzających ku ograniczeniu autonomii bądź likwidacji oligarchicznych centrów siły (w tym podległych im mediów, organizacji pozarządowych). Strategię tę O. Fisun nazywa „siłową racjonalizacją” bądź „odgórną rewolucją biurokratyczną”³¹⁹.

O fakcie, że zjawiska dowodzące demokratyzacji reżimu nie oznaczają jednoznacznego porzucania przezeń kategorii neopatrymonialnej przypomina celne stwierdzenie N. van de Walle, który pisze, że regularne przeprowadzanie rywalizacyjnych, wielopartyjnych wyborów w reżimie neopatrymonialnym oznacza, iż jest on raczej autorytaryzmem wyborczym (w rozumieniu A. Schedlera) niż konsolidującą się demokracją³²⁰. Potwierdza to zestawienie typów rotacji władzy na obszarze postradzieckim.

---

³¹⁹ А. Фисун, *Политическая экономия “цветных” революций...*, *op. cit.*, s. 240.

³²⁰ N. van de Walle, *The Path from Neopatrimonialism...*, *op. cit.*, s. 1.

Tabela 17. Rotacja władzy (na urządzie prezydenta) w postradzieckich reżimach neopatrymonialnych

Demokratyczna rotacja władzy		
<i>Moldawia</i>	3 razy	1997, 2001, 2009
Ukraina	2 razy	1994, 2010
Gruzja	1 raz	2013
Białoruś	1 raz	1994
Kirgistan	1 raz	2011
Wymuszona (siłowa) rotacja władzy		
Kirgistan	2 razy	2005, 2010
Ukraina	2 razy	2004, 2014
Gruzja	2 razy	1992, 2003
Azerbejdżan	2 razy	1992, 1993
Armenia	1 raz	1998
Pakt elit (przekazanie władzy)		
Rosja	3 razy	2000, 2008, 2012
Armenia	1 raz	2008
Azerbejdżan	1 raz	2003
Turkmenistan	1 raz	2006
Brak rotacji władzy		
Kazachstan (faktyczne rządy N. Nazarbajewa od 1989 roku)		
Uzbekistan (faktyczne rządy I. Karimowa od 1989 roku)		
Tadżykistan (rządy E. Rachmona od początku wojny domowej w 1992 roku)		

Źródło: opracowanie własne

Doświadczenie „kolorowych rewolucji” w Gruzji, Ukrainie i Kirgistanie uczy, że ich siła przewodnia oraz oczekiwania społeczne nie idą w parze z rzeczywistością: wymienione państwa doświadczyły kolejnych konfliktów politycznych, porewolucyjne rozstrzygnięcia nie zawsze miały legalny i demokratyczny charakter, nie przyczyniły się do trwałej demokratyzacji, pokonania korupcji, poprawy przestrzegania

praw człowieka³²¹. Jednocześnie „kolorowe rewolucje” pokazały istnienie barier w narastaniu tendencji autorytarnych, pojawiając się opór wobec władz w momencie osiągnięcia „masy krytycznej”.

Sytuację tę dobrze obrazuje rozwój systemu politycznego Kirgistanu: po przewrocie skierowanym przeciwko A. Akjewowi w 2005 roku wprowadzono reformy ustrojowe, które doprowadziły do monopolizacji parlamentu w 2007 roku przez Ak Żoł – partię popierającą prezydenta K. Bakijewa. Polityk ten scentralizował władzę, kontrolując partię Ak Żoł, parlament, rząd, gubernatorów obwodów oraz próbując zdominować środki masowego przekazu. Brat prezydenta Żałysz Bakijew kontrolował resorty siłowe i aparat bezpieczeństwa. Ograniczenie podmiotowości w zasadzie wszystkich instytucji politycznych oraz koncentracja władzy w rękach głowy państwa doprowadziły do skupienia na nim odpowiedzialności za system polityczny. Narastanie fali niezadowolonych sił opozycyjnych oraz niepokoїв społecznych nie mogło zostać skanalizowane – doprowadziło nie tylko do obalenia K. Bakijewa, ale i dekonstrukcji stworzonego wokół niego systemu.

Tabela 18. Poziom korupcji w państwach „kolorowych rewolucji” wg Transparency International

	2002	2004	2006	2008	2010	2012 *	2014 *
Gru zja	2,4 pkt (85/1 02)	2,0 pkt (133/ 146)	2,8 pkt (99/1 63)	3,9 pkt (67/1 80)	3,8 pkt (68/1 78)	52 pkt (51/1 74)	52 pkt (50/1 74)
Ukr	2,4	2,2	2,8	2,5	2,4	26	26

³²¹ Szerzej problematykę tę przedstawiają prace: K. Kozłowski, *Iluzje rewolucji...*, op. cit.; D. Ó Beacháin, A. Polese (red.), *The Colour Revolutions in the Former Soviet Republics. Successes and failures*, London-New York 2010.

ain	pkt (85/1 02)	pkt (122/ 146)	pkt (99/1 63)	pkt (134/ 180)	pkt (134/ 178)	pkt (144/ 174)	pkt (142/ 174)
Kir gi- stan	n/kla s.	2,2 pkt (122/ 146)	2,2 pkt (142/ 163)	1,8 pkt (166/ 180)	2,0 pkt (164/ 178)	24 pkt (154/ 174)	27 pkt (136/ 174)

W nawiasach: (miejsce w rankingu/liczba klasyfikowanych państw ogółem).

Skala ocen: od 0 (całkowite skorumpowanie) do 10 (brak korupcji), od 2012 roku skala do 100 punktów.

Źródło: opracowanie własne na podst. danych Transparency International, <www.transparency.org/>

Niewątpliwie najbardziej ambitną, dynamiczną i zaawansowaną próbą reform zmierzających do przełamania praktyk neopatrymonialnych były działania podjęte przez władze Gruzji po „rewolucji róż” w 2003 roku. Podjęto wówczas m.in. następujące kroki: dokonano wymiany 70% składu osobowego centralnego aparatu biurokratycznego, co pozwoliło na pozbawienie wpływów dawnych sieci klientelistycznych, które mogłyby oponować procesowi reform; podjęto działania na rzecz zwalczania korupcji i pospolitego łapówkarstwa – zwolniono 16 tysięcy policjantów, 2 tysiące inspektorów podatkowych i 1,5 tysiąca celników, znacząco podniesiono wynagrodzenia w sferze budżetowej (wobec braku środków budżetowych podwyżki zostały sfinansowane przez Fundację Sorosa, Szwedzką Agencję Rozwoju oraz Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju UNDP); uproszczono standardy i procedury, które mogły rodzić zjawiska neopatrymonialne, m.in. liczbę podatków zmniejszono z 21 do 7³²².

³²² C. Timm, *Neopatrimonialism by default. State politics and domination in Georgia after Rose Revolution*, Giga workshop paper, <www.giga-hamburg.de/content/fsp1/pdf/neopat/paper_neopat_workshop_timm.pdf>; C. Berglund, *Georgia Between Dominant-Power Politics, Feckless Pluralism, and Democracy*, “Demo-

Zabiegi te przyniosły znaczący postęp, co odzwierciedlają dane Transparency International, ponadto znacząco zwiększyły się dochody budżetowe państwa (z około 1 miliarda lari w 2003 roku do 6,4 miliarda lari w 2010). Nie zmieniła się jednak neopatrymonialna natura systemu politycznego: wokół rządzącego Zjednoczonego Ruchu Narodowego M. Saakaszwili zaczęła się tworzyć nowa struktura klientelistyczna, zaś samo ugrupowanie nabrało cech przywoływanej „machiny politycznej”, do której gromadnie wstępowały biurokraci reżimu E. Szewardandze³²³. Jak celnie zauważa Krzysztof Kozłowski, nowa ekipa polityczna szybko straciła pozytywny wizerunek, wydając się bardziej nacjonalistyczną i awanturniczą niż demokratyczną i pokojową. Nowy prezydent doprowadził do wzmocnienia swojej pozycji względem poprzednika na gruncie formalnym (reforma konstytucyjna z 2004 roku) i nieformalnym (w wyniku dezintegracji opozycji). Wprost uciekał się do przemocy, aresztowań, prześladowań przeciwników politycznych, zaś w 2007 roku wprowadził stan wyjątkowy, dążąc do pogwałcenia zapisów ustawy zasadniczej w kwestii daty przeprowadzenia wyborów parlamentarnych³²⁴.

Ogółem, w przypadku Gruzji, kryzys legitymacji władzy z 2003 roku doprowadził do konsolidacji narodowej i wzrostu mobilizacji społecznej, wnoszącej istotny asumpt do powstania społeczeństwa obywatelskiego oraz dalszej ewolucji systemu politycznego odchodzącego od swoich postradzieckich korzeni. Gruzińska rewolucja nie przyniosła jednak demokratyzacji – na gruncie formalnym doszło wręcz do zjawisk przeciwnych: nowa władza utrwaliła dominującą

---

kratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization” 2014, vol. 22, no.3, s. 445-470.

³²³ A. Skorupska, K. Zasztowt, *Georgia’s Local Government Reform: How to Escape from the Soviet Past (and How Poland Can Help)*, “Policy Paper” 2014, nr 4 (87), s. 2; C. Timm, *op. cit.*, s. 6-8.

³²⁴ K. Kozłowski, *Iluzje rewolucji...*, *op. cit.*, s. 76-91.

rolę prezydenta w systemie politycznym, którzy wciąż uciekał się do antydemokratycznych praktyk, rekonfigurowała, ale nie likwidowała sieci klientelistyczne, przejściowo, lecz nie trwale ograniczyła zjawiska korupcji. Głównym osiągnięciem „rewolucji” w przypadku Gruzji stało się znaczące wzmocnienie instytucji państwa³²⁵.

Podobnie na Ukrainie po „pomarańczowej rewolucji” weszła w życie zaaranżowana jeszcze przez Ł. Kucznię reforma konstytucyjna ograniczająca dominację prezydenta, co służyło równoważeniu interesów w obozie władzy, ale też konfliktom, które skompromitowały ideały „pomarańczowych” i zakończyły ich rządy porażką wyborczą w 2010 roku. Przykłady porewolucyjnej Gruzji, Ukrainy oraz Kirgistanu zmuszają do dużej ostrożności względem perspektywy trwałej demokratyzacji postradzieckich reżimów neopatrymonialnych jak i wyodrębnienia się kategorii demokracji neopatrymonialnej.

Innych, nie mniej ważnych, wniosków dostarcza analiza przypadku Mołdawii, którą – mimo występowania zjawisk nieformalnych w skali uprawniającej do klasyfikacji jej reżimu w ramach kategorii neopatrymonialnej – niełatwo zaszeregować w przyjętych w niniejszym opracowaniu ramach. W Mołdawii funkcjonuje system parlamentarny, co sprawia, że nie wpisuje się ona w modele, w których gra polityczna toczy się o dostęp do silnego, wyposażonego w szerokie prerogatywy prezydenta³²⁶.

Badając okoliczności kształtowania się niepodległej Mołdawii, można stwierdzić, że istniały przesłanki do zaistnienia reżimu prezydenckiego w wariantcie zbliżonym do reżimu rosyjskiego z początku lat 90. Pierwszy prezydent

---

³²⁵ F.J. Companjen, *Georgia* [w:] D. Ó Beacháin, A. Polese (red.), *The Colour Revolutions...*, *op. cit.*, s. 26.

³²⁶ Henry E. Hale’owi nie przeszkadza to w analizowaniu Mołdawii w ramach kategorii prezydenccjalizmu patronalnego. H.E. Hale, *Patronal Politics*, *op. cit.*, s. 372-421.

republiki Mircea Snegur nie przejawiał dążeń do zdominowania życia politycznego. Choć takie próby podjął w latach 1997-2001 jego następca Petru Lucinschi, dawny pierwszy sekretarz Komunistycznej Partii Mołdawii, to okazały się one spóźnione, gdyż napotkały na opór ze strony wzmocnionego w tym czasie parlamentu. Wśród przyczyn strukturalnych, które mogły wpłynąć na taki stan rzeczy znajdowała się skomplikowana sytuacja wewnętrzna państwa, zwłaszcza w pierwszych latach niepodległości – separatyzm naddnie-strzański, emancypacyjne dążenia Gagauzji, pojawiające się głosy o możliwej inkorporacji w skład Rumunii oraz wpływ instytucji europejskich. Rada Europy zalecała Mołdawii, by w przyjętej w 1994 roku konstytucji nie wprowadzać prezydenckiego modelu rządów. Jak twierdził M. Snegur, pewną rolę odegrała też właściwa Mołdawianom niechęć do politycznych konfliktów, które mogłyby być sprowokowane silną prezydenturą³²⁷.

W Mołdawii słabej pozycji ustrojowej prezydenta (od 2000 roku wybierany w wyborach pośrednich przez parlament) towarzyszył brak zdecydowanych dążeń i ambicji głównych aktorów politycznych, by ją wzmocnić, również drogą nieformalną. Prezydent jest wybierany pośrednio, pozbawiony jest prawa wyznaczania szefa rządu, oraz przewodniczenia posiedzeniom gabinetu, wyznaczania sędziów Sądu Konstytucyjnego oraz inicjatywy w kwestii zmiany konstytucji. O sile jego pozycji wciąż decyduje prawo wydawania dekretów, weta ustawodawczego, ogłaszania referendów, rozwiązywania parlamentu oraz skomplikowany mechanizm *impeachmentu*. Ustrojodawca mołdawski rozłożył tym samym siłę organów państwowych między trzema urządzeniami: prezydenta, premiera oraz przewodniczącego parlamentu³²⁸.

---

³²⁷ *Ibidem*, s. 165-167.

³²⁸ L.A. Way, *Weak State and Pluralism: the Case of Moldova*, "East European Politics and Societies" 2003, vol. 17, no. 3, s. 454-482.

Niebezpieczeństwo zdominowania polityki przez jedną grupę klientelistyczną w wyniku wygrana wyborów parlamentarnych wydaje się być największą słabością parlamentarnego modelu rządów. Próba racjonalizacji tej sytuacji może być wprowadzenie bezpośrednich wyborów głowy państwa oraz zróżnicowanie w czasie ich przeprowadzenia względem wyborów parlamentarnych (rozwiązanie te obrał współczesny Kirgistan). Sytuacja objęcia trzech wspomnianych urzędów przez przedstawicieli jednej partii miała miejsce w Mołdawii w 2005 roku, gdy deklarujący proeuropejskie aspiracje komuniści Vladimira Voronina weszli w koalicję z chrześcijańską demokracją, nie dając jej w zamian żadnego z ważniejszych stanowisk.

Na mołdawską specyfikę wpływa również proporcjonalna ordynacja wyborcza, wzmacniająca pluralizm konkurujących sieci aktorów politycznych. Oznacza to, że istniejący w tym państwie reżim polityczny ma wysoce konsensualny charakter (co nie wykluczyło zaistnienia głębokiego kryzysu politycznego w latach 2009-2012), aktorzy dążą do „gry według zasad”, co pozwala na ograniczenie niepewności życia politycznego.

Szczególnie godnym odnotowania przypadkiem w kontekście ewolucji postradzieckiego reżimu neopatrymonialnego jest Kirgistan. Jak wspomniano, „rewolucja tulipanów” z 2005 roku wyniosła do władzy południowe klany na czele z K. Bakijewem. Styl jego rządów – nie odbiegający od rządów poprzednika – spowodował falę niezadowolenia społecznego, której kulminacyjnym punktem stała się kolejna, bardzo krwawa rewolucja w 2010 roku. W jej wyniku rządzący K. Bakijew i jego poplecznicy zostali obaleni przez zjednoczoną opozycję, pochodzącą z północy i południa kraju. Dramatyczne wydarzenia skłoniły kirgiskie elity polityczne do wypracowania nowej, bardziej koncyliacyjnej formuły rządów, aczkolwiek część południowych klanów wciąż destabilizuje sytuację. Tym niemniej reformę z 2010 roku oce-

nić należy jako najciekawsze i najbardziej radykalne z mających do tej pory na obszarze byłego ZSRR miejsce zerwanie z dotychczasowym systemem politycznym (na gruncie formalnym). Ewentualny trwały sukces tych zmian może wyznaczyć pożądany kierunek transformacji reżimów postradzieckich.

„Rewolucja tulipanów” w 2005 roku doprowadziła do władzy sojusz oponujących A. Akajewowi sił politycznych, głównie z południa państwa. Jej głównymi postaciami byli liderujący klanom południowym K. Bakijew i związany z częścią klanów północnych były mer Biszkeku Feliks Kułow. Ich sukces w postaci odsunięcia dotychczasowego prezydenta nie przyniósł zmiany modelu rządów – nie nastąpiły nowelizacje ustawy zasadniczej, zaś podział władzy odbywał się na zasadzie umowy dżentelmeńskiej obu liderów opozycji. Formalnie nie nastąpiła zmiana relacji między organami władzy (F. Kułow został premierem), nie potwierdzono rozdziału „stref wpływów” zwycięzców „rewolucji”, co pozwoliło silniejszemu K. Bakijewowi zdominować życie polityczne (m.in. poprzez nowe ugrupowanie Ruch Ludowy Kirgistanu)³²⁹. Umożliwiło mu to przejęcie części sieci klientelistycznej byłego prezydenta: m.in. związany z rodziną A. Akajewa wpływowi biznesmen, właściciel największego w kraju bazaru Askar Sałymbekow niezwłocznie poparł K. Bakijewa.

Nowy prezydent niedemokratycznym stylem rządów wkrótce przyćmił nawet poprzednika, aresztując przedstawicieli opozycji, m.in. dokonując prowokacji wobec niedawnego współpracownika i szefa parlamentu Omurbeka Tekebijewa³³⁰. Dość szybko rozpadł się sojusz z F. Kułowem, który

---

³²⁹ D. Lewis, *Kyrgyzstan* [w:] D. Ó Beacháin, A. Polese (red.), *The Colour Revolutions*, op. cit., s. 51-52.

³³⁰ Został aresztowany w Warszawie we wrześniu 2006 roku w związku z posiadaniem heroiny, po kilku dniach zwolniony i oczyszczony z zarzutów. Śledztwo parlamentarne doprowadziło

choć popierał żądania opozycji, by nowy prezydent odstąpił od antydemokratycznego kursu, nie czynił tego jawnie. Spowodowało to, że w 2006 roku K. Bakijew bez trudu pozbawił go stanowiska. Zdradzony przez prezydenta polityk zaakceptował jednak zaproponowaną mu mało ważną politycznie, lecz intratną synekurę. Kirgistan zmierzał w kierunku autorytaryzmu, powszechne stało się łamanie praw człowieka, prześladowanie przeciwników politycznych, ataki na dziennikarzy, nepotyzm oraz korupcja.

Masowe wystąpienia przeciwko K. Bakijewowi pod hasłami demokratyzacji, przestrzegania praw człowieka i ograniczenia nepotyzmu władz przyniosły w kwietniu 2010 roku starcia, w których śmierć poniosły setki osób. Pociągnęły one za sobą następnie poważne zamieszki kirgisko-uzbeckie na południu państwa. K. Bakijew ustąpił przed opozycją kierowaną przez związaną z południem Rozę Otunbajewą i w kwietniu opuścił Kirgistan, uprzednio szukając poparcia na rodzimym południu kraju, w tym w Oszu i Dżalalabadzie.

Tymczasowy rząd, którego trzon stanowiła Roza Otunbajewa i lider partii socjaldemokratycznej z północy kraju Ałmazbek Atambajew zyskał aprobatę światowych mocarstw i doprowadził do aresztowań kilku ważniejszych urzędników poprzedniego reżimu, m.in. brata prezydenta Achmeta Bakijewa. W czerwcu 2010 roku odbyło się referendum dotyczące wprowadzenia nowej konstytucji. Przy 72% frekwencji 90% głosujących poparło projekt nowej ustawy zasadniczej³³¹. W październiku 2010 roku odbyły się wolne wybory parlamentarne, w wyniku których powstała szeroka koalicja rządowa omijająca probakijewowską nacjonalistyczną partię Ata Żurt (zdobyła najwięcej głosów i miejsc w izbie – 28 ze 120). Na prezydenta pod koniec 2011

---

do konkluzji, że narkotyki zostały podrzucone do jego bagażu na lotnisku w Biszkeku przez kirgiskie służby specjalne.

³³¹ *Kyrgyz vote wins 90 percent support*, <<http://af.reuters.com/article/worldNews/idAFTRE65P3AF20100628?sp=true>>

roku został wybrany pełniący od roku funkcję premiera A. Atambajew (wygrał w pierwszej turze gromadząc 62,5% głosów). W sierpniu 2012 roku rozpadła się koalicja rządowa, zaś nowa, złożona z socjaldemokracji, Ata Meken i Ar Namys istniała do marca 2014 roku. Świadczy to, że został wypracowany koncyliacyjny mechanizm prowadzenia polityki a siły parlamentarne są w stanie podejmować konstruktywne działania, nawet mimo polaryzacji stanowisk.

Przyjęta w połowie 2010 roku nowa konstytucja powstała w wyniku porozumienia oponujących K. Bakijewowi klanów z północy i południa Kirgistanu. W okresie przejściowym urząd prezydenta objęła R. Otunbajewa, która pozbawiona została prawa walki o ten urząd w czasie zbliżających się wyborów. Reforma konstytucyjna ograniczyła kompetencje prezydenta na rzecz parlamentu. Głowa państwa jest wybierana w wyborach powszechnych na 6-letnią kadencję i nie może być wybrana na drugą kadencję, co ma zabezpieczyć państwo przed kryzysem podobnym do tych, które miały miejsce w roku 2003 i 2010. W tym samym celu zwiększono liczbę członków parlamentu z 90 do 120, wprowadzono ordynację większościową oraz prawnie uniemożliwiono zmajoryzowanie izby przez jedno ugrupowanie, wprowadzając limit 65 posłów z jednej partii. W gestii izby leży powoływanie rządu.

W ramach zmian uporządkowujących politykę kirgiską znacjonalizowano majątek rodziny K. Bakijewa, w tym bank i sieć telefonii komórkowej. Liberalizacja odcisnęła piętno na możliwościach nowych władz zarządzaniem państwem, problem dotyczy kontrolowania całego terenu państwa, m.in. Oszu, którego nacjonalistyczny gubernator Melis Myrzachmatow wykazywał daleko idącą samowolę. Kryzys gospodarczy, faktyczny rozkład struktur państwowych, podział klanowy i konflikt etniczny z Uzbekami sprawiają, że o Kirgistanie zaczyna się mówić w kategoriach państwa upa-

długo³³². Wciąż ciężko jednoznacznie oceniać zmiany w neopatrymonialnej naturze reżimu politycznego Kirgistanu, które nastąpiły po 2010 roku. Z pewnością załamanie Bakijewskiego systemu klientelistycznego nie oznacza głębokiej transformacji społecznej³³³. Podjęta próba transformacji systemu politycznego Kirgistanu w kierunku parlamentaryzmu nie wyklucza, a nawet czyni prawdopodobnym w obecnie bardzo niestabilnej sytuacji wewnętrznej, gwałtowny nawrót tendencji autorytarnych w wyniku przewrotu dokonanego przez przedstawicieli jednego z czołowych klanów.

Powyższe przykłady wskazują, jak trudne jest przełamanie neopatrymonialnej natury postradzieckich reżimów politycznych. Mimo że demokratyzacja, walka z korupcją i nepotyzmem była wpisana w postulowaną agendę gruzińskich, ukraińskich i kirgiskich „rewolucjonistów”, to nie została podjęta w zdecydowany sposób. Świadczy to zarówno o tym, że mają one głęboko systemowy charakter i są ciężkie do zwalczenia, ale również o tym, że istnieje powszechna świadomość negatywnych konsekwencji takich praktyk dla państwa i społeczeństwa. Przedstawiona analiza wskazuje, że instytucjonalne próby racjonalizacji systemu politycznego drogą osłabienia siły władzy prezydenckiej skutkują liberalizacją życia publicznego i pluralizacją sieci klientelistycznych, a więc są krokiem ku demokratyzacji. Jednocześnie w tych okolicznościach dawały o sobie znać słabość organów państwa, konflikty etnopolityczne oraz zaostrzenie rywalizacji klanowej. Potwierdza to założenie, że udana demokratyzacja może nastąpić w wyniku korelacji czynników proceduralnych (zgoda aktorów politycznych na „grę według zasad”) oraz strukturalnych, takich jak spójność socjopolityczna, trwałość instytucji państwowych.

---

³³² J. Lang, *Postępujący kryzys w Kirgistanie – w stronę państwa upadłego*, <www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2013-06-12/postepujacy-kryzys-w-kirgistanie-w-strone-panstwa-upadlego>

³³³ H.E. Hale, *Patronal Politics*, *op. cit.*, s. 323.

CZĘŚĆ III

WSTĘP DO STUDIÓW PRZYPADKÓW POSTRADZIECKICH REŻIMÓW NEOPATRYMONIALNYCH

1. Neopatrymonializm oligarchiczny: Ukraina

Spośród omawianych reżimów obszaru postradzieckiego system polityczny Ukrainy charakteryzuje się dużą dynamiką i jest jednocześnie najbardziej reprezentatywny dla kategorii neopatrymonializmu oligarchicznego. Przyczyna tego faktu kryje się w samej istocie reżimu tego typu, który jest bardziej pluralistyczny i rywalizacyjny niż inne reżimy neopatrymonialne, a proces jego ewolucji miał wyjątkowo wyrazisty charakter i dramatyczne punkty zwrotne. Ewolucję systemu politycznego Ukrainy można podzielić na kilka okresów. Pierwszy, genetyczny, obejmował koniec lat 80. i początek 90., a więc czas, gdy jeszcze istniał ZSRR. Drugi trwał w latach 1991-2004 i jest określany jako „demooligarchizacja”, rządy grup finansowo-przemysłowych za fasadą formalnych instytucji demokratycznych. W tym czasie doszło do transformacji autorytaryzmu nomenklaturowego we współczesny reżim klanowo-oligarchiczny, zaś kulminacyjnym momentem procesu była tzw. „pomarańczowa rewolucja”. Trzeci, „porewolucyjny” okres obejmował czas rządów Wiktora Juszczenki (2005-2010). Charakteryzował się on poważnymi zmianami w sieciach klientelistycznych oraz wzrostem pluralizmu. Czwarty okres, którego cezurą stanowi pełnienie urzędu przez Wiktora Janukowycza, trwał w latach 2010-2014. W tym czasie miała miejsce próba przywrócenia stabilności politycznej drogą ograniczenia pluralizmu i odgórnym

metod zarządzania państwem³³⁴. Obecnie, w okresie prezydentury Petro Poroszenko i niejasnej przyszłości państwa w skutek zawieszonoego konfliktu na wschodniej Ukrainie, trudno jednoznacznie definiować charakter reżimu, aczkolwiek niewątpliwie zbliża się on do modelu istniejącego po tzw. „pomarańczowej rewolucji”.

Ze względu na swoją dynamikę w różnych okresach, reżim polityczny tego państwa był charakteryzowany zgoła odmiennie: od postradzieckiego „neototalitaryzmu”³³⁵, „kuczmyzmu”³³⁶ w okresie rządów Łeonida Kuczmy, poprzez neopatrymonializm oligarchiczny³³⁷, aż do „neopatrymonialnej demokracji” w okresie liberalizacji w latach 2005-2010³³⁸. Niezależnie od powyższych ujęć, wciąż aktualnym i zarazem specyficznym dla reżimu politycznego Ukrainy stanem wydaje się jego „prześciowość”³³⁹, zaś dynamikę wewnątrzsystemową określa rywalizacja międzyklanowa. Należy ją jednak rozumieć nie jako liniowe przemieszczanie się pomiędzy kategoriami demokracji i niedemokracji, ale permanentną zmienność zasad ustrojowych i istniejącej instytucjonalnej konstrukcji reżimu, regularne, związane z kolejnymi cyklami wyborczymi, kwestionowanie obowiązujących reguł gry poli-

---

³³⁴ Wyodrębnienie czterech etapów oraz ich określenia: Ю. Мациевский, *Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004-2010 гг.*, „Полис. Политические исследования” 2010, no. 5, s. 25-26.

³³⁵ В. Полохало, *Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії*, „Політична думка” 1998, № 2.

³³⁶ R. Pawłenko, *Transformacja reżimu politycznego na Ukrainie* [w:] A. Antoszewski, A. Kolodii, K. Kowalczyk (red.), *Transformacja w Polsce i na Ukrainie. Wybrane aspekty*, Wrocław 2010, s. 56-58.

³³⁷ А. Фисун, *Украинская неопатримониальная демократия...*, *op. cit.*, s. 123.

³³⁸ О. Fisun, *Rethinking Post-Soviet Politics...*, *op. cit.*

³³⁹ А. Колодій, *До питання про політичний режим в Україні*, „Сучасність” 1999, № 7-8, s. 84-96.

tycznej. W tym można też upatrywać hybrydowości systemu politycznego Ukrainy: współistnienia pozostałości systemu radzieckiego i nowych instytucji politycznych. Zdaniem badaczy ujawniał on dwie cechy – dominację w życiu politycznym skrywających się pod płaszczem reprezentowanych w Radzie Najwyższej partii politycznych oligarchów oraz istnienie opozycji, która uniemożliwiła im przekształcić reżim w pełni autorytarny. Stan ten warunkował istnienie na Ukrainie autorytaryzmu rywalizacyjnego³⁴⁰.

Okoliczności powstania współczesnego państwa ukraińskiego cechowały się zaskakującą wolną: w marcu 1991 roku w referendum dotyczącym zachowania ZSRR ponad 70% głosujących przy 83,5% frekwencji opowiedziało się za jego dalszym istnieniem, zaś w grudniu 1991 roku ponad 90% z 84% uczestniczących w referendum obywateli Ukrainy opowiedziało się za przyjętą przez parlament w sierpniu tegoż roku deklaracją niepodległości. W równocześnie przeprowadzonych wyborach prezydenckich wygrał natomiast przewodniczący Rady Najwyższej Ukraińskiej SRR Łeonid Krawczuk, który w pierwszej turze pokonał narodowego demokrate, lidera opozycyjnego „Ruchu” Wiaczesława Czornowoła. Sytuacja ta obrazuje nie tyle diametralną zmianę nastrojów społecznych, co stan anomii, w którym się znaleźli Ukraińcy. Zawieszenie działalności partii komunistycznej po „puczu Janajewa” sprawiło, że w sferze aksjologiczno-politycznej powstała próżnia, dla wypełnienia której brakowało zasobów, przede wszystkim w warstwie kapitału społecznego i symbolicznego. Próżnia ta została w znacznym stopniu wypełniona mechanizmami nieformalnymi, jednak chaos i nie-

---

³⁴⁰ T. Kuzio, *Regime type and politics in Ukraine under Kuchma*, “Communist and Post-Communist Studies” 2005, vol. 38, s. 167-190; T. Kapuśniak, *Elita władzy, grupy oligarchiczne a społeczeństwo obywatelskie na scenie politycznej Ukrainy* [w:] T. Bodio, W. Jakubowski (red.), *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, op. cit., s. 524-529.

spójność na trwałe stały się, podobnie jak w innych republikach postradzieckich, elementem życia i procesów politycznych. Określone piętno na modelu relacji społeczno-politycznych Ukrainy pierwszych lat niepodległości odcisnęły długie rządy protegowanego Leonida Breżniewa Wołodymyra Szczerbyckiego (sekretarz KPU w latach 1972-1989), które charakteryzowały się szczególnym konserwatyzmem i skrupowaniem³⁴¹.

Już wkrótce po upadku ZSRR na Ukrainie wykształciły się silne i wpływowe grupy oligarchiczne, głównie w wyniku prywatyzacji zakładów przemysłu ciężkiego, przetwórstwa ropy naftowej i gazu oraz przemysłu spożywczego³⁴². Pierwszy prezydent Ł. Krawczuk, mimo że wywodził się ze środowiska nomenklaturowego, nie zdołał wykorzystać pełnionej funkcji w celu konsolidacji reżimu i zapewnienia sobie rządów dłuższych niż jedna kadencja. Prawdopodobnie wpłynęła na to czynnik osobistych predyspozycji polityka, trudna sytuacja gospodarcza Ukrainy w czasie jego rządów oraz rozgrywki w szeregach nieformalnej „partii władzy”, czego dowodem było wystawienie w wyborach prezydenckich w 1994 roku kontrkandydata w osobie Ł. Kuczmy³⁴³.

W czasie swojej prezydentury Ł. Krawczuk zbliżył się ze środowiskiem W. Czornowola, zaś następnie, podobnie jak „Ruch”, zaczął tracić poparcie społeczne. Zapaść gospo-

---

³⁴¹ I. Pryzel, *Ukraine between proto-democracy and “soft” authoritarianism* [w:] K. Dawisha, B. Parrott (red.), *Democratic changes and authoritarian reactions in Russia, Ukraine, Belarus, and Moldova*, Cambridge 1997, s. 337; A. Motyl, B. Krawchenko, *Ukraine: from empire to statehood* [w:] I. Bremmer, R. Taras (red.), *New States, New Politics*, op. cit., s. 248-558.

³⁴² H. Pleines, *The Political Role of Oligarchs* [w:] J. Besters-Dilger (red.), *Ukraine on its Way to Europe. Interim Results of the Orange Revolution*, Frankfurt am Main 2009, s. 103-105.

³⁴³ K. Wolczuk, *The Moulding of Ukraine: The Constitutional Politics of State Formation*, Budapest 2001, s. 110-115.

darcza lat 1992-1993, hiperinflacja i powszechne zubożenie społeczeństwa spowodowały, że utracił on popularność wyborców oraz nie miał większego oparcia w na nowo kształtujących się klanach oligarchicznych. Ł. Krawczuk unikał radykalnych zmian w gospodarce, zaś potwierdzeniem tego było utrzymanie na stanowisku premiera wieloletniego działacza partyjnego Witolda Fokina. Wzorował się on na polityce Breżniewowskiej, prowadząc ją na mniejszą skalę: udzielał kredytów nierentownym przedsiębiorstwom przemysłowym i rolniczym. Objęcie teki premiera przez Ł. Kuczmę w drugiej połowie 1992 roku nie zmieniło diametralnie sytuacji: deklarował on odbudowę gospodarki poprzez współpracę z Rosją, jednak wprowadzenie przez Rosję rubla, zmuszające poszczególne państwa dawnej strefy rublowej do przejścia na własne waluty narodowe, przyspieszyło krach gospodarki Ukrainy. W okresie premierostwa Ł. Kuczmy rozwinął się proces prywatyzacji, która doprowadziła do uwłaszczenia dawnej nomenklatury, stając się podstawą do powstania „partii władzy”. On sam zaś, jako „czerwony dyrektor” potężnego przedsiębiorstwa raketowego uczestniczył w tworzeniu podległych sobie sieci klientelistycznych³⁴⁴. Dowodem na słabość Ł. Krawczuka było przyjęcie przez Radę Najwyższą ustawy wprowadzającej od 1994 roku bezpośredni wybór gubernatorów, co praktycznie uniemożliwiłoby mu kontrolowanie polityki w terenie.

W wyborach prezydenckich w czerwcu 1994 roku Ł. Krawczuk w drugiej turze przegrał z dotychczasowym premierem Ł. Kuczmą, który postrzegany był jako skuteczniejszy i mający nieformalne kontakty z rosyjskimi elitami władzy, co miało się przełożyć na poprawę sytuacji w państwie. Ponadto w odróżnieniu od Ł. Krawczuka był popierany przez Radę Najwyższą. W praktyce pojedynk obu

---

³⁴⁴ I. Pryzel, *op. cit.*, s. 346-347; W. Baluk, *Koalicje gabinetowe na Ukrainie w latach 2002-2012*, Lublin 2012, s. 60.

polityków był nie konfrontacją dwóch odmiennych wizji politycznego rozwoju, ale wykwitem wewnętrznej rywalizacji grup interesów (grupy politycznej popierającej Ł. Krawczuka i grupy biznesowej popierającej Ł. Kucznię) w ramach nieformalnej partii władzy³⁴⁵.

Początek rządów Ł. Kuczmy przyniósł stabilizację sytuacji finansowej Ukrainy (głównie dzięki zabiegom Banku Centralnego na czele z W. Juszczenką) oraz ściśle związany z poprawą koniunktury gospodarczej i politycznej rozwój dużych klanów oligarchicznych, będących w dużym stopniu kontynuacją grup interesów z czasów ZSRR: kijowskiego, donieckiego oraz dnipropietrowskiego. Władza Ł. Kuczmy opierała się na mechanizmie godzenia i rozgrywania interesów wspomnianych klanów. Wejście danej grupy oligarchicznej w bliskie relacje z prezydentem powodowało jej przewagę nad konkurencją, ale jednocześnie zmuszało Ł. Kucznię do kontrdziałań, które pozwoliłyby mu zachować niezależność. Ówczesny system polityczny Ukrainy opierał się na nieformalnych cyklicznych tymczasowych sojuszach, zaś dążący do podważenia takich zasad gry byli dyskredytowani lub pośrednio bądź bezpośrednio poddawani represjom³⁴⁶. Sytuacja ta odbijała się na ówczesnym systemie partyjnym³⁴⁷.

---

³⁴⁵ W 1992 roku Ł. Kuczma został przeforsowany przez parlament jako kandydat na urząd premiera, gdyż skonfliktowana z prezydentem większość deputowanych widziała w nim osobę bardziej niezależną od Ł. Krawczuka, a tym samym podatną na wpływ parlamentu. P. D'Anieri, *Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional Design*, Armonk-London 2007, s. 81; I. Pryzel, *op. cit.*, s. 355; W. Bałuk, *Koalicje gabinetowe...*, *op. cit.*, s. 34.

³⁴⁶ K. Kozłowski, *Wpływ pomarańczowej rewolucji na ukraiński system polityczny*, „Studia i Prace Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH” 2011, nr 2 (6), s. 213; O. Masztaler, *Reforma konstytucyjna na Ukrainie: poszukiwanie optymalnego systemu rządów czy*

W przypadku ukraińskiego systemu partyjnego można mówić o „partyjnych holdingach”, reprezentujących interesy kompleksów grup biznesowych³⁴⁸. W ramach „holdingu” przeplatają się formalne i nieformalne normy i praktyki zachowania, co oznacza, iż sam w sobie stanowi on strukturę o cechach klientelistycznych. Zorganizowane w postaci „holdingów” grupy interesu walczą o poparcie wyborców, co sprawia, że koteryjna rywalizacja nabiera cech otwartej rywalizacji. Przejawia się to m.in. W fakcie, że Ukraina swoją ustawę zasadniczą przyjęła dopiero w 1996 roku, jako ostatnia z republik byłego ZSRR, zaś wynikało to głównie z konfliktów w szeregach elit władzy, które nie mogły wypracować kompromisowego modelu podziału władzy³⁴⁹.

Badacze dość zgodnie zaznaczają, że neopatrymonializm oligarchiczny na Ukrainie ustabilizował się w czasie drugiej kadencji Ł. Kuczmy (po 1999 roku), gdy rozwinęli się potężni aktorzy gospodarczy poszukujący korzyści z aktywności politycznej (*rent seeking actors*). Wśród nich główną rolę odgrywały klany przemysłu ciężkiego z Doniecka, Dniepropietrowska oraz klan finansowy z Kijowa³⁵⁰. Jednocześnie w porównaniu do poprzednika wzmocniła się pozycja Ł. Kuczmy – przyjęcie konstytucji zniósło prawo o bezpośrednim wyborze gubernatorów i pozwoliło prezydentowi na masową wymianę kadr terenowych na zaufanych ludzi. Tym sposobem Ł. Kuczma nie tylko „karał” niepokornych, ale i „nagradzał” tych, którzy poparli projekt ustawy zasadniczej.

---

walka o władzę? [w:] J. Zaleśny (red.), *Zagadnienia ustrojowe państw postradzieckich*, Warszawa 2010, s. 139-140.

³⁴⁷ Szerzej: W. Baluk, *Kształtowanie systemu partyjnego Ukrainy w okresie transformacji ustrojowej (1987-2004)*, Wrocław 2006.

³⁴⁸ А. Фисун, *Украинская неопатримониальная демократия...*, *op. cit.*, s. 123.

³⁴⁹ K. Kozłowski, *Wpływ potarańczowej rewolucji...*, *op. cit.*, s. 214.

³⁵⁰ K. Malygina, *op. cit.*, s. 12, Ю. Мациевский, *op. cit.*, s. 24.

„Wejście” oligarchii do parlamentu ułatwiła reforma prawa wyborczego z 1997 roku, na mocy której połowa składu Rady Najwyższej była wybierana z list partyjnych. W celu zachowania równowagi pomiędzy klanami oraz utrzymania rywalizacji pomiędzy nimi, prezydent dokonywał regularnych rotacji na wysokich urządach państwowych. W okresie swoich rządów Ł. Kuczma pełnił funkcję arbitra w oligarchicznej rywalizacji, będąc w zasadzie pozbawionym własnego trwałego zaplecza klanowo-oligarchicznego. Z tego powodu balansował pomiędzy poszczególnymi grupami, a nawet był zmuszony do prowadzenia „wojen na weto”, a więc wzajemnego blokowania działalności głowy państwa i zdominowanego przez klany biznesowe parlamentu. Jak zauważa Walenty Baluk, reelekcja Ł. Kuczmy sprzyjała utrwaleniu zasady rządów arbitralnych, spełzaniu państwa w kierunku miękkiego autorytaryzmu, gdzie obowiązywała zasada pluralizmu oligarchicznego, zastępującego nieformalnie pluralizm polityczny. Próby podważania roli Ł. Kuczmy jako głównego ogniwa sieci klientelistycznych oraz najwyższego arbitra skutkowały bądź wykluczeniem z grupy wpływu (Petro Nazarenko), rozproszeniem parlamentu bądź zmianą przewodniczącego parlamentu (Ołeksandr Tkaczenko)³⁵¹. W 1999 roku, przed drugą turą wyborów prezydenckich Ł. Kuczma, wspierany przez dużą część oligarchów, dokonał zmiany gubernatorów w tych obwodach, gdzie uzyskał on słabszy wynik niż komunistyczny kontrkandydat Petro Symonenko³⁵².

W celu wzmocnienia swojej pozycji ustrojowej po reelekcji, Ł. Kuczma dążył do reformy konstytucyjnej, która pozwoliłaby mu na większą swobodę w działaniu wobec Rady Najwyższej. Pod głosowanie powszechne poddano cztery kwestie: prawo prezydenta do zawieszania na czas nieokreślony posiedzeń parlamentu jeśli ten nie przyjmuje przedsta-

---

³⁵¹ W. Baluk, *Koalicje gabinetowe...*, *op. cit.*, s. 35.

³⁵² H.E. Hale, *Patronal Politics*, *op. cit.*, s. 149.

wionego przez rząd budżetu, zmniejszenie liczby członków parlamentu z 450 do 300 oraz ograniczenie ich immunitetu, wprowadzenie dwuizbowości parlamentu, gdzie izba wyższa byłaby reprezentantem obwodów. Reforma ta zbliżyłaby ustrój Ukrainy do rosyjskiego oraz dawałaby prezydentowi większą kontrolę nad parlamentem, będącym do tej pory areną ścierania się interesów oligarchii a także uderzałaby bezpośrednio w regionalne klany i ich kierownictwa, gdyż obsada stanowisk gubernatorów obwodów, będących jednocześnie członkami izby wyższej, byłaby w centrum uwagi głowy państwa. W referendum w kwietniu 2000 roku większość obywateli poparła inicjatywę prezydenta (na każde z pytań twierdząco odpowiedziało ponad 80% uczestniczących w nim osób, choć odnotowywano liczne przypadki łamania prawa w czasie głosowania), jednak nie weszła ona w życie ze względu na niekonstytucyjny charakter. Niezależnie od tego prezydent przejął bezpośrednią kontrolę nad resortami siłowymi, ministerstwem spraw zagranicznych oraz służbą bezpieczeństwa, co ogółem można traktować jako próbę pokonania przez prezydenta pogłębiającej się oligarchizacji państwa i przejścia do reżimu biurokratycznego. Wskazać należy, że już konstytucja z 1996 roku nadała prezydentowi prawo organizacji własnej administracji (tzw. pionu prezydenckiego), powoływania członków Rady Bezpieczeństwa oraz kierowników administracji obwodowych a także wydawania aktów prawnych w postaci dekretów, a więc silną pozycję ustrojową w ramach semiprezydenjalizmu. Mimo to Ł. Kuczma nie doprowadził do majoryzacji życia politycznego i pełnej kontroli uczestniczących w nim aktorów. Inicjatywa prezydenta z przełomu 1999 i 2000 odnośnie referendum doprowadziła do nowej strukturyzacji Rady Najwyższej, gdzie kryterium podziału stał się stosunek do Ł. Kuczmy. Niewyjaśniona śmierć Gieorgija Gongadze jeszcze bardziej wzmocniła ten podział, prowadząc do konsolidacji przeciwników prezydenta. Równowaga pomiędzy prezydentem a oligarchią utrzy-

mywała się wówczas dzięki zabiegom głowy państwa w myśl zasady „dziel i rządź” oraz obecności oligarchii w parlamencie³⁵³, która dawała możliwość kontrolowania podległego prezydentowi rządowi.

Po wyborach parlamentarnych w 2002 roku uwidoczniła się tendencja do rozpadu dotychczasowego modelu stosunków pomiędzy oligarchią a aparatem władzy. Najwięcej głosów na listy partyjne zdobył blok W. Juszczuki Nasza Ukraina, jednak w okręgach jednomandatowych zwyciężył proprezydencki blok Za jedną Ukrainę, w którym czołową rolę odgrywał klan doniecki – Partia Regionów W. Janukowycza, agrariusze oraz sprzymierzona część klanu dnipro-pietrowskiego w postaci Partii Pracy Ukrainy (Serhij Tihipko) z zaufanymi ludźmi Ł. Kuczmy (w tym jego zięciem Wikto-rem Pinczukiem). W konsekwencji pod koniec 2002 roku powstał rząd koalicyjny („koalicja rządowo-parlamentarna”) na czele z W. Janukowyczem, a Nasza Ukraina i W. Juszczenko nie byli w opozycji do głowy państwa, obierając taktykę balansowania³⁵⁴. Parlamentarna większość utrzymywała się nie w oparciu o wyniki wyborów, lecz konstelację interesów trzech najważniejszych wówczas aktorów: klanu doniec-

---

³⁵³ Według szacunków w 2002 roku 364 z 450 deputowanych parlamentu było „bezpośrednio lub pośrednio” powiązanych ze strukturami komercyjnymi, 202 deputowanych kierowało przedsiębiorstwami, zaś w czasie kadencji parlamentarzysty założyli 473 firmy. Ponad 2/3 parlamentarzystów miało majątki przekraczające 1 milion USD. K. Zimmer, *op. cit.*, s. 283; A. Aslund, *Ukraine: Implications and Repercussions of the Orange Revolution* [w:] H. Adomeit, A. Aslund (red.), *Russia versus the United States and Europe – or “Strategic Triangle”?* *Developments in Russian Domestic and Foreign Policy, Western Responses, and Prospects for Policy Coordination*, Berlin 2005, s. 49, <www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/arbeitspapiere/RussiaGMF_adm_aslund_oct_05_ks.pdf>

³⁵⁴ W. Baluk, *Koalicje gabinetowe...*, *op. cit.*, s. 73-88.

kiego, dnipropietrowskiego oraz proprezydenckiej grupy szefa administracji Ł. Kuczmy Wiktora Medwedczuka³⁵⁵. Tocząca się między nimi rywalizacja polegała na zawłaszczaniu państwa w celu wzmocnienia własnego klanu wobec konkurentów. Wykształcony w okresie rządów Ł. Kuczmy mechanizm relacji pomiędzy obozem władzy a oligarchami i biurokracją wysokiego i średniego szczebla Keith Darden określił mianem szantażu. Polegać on miał na tolerowaniu przez władze zjawisk korupcyjnych przy jednoczesnym zbieraniu dowodów tychże praktyk (tzw. *kompromatu*) i wybiórczym stosowaniu prawa wobec tych z nich, którzy w jakiś sposób sprzeniewierzyliby się interesom władzy³⁵⁶.

Latem 2002 roku Ł. Kuczma ogłosił gotowość do przejścia Ukrainy ku parlamentarnemu modelowi rządów. Perspektywa upływającej w 2004 roku drugiej kadencji oraz brak wytypowanego następcy były prawdopodobnie powodami, które popchnęły prezydenta ku temu rozwiązaniu. Osłabienie władzy głowy państwa mogło być tym samym przygotowane „pod” następcę, który prawdopodobnie wywodziłby się z konkurencyjnego klanu³⁵⁷. Wzmocnienie władzy parlamentu dawałoby tym samym szansę obozowi Ł. Kuczmy na zmianę miejsca, ale nie areny rywalizacji i konsolidację swoich wpływów w Radzie Najwyższej. Wraz z dobiegającą końca kadencją prezydenta zadziałał właściwy postradzieckim „kolorowym rewolucjom” czynnik osłabienia głowy państwa (*lame duck*), który przyczynił się do wzmożenia rywalizacji pomiędzy poszczególnymi grupami interesu.

---

³⁵⁵ K. Zimmer, *op. cit.*, s. 283-284.

³⁵⁶ K. Darden, *Blackmail as a Tool of State Domination, op. cit.*, s. 67-70; M. Рябчук, *Зона Відчуження. Українська олігархія між Сходом і Заходом*, Київ 2004.

³⁵⁷ Potwierdza to fakt, że postulat przejścia do reżimu parlamentarnego podniósł Ł. Kuczma w kontekście swojej zgody na dymisję rządu i zmianę składu Centralnej Komisji Wyborczej w czasie „pomarańczowej rewolucji” 3 grudnia 2004 roku.

Obóz prezydencki, widząc nieuchronność redefinicji istniejącego *status quo*, w obliczu wyborów prezydenckich w październiku 2004 roku wsparł kandydata Partii Regionów W. Janukowycza. Kijowski klan finansowy oraz klan dniepropietrowski Julii Tymoszenko poparły W. Juszczenkę, który w czasie kampanii wyborczej został prawdopodobnie otruty. Przypomnieć należy, że W. Juszczenko w latach 1993-1999 był szefem Banku Narodowego, zaś w roku 1999, w czasie wyborów prezydenckich, był jedną z kluczowych postaci obozu Ł. Kuczmy i objął funkcję szefa rządu (do 2001 roku). W tym czasie zdecydowanie krytykował J. Tymoszenko i ruch „Ukraina bez Kuczmy”. Jego polityczna wolta i przejście na stronę opozycji przyniosło poważny konflikt z niedawnymi sojusznikami. Nadało to szczególnego dramatyizmu wyborom w 2004 roku, zaś w najbardziej krytycznym momencie, po drugiej turze wyborów w listopadzie 2004 roku przyniosło skuteczną mobilizację społeczną.

Dowodem na relewancję grup wpływu niebędących pod bezpośrednim patronatem prezydenta stało się doprowadzenie do mobilizacji mas społecznych na niespotykaną do tej pory na przestrzeni postradzieckiej skalę – do tak zwanej „pomarańczowej rewolucji”, która dokonała się w grudniu 2004 roku. Niezadowolenie i narastanie oporu wobec obozu władzy Ł. Kuczmy przejawiało się już w latach wcześniejszych, kumulując się w związku ze zbliżającymi się wyborami prezydenckimi. Działania, które podejmowała opozycja w latach poprzedzających wybory miały dwojaki charakter: po pierwsze, miała miejsce polityzacja i mobilizacja mas pod hasłem „Ukraina bez Kuczmy”, po drugie, jednoczenie opozycji w bloku „Nasza Ukraina” oraz próba wszczęcia parlamentarnej procedury *impeachmentu* wobec głowy państwa. Podejmowanie przez opozycję działań o charakterze formalnym i nieformalnym należy postrzegać jako próbę sił obu stron i testowanie możliwości wywarcia presji na rządzących w celu włączenia przedstawicieli opozycji w procesy rządze-

nia. Za kluczowy czynnik, który przyczynił się do gwałtownych wydarzeń w 2004 roku można postrzegać obawy głównych aktorów politycznych przed ich zmajoryzowaniem przez klan donbaski, który nie tylko dominował na wschodzie Ukrainy ale aspirował do przejęcia wpływów w innych częściach państwa, zagrażając pozycji innych grup³⁵⁸.

„Pomarańczowa rewolucja” wybuchła jako wyraz zapotrzebowania części aktorów polityczno-gospodarczych na zmianę reguł politycznej gry oraz na obniżenie roli głowy państwa jako weto-aktora, choć w praktyce „rewolucja” była przypadkiem w procesie kompromisowego przeformułowania stosunków pomiędzy formalnymi instytucjami politycznymi. Na początku grudnia 2004 roku wprowadzono bowiem zmiany w ustawie zasadniczej, które transformowały Ukrainę w kierunku reżimu parlamentarno-gabinetowego (rząd miał być powoływany przez parlament a nie prezydenta, a więc dążono do obniżenia rangi prezydenta i jego arbitralnej roli w grze politycznej). Inicjatorem tych zmian był kończący prezydenturę Ł. Kuczma wspierany przez namaszczonego na następcę premiera W. Janukowycza. Służyła ona racjonalizacji systemu i zbalansowaniu konkurujących trzech sieci klientelistycznych (których liderami byli W. Juszczenko, J. Tymoszenko i W. Janukowycz)³⁵⁹. Nieoczekiwany dla Ł. Kuczmy i W. Janukowycza rezultat wyborów prezydenckich i determinacja obozu W. Juszczenki do mobilizacji społeczeństwa i przejęcia władzy sprawiły, że legalistyczna droga przemian systemowych została zdominowana przez angażującą szerokie masy społeczne „rewolucję”.

Oba rywalizujące obozy miały swoje „bastiony”, w których posiadały ulokowane zasoby oraz sieci klientelistyczne: dla „pomarańczowych” była to zachodnia Ukraina

---

³⁵⁸ Н. Борисов, „Революционные” и „постреволюционные” процессы, *op. cit.* s. 84.

³⁵⁹ А. Фисун, Украинская неопатримониальная демократия..., *op. cit.*, s. 121-123.

oraz Kijów, dla „niebieskich” Donbas oraz południowo-wschodnia część państwa³⁶⁰. W swoich „bastionach” zdobywały one znakomitą większość głosów, co dało dodatkowy asumpt do twierdzeń o możliwym rozpadzie Ukrainy. Sam fakt przegranej wspieranego przez Ł. Kuczmę obozu „niebieskich” dowodzi dezintegracji obwodowych „machin politycznych” – o ile w swoich bastionach na wschodzie i zachodzie państwa oba bloki zdobyły niemalże 100% głosów (co nie odbyło się bez fałszerstw), pozostała część gubernatorów nie zagwarantowała zwycięstwa W. Janukowyczowi.

Nawet w bardzo napiętej atmosferze na początku grudnia 2004 roku rywalizujące obozy osiągnęły kompromis, nadający „pomarańczowej rewolucji” pokojowy charakter: z jednej strony utrzymano forsowane przez Ł. Kuczmę zmiany w konstytucji, z drugiej umożliwiono powtórzenie drugiej (przeprowadzenie „trzeciej”) tury wyborów, w której sukces odniósł kandydat opozycji. Jak celnie zauważa Krzysztof Kozłowski, *meritum* przesłanek prowadzących do „pomarańczowej rewolucji” nie polegało na zagrożeniu pograżeniem się Ukrainy w autorytaryzmie, ale możliwości zachwiania kruchą równowagą między czołowymi grupami polityczno-biznesowymi. Nowe władze, zwłaszcza w osobie W. Juszczenki i J. Tymoszenko, dążyły do drapieżczej redystrybucji kapitału pomiędzy swoimi współpracownikami, a nie do uzdrowienia sytuacji w państwie³⁶¹.

Wydarzenia końca 2004 i początku 2005 roku, które zakończyły się zwycięstwem W. Juszczenki w powtórzonych wyborach prezydenckich, przyniosły zarówno określone zmiany liberalizujące system, jak i kontynuację

---

³⁶⁰ K. Świder, *Baza społeczno-polityczna „niebieskiej kontrrewolucji” podczas wyborów prezydenckich na Ukrainie w 2004 roku* [w:] P. Grochmalski (red.), *Kłęsa demokracji? Obszar byłego ZSRR*, Toruń 2010, s. 355-364.

³⁶¹ K. Kozłowski, *Wpływ pomarańczowej rewolucji...*, *op. cit.*, s. 218, 222.

dotychczasowych praktyk w zakresie sprawowania władzy. W świetle teorii neopatrymonialnej „pomarańczowa rewolucja” nie była demokratycznym przełomem w rozwoju politycznym Ukrainy, ale elementem cyklicznych wahań pomiędzy konsolidacją reżimu a jego kontestacją przez konkurencyjne grupy klientelistyczne. Miała miejsce rotacja elit (podobnie jak później w latach 2010 i 2014), którą można było oceniać jako upadek autorytarnego reżimu, ale „pomarańczowe” elity nie były zainteresowane w reformie systemu politycznego Ukrainy, w zerwaniu z neopatrymonialnymi wzorcami zachowań. Nastąpiło przemieszczenie się władzy pomiędzy rywalizującymi grupami oligarchicznymi, ale niezmiennymi pozostały same zasady sprawowania władzy.

W latach 2005-2009 utrzymywała się względna równowaga pomiędzy sieciami klientelistycznymi prezydenta W. Juszczenki i J. Tymoszenko, choć różnice stanowisk pomiędzy nimi widoczne były nawet w najbardziej „gorących” momentach „pomarańczowej rewolucji”³⁶². Nie doszło – w wyniku wewnętrznych sprzeczności wśród „pomarańczowych” – do wykształcenia się wspólnej partii władzy. Grupa W. Juszczenki nie miała silnego zaplecza partyjnego, w wyniku czego musiała okresowo współpracować z Partią Regionów W. Janukowycza, włączając jej przedstawicieli w szeregi biurokracji, zaś Blok Julii Tymoszenko (BJuT) nie zyskał większych wpływów we wschodniej części Ukrainy. Mimo że po 2004 roku scena polityczna rozdrobniła się w wyniku pojawienia się mniejszych grup interesu, kluczowe decyzje polityczne kształtowały się w toku rywalizacji klanów W. Juszczenki, J. Tymoszenko i W. Janukowycza. Ze

---

³⁶² Opozycja antyprezydencka utrzymywała, że jej warunkiem na proponowaną przez Ł. Kuczmę zmianę reżimu politycznego na parlamentarny jest dymisja gabinetu W. Janukowycza. Sprzeciw prezydenta spowodował, że deputowani Naszej Ukrainy gotowi byli na ustępstwa, podczas gdy Blok Julii Tymoszenko wystąpił przeciwko nim, twierdząc, że umożliwia to „triumf Kuczmy”.

względu na to, że żaden z nich nie zajmował dominującej pozycji, powstawały zmieniające się *ad hoc* koalicje dwóch sił przeciwko trzeciej. O ile w czasach prezydentury Ł. Kuczmy to on w dużym stopniu określał *modus vivendi* rywalizacji klanowej skutecznie ją dynamizując, to pod rządami W. Juszczenki toczyła się ona własnym rytmem, zaś prezydent był jej elementem a nie kreatorem.

Podsumowując konsekwencje „pomarańczowej rewolucji” dla charakteru reżimu politycznego Ukrainy należy wskazać, że wiele zjawisk nieformalnych, m.in. korupcja, która także była obecna w czasie rządów „pomarańczowych”, utrzymało się, ale władze utraciły kontrolę nad nimi: dowodzi tego regularność, z jaką ujawniano afery finansowo-korupcyjne. Informowały o nich środki masowego przekazu, które zyskały większą swobodę i nie były poddawane kontroli państwowej w takim stopniu jak w czasie rządów Ł. Kuczmy. Podobna sytuacja miała miejsce z działalnością organizacji pozarządowych. Świadczyło to o osłabieniu reżimu i zaostrzeniu relacji pomiędzy głównymi aktorami politycznymi, angażującymi poszczególne gałęzie władzy. Mimo zapowiedzi obozu „pomarańczowych”, nie dokonano reformy systemu prawa i sądownictwa. Choć w 2004 roku W. Juszczenko opowiadał się za ograniczeniem władzy prezydenta i popierał reformę konstytucyjną, to wkrótce po wygraniu wyborów zaczął zgłaszać konieczność rozszerzenia przysługujących mu uprawnień oraz próbował wywierać naciski w tej sprawie na Sąd Konstytucyjny. Żaden z wysokich rangą urzędników państwowych pełniących funkcje w okresie rządów Ł. Kuczmy nie został, wbrew zapowiedziom, pociągnięty do odpowiedzialności. Niewyjaśniona została też „sztandarowa” sprawa śmierci dziennikarza G. Gongadze, o co oskarżano poprzedniego prezydenta Ukrainy. Utrzymały się także praktyki wprost dowodzące, iż „pomarańczowa rewolucja” nie zmieniła neopatrymonialnej natury reżimu: niejawnosc decyzji politycznych poprzez utrzymanie praktyki wydawania

przez prezydenta i premiera dekretów o nieupublicznianej treści („do użytku wewnętrznego”), obsada ważniejszych urzędów państwowych w oparciu o kryterium klanowej lojalności, korupcja zachowała swój systemowy charakter, zaś państwo należało do najbardziej skorumpowanych na świecie³⁶³. Niezmieniona została polityka fiskalna oraz mechanizm podatkowo-administracyjnych represji wobec przeciwników obozu rządzącego³⁶⁴.

W obozie „pomarańczowych” dochodziło do konfliktów pomiędzy klanem W. Juszczenki i J. Tymoszenko: np. we wrześniu 2005 roku otoczenie prezydenta Ukrainy zainicjowało akcję antykorupcyjną, która doprowadziła do upadku pierwszego rządu J. Tymoszenko. Z kolei w czasie funkcjonowania swojego drugiego gabinetu J. Tymoszenko oskarżyła W. Juszczenkę o korupcję i sprzyjanie interesom amerykańskiej korporacji Vanco. W świetle powyższego w okresie rządów „pomarańczowych” praktyki korupcyjne nie zostały ukrócone, lecz stały się bardziej jawne, oskarżenia o nie częściej używane jako narzędzie w politycznej walce z przeciwnikami.

W marcu 2006 roku wybory parlamentarne wygrała Partia Regionów, zaś w sierpniu tegoż roku premierem został W. Janukowycz. Rozpad obozu „pomarańczowych” uniemożliwił powołanie ich nowej koalicji, zaś przyczyną tego było konkurowanie dwóch grup klientelistycznych zbudowanych wokół W. Juszczenki i J. Tymoszenko. O upadku moralnego kapitału „pomarańczowej rewolucji” świadczy fakt, że przed kolejnymi wyborami prezydenckimi nikt ze spadkobierców dawnej koalicji nie odwoływał się do pomarańczowej symboliki. W lutym 2010 roku wybory prezydenckie wygrał W. Ja-

---

³⁶³ W 2009 roku Ukraina była najbardziej skorumpowanym państwem w Europie, z wynikiem 2,2 w 10 punktowej skali zajmowała 146 miejsce spośród 180 państw świata. *Corruption Perceptions Index 2009*, <www.transparency.org/research/cpi/cpi_2009>

³⁶⁴ Ю. Мациевский, *op. cit.*, s. 27-28.

nukowycz, a wybory te zostały ocenione jako pluralistyczne i uczciwe. Zaprzysiężony w marcu 2010 roku rząd Mykoła Azarowa liczył najwięcej w Europie ministerstw – 29. Jednocześnie premier M. Azarow był postrzegany jako „premier techniczny” – stosunkowo słaby, pozbawiony poważnego zaplecza politycznego, a więc niezagrażający interesom W. Janukowycza. Taka obsada stanowiska szefa rządu pozwoliła prezydentowi na niewikłanie się w klanowe rozgrywki pomiędzy czołowymi sieciami klientelistycznymi Jurija Jechanurowa, Serhija Tihipki i Arsenija Jaceniuka³⁶⁵.

Reforma konstytucyjna z 2004 roku i ograniczenie prerogatyw prezydenta trwale odbiło się na funkcjonalności systemu politycznego Ukrainy – przewidywana równowaga władz zamieniła się w liczne sytuacje konfliktu i wzajemnego blokowania. „Pomarańczowa rewolucja” bowiem przede wszystkim przyniosła rozpad trzech głównych klanów rywalizujących o wpływy w otoczeniu Ł. Kuczmy. Został zastąpiony mało stabilnym układem większej liczby aktorów o zróżnicowanych interesach³⁶⁶. Wyjściem z tej niepewnej sytuacji stały się niejawne negocjacje i paktety pomiędzy grupami interesu, trwające zwłaszcza do 2010 roku.

Złamanie dyskrecjonalnych porozumień w końcu 2013 roku stało się źródłem przewrotu i obalenia W. Janukowycza poprzez odwołanie się do mechanizmów mobilizacji społecznej w postaci „Euromajdanu”. Był on momentem krytycznym w narastaniu antydemokratycznych trendów w obozie władzy. O łatwości degradacji reżimu oligarchicznego do bardziej zamkniętych i mniej konsensualnych form świadczy fakt, iż w czasie rządów W. Janukowycza próbo-

---

³⁶⁵ O. Fisun, *Ukrainian Teeter-Totter...*, op. cit., s. 4.

³⁶⁶ A. Eberhardt, *Rewolucja, której nie było. Bilans pięciolecia „pomarańczowej” Ukrainy*, „Punkt Widzenia OSW” 2009, s. 21, <www.osw.waw.pl/sites/default/files/punkt_widzenia_20.pdf>

wano doszukiwać się w nim cech sułtanistycznych³⁶⁷. Ukraiński kryzys przełomu lat 2013 i 2014 można postrzegać jako pokłosie „pomarańczowej rewolucji”, która zwiększyła świadomość polityczną obywateli, jak i dowód na nietrwałość jej efektów. „Euromajdan”, który bywa postrzegany jako demokratyczny przełom, stał się konsekwencją konsolidacji władzy przez W. Janukowycza, którego Partia Regionów uzyskała większość miejsc w parlamencie. „Półtorapartyjna” koalicja rządowa na czele z M. Azarowem pozwoliła znacząco ograniczyć uczestnictwo innych grup (przede wszystkim „pomarańczowej” proveniencji) w podziale zasobów publicznych³⁶⁸. Prorosyjski zwrot W. Janukowycza w listopadzie 2013 roku był poważnym sygnałem, że reżim polityczny Ukrainy może zmierzać w kierunku niekonciliacyjnego biurokratyzmu na wzór Rosji. Mobilizacja oponujących W. Janukowyczowi sił politycznych doprowadziła do kolejnego kryzysu legitymacji, w konsekwencji zaś do jego obalenia.

Odnosząc się do konfliktu ukraińsko-rosyjskiego, który objął wschodnie obwody Ukrainy, w tym przede wszystkim uprzemysłowiony Donbas, należy wskazać, że ma on poważne konsekwencje dla konstelacji głównych aktorów politycznych. Najbardziej poszkodowany w wyniku działań zbrojnych jest klan przemysłowy związany z Rinatem Achmetowem a reprezentowany w polityce przez Partię Regionów. Wyniszczające walki oraz przewidywana, zgodnie

---

³⁶⁷ H. Hale, *Democracy or Autocracy on the March? The Colored Revolutions as Normal Dynamics of Patronal Presidentialism*, “Communist and Post-Communist Studies” 2010, vol. 39 (3); A.J. Motyl, *The New Political Regime in Ukraine – Toward Sultanism Yanukovych-style*, “Cicero Foundation Great Debate Paper” 2010, no. 10/06, <www.cicerofoundation.org/lectures/Alexander_J_Motyl_the_new_political_regime_in_ukraine.pdf>

³⁶⁸ А. Фисун, *Украинская неопатримониальная демократия...*, *op. cit.*, s. 126.

z porozumieniem mińskim, zmiana statusu wschodnich obwodów Ukrainy niewątpliwie przyniesie poważne zmiany w strukturze sieci klientelistycznych i może mieć trwałe konsekwencje dla charakteru rywalizacji i życia politycznego państwa.

2. Neopatrymonializm biurokratyczny: Rosja

Rosja jest swoistym przykładem reżimu neopatrymonialnego, w którym doszło do bezprecedensowej transformacji polegającej na osłabieniu i częściowej eliminacji wielkich aktorów oligarchicznych oraz wzmocnieniu urzędu prezydenta i podległych mu sieci klientelistycznych. W tej perspektywie proces ewolucji systemu politycznego Rosji dzieli się na dwa okresy. Cezurą graniczną był przełom początek roku 2000, gdy władza została przekazana w ręce W. Putina. Nowe władze zagwarantowały bezpieczeństwo najbliższemu otoczeniu odchodzącego prezydenta B. Jelcyna³⁶⁹, podjęły jednak trwającą kilka lat głęboką redefinicję relacji w jego dawnym otoczeniu, dyscyplinując i podporządkowując sobie głównych aktorów oligarchicznych.

Na szczególnie charakter rosyjskiego neopatrymonializmu znaczący wpływ miał (i ma również obecnie, choć w mniejszym stopniu) federalny charakter państwa. Spowodował on na początku lat 90. wykształcenie się specyficznych cech łączących państwowe centrum z peryferiami, na co wpływ miał określony poziom autonomii podmiotów tworzących federację. Więzy te determinują nie tylko charakter przywilejów, jakimi cieszą się niektóre podmioty, jak i ich lojalność wobec państwowego centrum (co było szczególnie aktualne w I połowie lat 90.) Asymetryczny model federacji oraz nierównomierny rozwój regionów sprzyjał rozwojowi pionowych więzów pomiędzy regionami a centrum, nie zaś

---

³⁶⁹ В. Голубев, *Выбор пути или Путина?*, “Независимая газета” z dn. 6.01.2000 r.

relacji poziomych³⁷⁰. Zależność regionów od centrum – a także centrum od regionów – cechowała się własną dynamiką, odzwierciedlającą siłę władz państwowych oraz model relacji neopatrymonialnych³⁷¹. Były one kontynuacją stosunków panujących w czasach ZSRR, choć zmodyfikowane w wyniku rozpadu systemu nakazowo-rozdzielczego, dezintegracji struktur partyjnych, autonomizacją elit regionalnych oraz zwiększeniem możliwości zaangażowania się w sferze przedsiębiorczości.

Można wyróżnić trzy istotne obszary transformacji, które stanowiły istotę przejścia komunistycznego reżimu radzieckiego do postradzieckiego oligarchicznego reżimu neopatrymonialnego Rosji na początku lat 90. Pierwszym była przeprowadzona w niejawnych okolicznościach prywatyzacja wielkich przedsiębiorstw państwowych, w której uczestniczyli wyłącznie przedstawiciele dawnej nomenklatury. Prywatyzacja przyniosła w pewnym stopniu rekonfigurację dawnych sieci klientelistycznych oraz ich utrwalenie, bowiem główni aktorzy oraz ich cele, przyświecające jeszcze w okresie *perestrojki*, pozostały niezmiennie. Uwłaszczenie nomenklatury dało jej asumpt nowych zasobów oraz rozbudziło ambicje polityczne, nierzadko rozbieżne z interesami elity skupionej wokół B. Jelcyna.

Drugim obszarem była rekonstrukcja struktury federalnej Rosji i związany z tym wzrost autonomii lokalnych ośrodków władzy. Wprowadzenie przez B. Jelcyna jeszcze w czasie istnienia ZSRR stanowisk gubernatorów podmiotów rosyjskiej federacji nie zawsze grało dla niego pozytywną rolę – w czasie „puczu Janajewa” część z nich poparła przewrót, a więc wystąpiła przeciwko swojemu zwierzchnikowi. Wzrost autonomii regionów wynikał również z deklaracji i zachęt samego pierwszego rosyjskiego prezydenta, głoszą-

---

³⁷⁰ Е.В. Бродовская, *op. cit.*, s. 110.

³⁷¹ Szerzej zagadnienie to omawia Р.Ф. Туровский, *Центр и регионы: проблемы политических отношений*, Москва 2007.

cego, by „brać tyle suwerenności, ile dane podmioty są w stanie udźwignąć”. W procesie tym władze centralne państwa zmuszone były umożliwić peryferiom dalece samodzielne postępowanie w kwestiach administracyjnych i gospodarczych. Służyło to wykształceniu się w poszczególnych republikach federalnych i obwodach sytuacji odzwierciedlającej w skali regionalnej wydarzenia mające miejsce na arenie ogólnokrajowej³⁷². Powstawały lokalne sieci klientelistyczne, grupy o charakterze biznesowo-administracyjnym dążyły do monopolizacji procesów prywatyzacji, eliminacji konkurencji (w sposób legalny i nielegalny) oraz kontrolowaniu władz lokalnego szczebla.

Trzecim obszarem transformacji stało się narzucone przez B. Jelcyna w 1993 roku przejście ku superprezydentkiemu modelowi rządów, które skutkowało wykształceniem się pionowych zależności klientelistycznych i włączeniem lokalnych sieci klientelistycznych (machin politycznych) w politykę władz centralnych. Jaskrawo przejawiało się to w 1996 roku w obliczu wyborów prezydenckich. Sztab B. Jelcyna wykorzystał sieci klientelistyczne, także szczebla lokalnego, w celu zapewnienia zwycięstwa urzędującemu prezydentowi. Mimo że cieszył się mniejszą popularnością niż główny kontrkandydat Giennadij Ziuganow, odniósł ostatecznie sukces, który zapewniło mu złamanie oporu tzw. „czerwonych gubernatorów” – gubernatorów związanych z Komunistyczną Partią Federacji Rosyjskiej – oraz wsparcie oligarchii. Sukces B. Jelcyna w wyborach prezydenckich w 1996 roku wynikał z zaangażowania po jego stronie finansowych, medialnych i intelektualnych zasobów elity biznesowej. W warunkach jego fizycznej niedyspozycji oraz rozbieżności partykularnych interesów politycznego zaplecza głowy państwa, szerokie prerogatywy prezydenta zaczęły być

---

³⁷² S. Gardocki, *Rosyjski federalizm: powstanie, problemy i perspektywa* [w:] S. Gardocki (red.), *Obszar byłego ZSRR. Klęska demokracji czy transformacja?*, Toruń 2013, s. 148-152.

wykorzystywane przez środowiska oligarchiczne. Jak twierdzą badacze, B. Jelcyn dążył do utworzenia scentralizowanego reżimu bezalternatywnej władzy prezydenckiej, jednak proces ten doprowadził do końca dopiero jego następca. W tym kontekście W. Putin prawdopodobnie posunął się dalej niż zakładałby B. Jelcyn i jego oligarchiczne otoczenie³⁷³.

W epoce B. Jelcyna Rosja stanowiła reżim, który można zaklasyfikować jako Dahlowską rywalizacyjną oligarchię³⁷⁴. B. Jelcyn w początkowym okresie rządów starał się nie wiązać z żadną siłą polityczną, wykorzystując zbudowany na przełomie lat 80. i 90. społeczny wizerunek radykalnego reformatora-demokraty³⁷⁵. W tym samym okresie, niezależnie od prezydenta, zaczęły powstawać silne i autonomiczne grupy aktorów biznesowo-politycznych. Oligarchia, rozumiana jako zaangażowani w politykę aktorzy biznesowi szukający materialnych korzyści (*rent seeking*), rozwinęła się szczególnie po 1996 roku, gdyż jej zasługą było uzyskanie reelekcji przez bardzo niepopularnego wówczas w społeczeństwie prezydenta. Sukces wyborczy pociągnął za sobą „spłatę długów” wobec udowadniających swoją wierność obozowi głowy państwa oligarchom. Przedmiotem prywatyzacji stały się najcenniejsze przedsiębiorstwa: Michaił Chodorkowski nabył Jukos, Borys Bierzowski – Sibnief, Władimir Potanin i Michaił Prochorow – Norylski Nikiel. Cechą właściwą

---

³⁷³ Д. Фурман, *Движение по спирали*, *op. cit.*, s. 86-96; Г. Хейл, *Эволюция гибридного режима* [w:] Г. Хейл, И. Курилла (red.), *Россия «двухтысячных»*: *Стереоскопический взгляд*, Москва 2011, s. 27.

³⁷⁴ В. Елизаров, *Элитистская теория демократии и современный российский процесс*, „Полис. Политические исследования” 1999, nr 1, s. 72.

³⁷⁵ T.F. Remington, *Democratization and the new political order in Russia* [w:] K. Dawisha, B. Parrott (red.), *Democratic changes and authoritarian reactions...*, *op. cit.*, s. 73.

kształtowaniu się neopatrymonialnego systemu politycznego Rosji była inkorporacja czołowych aktorów politycznych w szeregi elity biznesowej: ważniejsi politycy zajmowali stanowiska menedżerów dużych przedsiębiorstw. Trend ten zarysował się jeszcze w latach 1992-1993, m.in. W postaci wejścia w struktury gospodarcze ludzi związanych z Anatolijem Czubajsem, będąc niejako preludium do petryfikacji neopatrymonialnego reżimu biurokratycznego w okresie rządów W. Putina³⁷⁶.

W okresie premierostwa Jewgienija Primakowa wpływy administracji prezydenta B. Jelcyna oraz jego otoczenia, tak zwanej „rodziny”, na sieci klientelistyczne istotnie zmniejszyły się, głównie w wyniku kryzysu gospodarczego w 1998 roku, który ograniczył zaufanie społeczeństwa i części elit do B. Jelcyna i forsowanych przez niego eksperymentów polityczno-finansowych ucieleśnianych przez młodych premierów (Siergiej Kirijenko, Siergiej Stiepaszyn). Ratujący sytuację w państwie komunista J. Primakow cieszył się poparciem Dumy oraz obywateli Rosji. Ze względu na osobisty autorytet oraz silną pozycję polityczną, sam kreował polityczną grę, tworząc parlamentarne koalicje w celu realizacji własnego programu reform. Funkcjonowanie silnego premiera w istniejących ramach konstytucyjnych w epoce J. Primakowa unaoczniało, że Rosja może zbliżyć się do bardziej zrównoważonego modelu ustrojowego (np. na wzór Francji).

Zmiana rosyjskiego przywódcy z początkiem 2000 roku była zaskoczeniem dla społeczeństwa i obserwatorów życia politycznego, ale przygotowywana była w ciągu całego 1999 roku. Kierunek zmian, który potwierdziła rezygnacja B. Jelcyna, został wytyczony po kryzysie gospodarczym w 1998 roku oraz porzuceniu liberalnego kierunku reform, co przejawiało się w pełnieniu urzędu premiera przez Jewgienija Pri-

---

³⁷⁶ R. Sakwa, *The Crisis of Russian Democracy...*, op. cit., s. 86-96.

makowa i Władimira Putina. Najbliższe otoczenie B. Jelcyna podjęło decyzję o transferze władzy w ręce polityka, który miał doprowadzić do wzmocnienia instytucji państwowych. Gwałtowny wzrost popularności W. Putina w okresie pełnienia przez niego urzędu premiera spowodowało, że dość luźno powiązane z Kremlem oligarchiczne sieci klientelistyczne ponownie skonsolidowały się wokół obozu władzy. Zaraz po przejęciu stanowiska głowy państwa, W. Putin zagwarantował *status quo* najwyższym ogniwom sieci klientelistycznej wytworzonej wokół B. Jelcyna, ale jednocześnie rozpoczął demontaż systemu oligarchicznego. Proces ten zakończył się w roku 2003 wprowadzeniem reżimu biurokratycznego, oficjalnie nazwanego „sterowaną” („suwerenną”) demokracją, który ma niemodernizacyjny charakter i koncentruje się na zapewnieniu utrzymania władzy przez aparat biurokratyczny³⁷⁷.

W ujęciu neopatrymonialnym proces ten polegał na przejściu od systemu wielu konkurujących sieci klientelistycznych do systemu jednej sieci, ściśle uzależnionej od głowy państwa. Zmieniła się również natura tych sieci – z oligarchicznych, w których aktorzy (*rent seeking actors*) poszukiwali możliwości zwiększenia indywidualnych korzyści biznesowych stały się one biurokratycznymi, zdominowanymi przez urzędników nieposiadających własnych przedsiębiorstw, lecz budujących swoją pozycję wyłącznie na bazie pełnionego urzędu, a więc z zasady propaństwowych. Transformacja systemu politycznego w okresie rządów W. Putina zmieniła aktorów politycznych, charakter ich stosunków z instytucjami państwa, lecz wciąż jest to „rodzinny biznes”,

---

³⁷⁷ N. Petrov, *Russia on the Eve of Regime Change* [w:] H. Adomeit, A. Aslund (red.), *op. cit.*, s. 14; M. Słowikowski, *Rozważania nad naturą reżimu politycznego Rosji* [w:] S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), *Rosja. Refleksje o transformacji*, Warszawa 2010, s. 33-60.

w którym „przyjaciele, krewni, przyjaciele krewnych i krewni przyjaciół” stanowią osnowę systemu alokacji zasobów³⁷⁸.

Można wyróżnić dwa obszary, w których dokonała się transformacja reżimu rosyjskiego ku neopatrymonializmowi biurokratycznemu. Obszary te związane są z samą naturą państw neopatrymonialnych i dotyczą warstwy formalnej i nieformalnej. W odróżnieniu od reżimu oligarchicznego, który bazował na niejawnym porozumieniu oligarchii z szefami wielu podmiotów federacji, nowy reżim biurokratyczny drogą prawną ograniczył wpływy i naciski oligarchii oraz władz regionalnych na państwowe centrum. Priorytetem władz stało się zapewnienie integralności terytorialnej państwa, które dokonano poprzez wzmocnienie podległych prezydentowi organów władzy wykonawczej. W 2000 roku wprowadzono instytucję pełnomocnych przedstawicieli prezydenta w okręgach federalnych oraz organy konsultacyjne: Radę Państwową i Radę Ustawodawców a także zmieniono zasady wyboru członków wyższej izby parlamentu, która utraciła również prawo weta. Szczególna rola przypadła pełnomocnym przedstawicielom prezydenta w okręgach federalnych – „nadbudowach nad podmiotami federacji”, których zadania koncentrowały się na kontroli działalności gubernatorów pod względem jej zgodności z prawodawstwem oraz działalności terenowych jednostek organów władzy federalnej³⁷⁹. Zmiana zasady kompletowania składu Rady Federacji polegała na wprowadzeniu nominacji, przez co gubernatorzy utracili prawo bezpośredniego uczestnictwa w pracach izby, ponadto stracili możliwość bezpośrednich spotkań i koordynacji działań. W 2005 roku zniesiono zasadę bezpośredniego wyboru szefów podmiotów federacji i wprowadzono zasadę

---

³⁷⁸ М. Моммзен, *Российский политический режим: неосоветский авторитаризм и патронажное президентство*, “Неприкосновенный запас” 2010, nr 6 (74), <<http://magazines.russ.ru/nz/2010/6/mm10.html>>

³⁷⁹ S. Gardocki, *op. cit.*, s. 158.

skoordynowanego przez prezydenta i lokalne ciała przedstawicielskie mianowania, co w praktyce oznacza wyznaczanie gubernatora przez władze centralne³⁸⁰.

Po objęciu władzy W. Putin wzmocnił kontrolę nad sieciami klientelistycznymi, dążąc do zapewnienia ich subordynacji w ramach pierwszej efektywnej rosyjskiej partii władzy – „Jedynaja Rossija”. Jednocześnie, ciesząc się poparciem społecznym większym niż to ugrupowanie i obawiając się, że z czasem może stać się ono zbyt silne i autonomiczne wobec niego, prezydent oficjalnie pozostał poza strukturami partyjnymi. W terenie nową formą strukturyzacji aparatu biurokratycznego stało się wspomniane wprowadzenie okręgów federalnych oraz przegląd kadr gubernatorskich. Wszyscy gubernatorzy zostali wymienieni na osoby bardziej lojalne wobec władz federalnych, bądź sami poparli je i zasilili szeregi „Jedinej Rossii” (najdłużej, do 2010 roku, niezależność zachowywał komunistyczny gubernator wołgogradzki Nikołaj Maksiuta)³⁸¹.

W warstwie nieformalnej nowe kierownictwo państwowe skoncentrowało wysiłki na ograniczeniu autonomii oligarchów i kreowanych przez nich sieci klientelistycznych, które nie tylko sprawiały, że określone sektory gospodarki, w tym media, pozostawały poza kontrolą władz, ale także, ze względu na posiadane zasoby, zagrażały samodzielności władz państwowych. Jeszcze w lipcu 2000 roku władze Rosji dążyły do określenia na nowo relacji z sieciami oligarchicznymi, proponując jasną delimitację stref interesów i nieinge-

---

³⁸⁰ Szerzej: E. Denkiewicz, *Ewolucja rosyjskiego federalizmu w epoce Władimira Putina* [w:] J. Zalesny (red.), *Zagadnienia ustrojowe...*, op. cit., s. 111-124; P.Ф. Туровский, op. cit., s. 245-261.

³⁸¹ Szerzej: J. Ćwiek-Karpowicz, *Reforma władzy państwowej w okresie prezydentury Władimira Putina* [w:] S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), *Rosja...*, op. cit., s. 61-75.

rencję biznesmenów w politykę państwową³⁸². Niezgoda części oligarchów na taki scenariusz pociągnęła za sobą działania zmierzające do przejęcia przez władze kontroli nad przedsiębiorstwami należącymi do najbardziej niepokornych z nich: wśród najbardziej spektakularnych „rozpraw” władzy z przeciwnikami było zmuszenie do opuszczenia Rosji niedawnego stronnika W. Putina biznesmena Borysa Bierzowskiego, kontrolującego wpływową telewizję NTW Borysa Gusinskiego oraz skazanie w procesie, który miał pokazowy charakter właściciela Jukosu Michaiła Chodorkowskiego.

Przejmując kontrolę nad kluczowymi przedsiębiorstwami i mediami, nowe władze marginalizowały swoich przeciwników politycznych w osobach byłego premiera J. Primakowa i mera Moskwy Jurija Łużkowa. J. Primakow cieszył się poważaniem środowisk komunistycznych, posiadał duże wpływy w rosyjskich regionach oraz w służbach specjalnych (pełnił funkcję zastępcy szefa KGB ZSRR i dyrektora Służby Wywiadu Zewnętrznej Rosji do 1995 roku) oraz zaufaniem społecznym (niezadowolonych z jego dymisji z urzędu premiera w maju 1999 roku było 81% obywateli³⁸³). J. Łużkow jako mer stolicy odgrywał ważną rolę polityczną oraz posiadał wpływy w wielu sieciach oligarchicznych. W wyborach prezydenckich w 1996 roku poparł B. Jelcyna, lecz wkrótce przeszedł na krytyczne wobec prezydenta pozycje, tworząc wraz z J. Primakowem blok „Ojczyzna – Cała Rosja”, w którym czołowe role odgrywali pre-

---

³⁸² D.M. Woodruff, *Khodorkovsky's gamble: from business to politics in the YUKOS conflict*, "PONARS Policy Memo" 2002, nr 308,

<http://eprints.lse.ac.uk/3689/1/Khodorkovsky%E2%80%99s_gamble-from_business_to_politics_%28LSERO%29.pdf>; E.Г. Ясин, *op. cit.*, s. 315-320.

³⁸³ Г.Л. Кертман, *Смена кабинета: предварительные политические итоги*, <http://bd.fom.ru/report/cat/pow_gov/government_primakov/o904901>

zydenci Tatarstanu Mintimer Szajmijew, Baszkirii Murtaza Rachimow i gubernator Sankt-Petersburga Władimir Jakowlew. Blok ten dążył do przedterminowego pozbawienia władzy B. Jelcyna, co też stało się prawdopodobnie przyczyną jego rezygnacji z urzędu. O ile J. Primakow został usunięty z życia politycznego Rosji, J. Łużkow szybko poparł W. Putina i wszedł do kierownictwa nowo powstałego (z resztą na bazie „Ojczyzny – Całej Rosji”) ugrupowania władzy – „Jedyniej Rossii”. Powstanie tej partii również wpisuje się w nieformalne działania rządzących elit do konsolidacji władzy i pełnej kontroli sceny politycznej, na której dopuszczono funkcjonowanie koncesjonowanej opozycji (Sprawiedliwa Rosja, Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji oraz Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej)³⁸⁴. Popularność partii władzy w pierwszych latach po jej powstaniu zachęciła zaplecze W. Putina do zmiany ordynacji wyborczej na proporcjonalną z listami partyjnymi oraz do podniesienia progu wyborczego do 7%, co w zasadzie eliminowało z gry politycznej znaczną część rzeczywistej opozycji. System polityczny Rosji przekształcił się w tym czasie w jedną maszynę polityczną³⁸⁵.

W pierwszych dwóch kadencjach W. Putina ograniczono dyskusje o demokracji i istocie, kierunku przemian w Rosji. Zakończyła się przejściowość, co potwierdzało oficjalne używanie pojęcia „suwerennej demokracji”, zaś faktycznie nastąpiło nasilenie zjawisk manipulacji wyborami, tworzenie przez elity władzy surogatów demokracji i wielopartyjności. Głównymi deklarowanymi przez W. Putina celami działań państwa było zwiększenie konkurencyjności rosyjskiej gospodarki oraz przekształcenie w stabilne mocarstwo polityczne i gospodarcze. Wzrost cen surowców energetycznych na światowych rynkach wydatnie poprawił kondy-

---

³⁸⁴ Ю.Н. Дорожин, Ф.В. Даминдарова, *Партии в современной России: реальные политические акторы или их имитация?*, “Власть” 2014, nr 11, s. 92-96.

³⁸⁵ Н. Hale, *Patronal Politics*, *op. cit.*, s. 274.

cję rosyjskiej gospodarki i przełożył się na poziom życia obywateli. W efekcie problem demokratyzacji zszedł na dalszy plan, w społeczeństwie zastąpiony został kwestiami konsumpcyjnymi, zaś w kręgach politycznych – wyzywającym twierdzeniem o szczególnej drodze, suwerennym, nienarzuconym przez Zachód modelu ustrojowym³⁸⁶. Jednocześnie pogłębiła się rysująca się od początku lat 90. stratyfikacja społeczna, którą Steven Holmes opisuje następująco: „rosyjskie społeczeństwo przypomina zepsutą klepsydrę: ‘góra’ nie eksploatuje i prześladuje ‘dołów’, a nawet nimi nie kieruje – ona je ignoruje”³⁸⁷.

W okresach konfliktu z Dumą B. Jelcyn był zmuszony tworzyć rządy składające się z technokratów, a nie oparte na politykach partyjnych. Model ten kontynuował W. Putin, nawet gdy „Jedinaja Rossija” posiadała większość 2/3 miejsc w parlamencie. Istota tego zabiegu polegała na faktycznym przeniesieniu zadań rządu na aparat „pionu prezydenckiego” – administrację głowy państwa, a więc strukturę pozostającą poza ramami demokratycznej kontroli, zaś rządowi przypadła rola kolejnego fantomu, fasady w systemie politycznym. Administracja prezydenta stała się kontynuatorką wszechmogącego sekretariatu KC KPZR, zaś rząd wypełnia funkcje analogiczne do funkcji radzieckiego gabinetu ministrów³⁸⁸. Nowy aparat władzy oparty został na zasadzie osobistej lojalności wobec głowy państwa, która też jest podstawą obsadzania stanowisk menedżerskich w dużych przedsiębiorstwach. Byli oficerowie służb specjalnych kierujący korporacjami wytworzyli nową grupę „korporacyjnych biurokratów”, hybrydę resortowo-biznesową, tzw. *siłowarchów*, których wierność

---

³⁸⁶ Obrazują to słowa przewodniczącego Dumy Borysa Gryzłowa, że „parlament nie jest miejscem na polityczne dyskusje”.

³⁸⁷ С. Холмс, *Чему Россия учит нас теперь? Как слабость государства угрожает свободе*, „Pro et Contra” 1997, t. 2, nr 4, s. 59.

³⁸⁸ М. Моммзен, *op. cit.*

liderowi przewyższa zdolności i możliwości sprawnego funkcjonowania w środowisku biznesowym³⁸⁹. Kierownictwa takich przedsiębiorstw jak „Gazprom”, „Rosneft”, „Lukoil”, „Sberbank”, mimo że ich potencjał wskazuje, że mogłyby być samodzielnymi sieciami interesów i dążyć do ich realizacji, pozostają kontrolowane przez władze centralne. Nie jest to bynajmniej kontrola absolutna, gdyż w poszczególnych sektorach toczy się rywalizacja oraz próby maksymalizacji indywidualnych korzyści. Z tego powodu Julia Łatynina zaproponowała określenie rosyjskiego systemu politycznego jako „roju”, który jest wysoce zorganizowany, lecz kieruje się dość prymitywnymi instynktami pragnienia zdobycia „żeru”³⁹⁰. Ważną rolę w neopatrymonialnym systemie politycznym Rosji, punktu orientacyjnego dla całego „roju” odgrywa partia „Jedinaja Rossija”. Jak zauważa Irina Glebowa, mimo że partia władzy ma z zasady „partyjny” charakter, to w tym przypadku nabyła ona cech „władzy”, wykonując właściwe jej zadania³⁹¹.

W 2008 roku doszło do transferu władzy z rąk W. Putina do Dmitrija Miedwiediewa, choć w istocie można twierdzić, że *residuum* władzy wraz z W. Putinem przeniosło się na urząd premiera (fakt ten dowodzi nieformalnego charakteru systemu politycznego Rosji oraz jego niskiej instytucjonalizacji). Operację tę poprzedziła mobilizacja społeczna, która doprowadziła do sytuacji, w której niemalże pewnym stawało się wybranie na prezydenta tego kandydata, którego poprze

---

³⁸⁹ J.P. Willerton, *Putin and the Hegemonic Presidency* [w:] S. White, Z. Gitelman, R. Sakwa (red.), *Developments in Russian Politics...*, *op. cit.*, s. 18-39.

³⁹⁰ Ю. Латынина, *Рой, или антибулончик*, <www.novaya-gazeta.ru/politics/5214.html>

³⁹¹ И.И. Глебова, *Политическая культура России: образы прошлого и современность*, Москва 2006, s. 276.

urzędująca głowa państwa³⁹². Przygotowania do wyznaczenia następcy rozpoczęły się jednak jeszcze pod koniec 2005 roku, gdy W. Putin – rzeczywiście bądź pozornie – rozważał dwie kandydatury do urzędu: związanego z resortami siłowymi wicepremiera Siergieja Iwanowa oraz reprezentanta liberalnych kół prawników petersburskich, szefa swojej administracji D. Miedwiediewa. Kulisy ostatecznej decyzji w tej sprawie pozostają niejawne, jednak w 2007 roku D. Miedwiediew został zaprezentowany jako kandydat obozu władzy do przejęcia urzędu z rąk W. Putina.

Jednocześnie odchodzący prezydent dawał wyraźny sygnał, iż nie ma zamiaru wycofać się z życia politycznego i obejmie urząd premiera, o co go D. Miedwiediew publicznie prosił w czasie kampanii wyborczej. Decyzja W. Putina o przewodzeniu liście partyjnej „Jedinej Rossii” w wyborach parlamentarnych w 2007 roku oraz o objęciu urzędu premiera miała ważne konsekwencje. Pozwoliło to utrzymać dotychczasową strukturę biurokratycznej sieci klientelistycznej, stanowiło narzędzie dyscyplinujące ewentualne grupy dążące do naruszenia *status quo*, jak i kontroli poczynań następcy³⁹³. „Tandemokracja” przyniosła też rozdzielenie władzy nieformalnej, którą zachował W. Putin, od władzy formalnej, związanej z urzędem prezydenta. W okresie prezydentury D. Miedwiediewa analitycy doszukiwali się rozbieżności interesów rządzącego tandemu. Niewątpliwie nowy prezydent zmienił retorykę: aktywnie używane przez niego hasło konserwatywnej modernizacji interpretowano jako koniunkturalny, choć

---

³⁹² Około 40% wyborców deklarowało, że wyboru dokona w oparciu o “wskazówki” W. Putina. Г. Хейл, *Эволюция гибридного режима*, *op. cit.*, s. 39.

³⁹³ W końcu 2009 roku ponad 77% wyższych urzędów państwowych obsadzały osoby powołane na nie w okresie rządów W. Putina, ponad 13% przez B. Jelcyna i tylko 9% przez D. Miedwiediewa. О. Крыштановская, *Форматы российской власти*, „Полис. Политические исследования” 2010, nr 1, s. 28.

korzystny dla państwa, krok mający zapewnić elicie *status quo* a jednocześnie wzmocnić gospodarkę, praworządność i włączyć Rosję w pełnowartościowy sposób w procesy globalne³⁹⁴. Mimo to dotychczasowy system biurokratyczny, jego czołowi aktorzy pozostał bez zmian.

Formalna władza D. Miedwiediewa nie umożliwiła mu stworzenie własnej sieci klientelistycznej i wystąpienie przeciwko W. Putinowi, a sam prezydent nawet nie przejawiał takich ambicji, deklarując jedynomyślność tandemu. Potwierdziły to dalsze fluktuacje na stanowiskach gubernatorów, w tym usunięcie wieloletnich przywódców Tatarstanu Mintimera Szajmijewa i Baszkirii Murtazy Rachimowa czy mera Moskwy Jurija Łużkowa. Za prezydentury D. Miedwiediewa znowelizowano konstytucję wydłużając kadencję parlamentu z 4 do 5 lat zaś kadencję prezydenta z 4 do 6 lat. Dla niektórych obserwatorów zaskoczeniem było to, że postrzegany jako liberalny D. Miedwiediew nie zawahał się podjąć działania zbrojne przeciw Gruzji w sierpniu 2008 roku.

Informację o zamiarze powrotu W. Putina na urząd prezydenta przedstawił D. Miedwiediew we wrześniu 2011 roku, co ukróciło niepewność i spekulacje, ale i obnażyło fakt, iż manewr ten był od dawna zaplanowany. Jednocześnie wybory do Dumy w 2011 roku ujawniły narastającą słabość „Jedinej Rossii” i całego aparatu władzy w mobilizacji mas oraz spadek popularności jej liderów, w tym samego W. Putina. Rzucone przez Aleksieja Nawalnego hasło o nadużyciach

---

³⁹⁴ А.Н. Аринин, А.А. Галкин, *Модернизация России: постановка проблемы* [w:] А.Н. Аринин (red.), *Модернизация России как условие ее успешного развития в XXI веке*, Москва 2010, s. 11-17; Д. Орлов, Д. Бадовский, М. Виноградов, *Консервативная модернизация. Аналитический доклад*, Москва 2010, s. 2; krytyczny przegląd wyzwań „konserwatywnej modernizacji” zob.: И. Бусыгина, М. Филиппов, *Политическая модернизация государства в России: необходимость, направления, издержки, риски*, Москва 2012.

władzy („partia oszustów i złodziei”) dość nieoczekiwanie stało się elementem debaty publicznej oraz sloganem powyborczych manifestacji w Moskwie.

Słabszy niż oczekiwano wynik partii władzy w wyborach parlamentarnych (49% oddanych głosów), stagnacja gospodarcza mająca swoje źródła w trwającym od 2008 roku kryzysie oraz koniec tak zwanej „cichej rewolucji społecznej” prowadzącej do pojawiania się zrębów rosyjskiej klasy średniej stały się potencjalnym źródłem społecznej niestabilności systemu³⁹⁵. Choć W. Putin wygrał wybory prezydenckie w marcu 2012 roku a „Jedinaja Rossija” wybory regionalne we wrześniu 2013 roku, to brakowało impulsów do zdynamizowania polityki. Wyczerpywanie się dotychczasowej formuły mobilizacji oraz kumulowanie się napięć społecznych popchnęło elity władzy do używania intensywnych form: agresywna mobilizacja posłusznej rządzącym i biernej większości obywateli pod hasłem „Krym nasz”, organizacja „Antymajdanu” unaocznia, że władze rosyjskie wzniecają szowinistyczne i wielkomocarstwowe nastoje, zaś konflikt na Ukrainie i prezentowane w publicznych środkach masowego przekazu jako uzurpatorskie i neofaszystowskie władze w Kijowie wypełniają dyskursywną rolę Czeczenii z początku minionej dekady.

Samowola władz oraz arbitralne decyzje prezydenta w kluczowych sprawach państwowych, jak ta w sprawie przekazania urzędu prezydenta D. Miedwiediewowi, zbliżają rosyjski reżim, zdaniem niektórych badaczy, do kategorii sułtanizmu³⁹⁶. Jednocześnie reżim ten funkcjonuje z sankcji samych obywateli. Bardzo wysoki poziom zaufania do prezydenta w Rosji to efekt hipertrofii jego politycznej roli w państwie oraz w istocie rzeczy odwrócony brak zaufania do innych instytucji społecznych. Wynika on głównie z czynnika

---

³⁹⁵ В. Федоров, *Русский выбор...*, *op. cit.*, s. 208.

³⁹⁶ Y. Afanasiev, *The end of Russia?*, <www.opendemocracy.net/article/russia-theme/the-end-of-russia>

negatywnego – niechęci do chaosu w życiu społecznym³⁹⁷. Odnotować można jednocześnie istotne zmiany w kulturze politycznej i postrzeganiu władzy po roku 2000. Od drugiej połowy lat 90. zarysował się trend rozkładu społecznego i upadku inteligencji, upaństwowienia mediów, co spowodowało „deliberalizację” oraz „dewesternizację” świadomości mas. Na ich miejsce wraz z objęciem władzy przez W. Putina wkroczyło przekonanie o szczególnej, biurokratyczno-imperialnej, drodze rozwoju Rosji³⁹⁸. Tym samym społeczne zapotrzebowanie na określony typ panowania ewoluowało wraz z nim, wzajemnie się warunkując.

Funkcjonujący obecnie reżim badacze określają, parafrazując wcześniej używany termin „demokracja sterowana”, mianem „demokracji przesterowanej” (*overmanaged democracy*)³⁹⁹, zaś jego istotę tłumaczy inne barwne określenie „ratingokracji”⁴⁰⁰. Zgodnie z nim, władze Rosji są skrajnie wyczulone na zachowania społeczne i szczególnie zabiegają o utrzymanie wysokiego poziomu poparcia, zwłaszcza dla prezydenta. Michaił Afanasjew charakteryzuje system polityczny Rosji jako „patronat postnomenklaturowy”. Wprowadzenie tego pojęcia tłumaczy tym, że wskazuje ono

---

³⁹⁷ Ю.А. Левада, *Элита и «массы» в процессах трансформации* [w:] Ю.А. Левада (red.), *Кто и куда стремится вести Россию? Акторы макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса*, Москва 2001, s. 285; П.И. Куконков, *Трансформация напряжений в социальном пространстве*, „Конфликтология” 2014, nr 4, s. 48.

³⁹⁸ Б. Дубин, *Россия нулевых: политическая культура, политическая память, повседневная жизнь*, Москва 2011, s. 107; R. Rose, W. Mishler, N. Munro, *Popular Support for an Undemocratic Regime*, Cambridge 2011, s. 64-83.

³⁹⁹ N. Petrov, M. Lipman, H.E. Hale, *Overmanaged Democracy in Russia: Governance Implications of Hybrid Regimes*, “Carnegie Papers. Russia and Eurasia Program” 2010, nr 106.

⁴⁰⁰ Г. Хейл, *Президентский режим, революция и демократия*, Pro et Contra 2008, nr 1 (40), s. 11.

na patrymonialny typ panowania, w którym stosunki zależności osobistej oraz sieci klientelistyczne rekompensują „deficyt państwa”, a więc jego dysfunkcjonalność w wymiarze społecznym⁴⁰¹. W zakresie mechanizmów mobilizacji społecznej rosyjska „machina polityczna” okresu rządów W. Putina przeszła od formy ekstensywnej do intensywnej: w pierwszych latach jego rządów aktywnie wykorzystywano konflikt czecheński w celu kreacji atmosfery zagrożenia i konsolidacji społeczeństwa wokół przywódcy, w 2003 roku mobilizacji społecznej służyło Forum Społeczno-Polityczne „Wybory”, które przyjęło *Deklarację uczestników umowy społecznej*, w 2010 roku wokół W. Putina powstał Front Ludowy, obecnie czynnikiem mobilizującym jest rosnąca nieufność w stosunkach z Zachodem i konflikt z Ukrainą.

Rozkwit biurokracji połączony ze zduszeniem demokracji przyniósł pojawienie się pojęcia „biurokratycznego autorytaryzmu”, pod którym należy rozumieć monopol na władzę skorumpowanej biurokracji na bazie rosyjskiego „tradycyjnego” autorytaryzmu. Formalne istnienie instytucji demokratycznych skłania Leona Arona do używania wobec rosyjskiego reżimu politycznego po 2000 roku pojęcia G. O’Donnella „plebiscytnego autorytaryzmu”⁴⁰². Zgodnie z charakterystyką G. Derluguiana, system, który wytworzył się w Rosji można określić „suwerenną biurokracją”, co jest bezpośrednim nawiązaniem do koncepcji „suwerennej demokracji” jako pojęcia tłumaczącego specyfikę jej systemu politycznego. Jak pisze badacz o rosyjskiej biurokracji:

„mowa o aparacie kierowniczym i jego personelu, który uzyskał niezależność od wszelkich klas panujących (ostatni feudałowie zostali zlikwidowani sto lat temu, dyktatura jed-

---

⁴⁰¹ М.Н. Афанасьев, *Клиентелизм и российская государственность*, *op. cit.*, s. 13.

⁴⁰² L. Aron, *Putin’s Risks*, “Russian Outlook. American Enterprise Institute for Public Policy Research” 2005, <http://iep.ru/files/text/guest/Aron/Putins_Risks.pdf>

nostki pokonana w latach 50., najnowsi pretendenci do statusu kapitalistów pokonani), jak i od zneutralizowanej demokracji ludowej i krytycznej inteligencji w wyniku ich rozpadu. Biurokracji udało się wyzwolić (szczególnie w bogatej w zasoby surowcowe Rosji) również od kontroli zewnętrznej w postaci miękkiej siły hegemonii zachodnich norm czy prostszych form imperialistycznego dyktatu. Powstała suwerenna od wszystkich biurokracja⁴⁰³.

Niesprawność mechanizmów komunikacji społeczeństwa z władzą, artykulacji i agregacji interesów społecznych sprawia, że po części ich funkcje wypełniają podporządkowane władzom państwowym wielkie przedsiębiorstwa. Rosja to jedyne państwo na świecie, którego ministrowie oraz parlamentarzyści tak licznie zasiadają w radach nadzorczych spółek⁴⁰⁴, co służy jako „pas transmisyjny” pomiędzy elitą władzy a kluczowymi podmiotami życia publicznego.

3. Sułtanizm: Uzbekistan

Uzbekistan, podobnie jak inne środkowoazjatyckie republiki Związku Radzieckiego, w okresie *pierestrojkowych* przemian nie znajdował się w awangardzie tendencji liberalizacyjnych. Dynamika życia politycznego opierała się na dyskrecjonalnej rywalizacji w ramach Komunistycznej Partii Uzbekistanu kilku klanów, w tym bardzo wpływowych taszkienckiego, samarkandzkiego (samarkandzko-bucharskiego) i fergańskiego. Co ważne, klany nie były jednolite pod względem etnicznym: np. w ramach klanu samarkandzkiego można było wyróżnić dwie frakcje: etnicznych Uzbeków oraz nie-Uzbeków (Tadżyków, Persów)⁴⁰⁵. W 1988 roku z funkcji sekretarza Komunistycznej Partii Uzbekistanu usunięty został

---

⁴⁰³ Г. Дерлугьян, *op. cit.*, s. 141.

⁴⁰⁴ V. Inozemtsev, *The Nature and Prospects of the Putin Regime*, „Russian Social Science Review” 2009, vol. 50, no. 1, s. 40-60.

⁴⁰⁵ W Uzbekistanie i Tadżykistanie podział klanowy ma przede wszystkim wymiar terytorialny a nie etniczny.

w związku z zarzutami korupcyjnymi Inamżon Usmanchodzajew. Jego krótkotrwałym następcą został działacz tadżyckiego pochodzenia Rafik Niszanow, który w 1989 roku jako zaufany polityk M. Gorbaczowa został przewodniczącym Rady Narodowości ZSRR. Obaj wspomniani sekretarze opierali się na klanach z Fergany i Dżizaku i dążyli do politycznej marginalizacji klanu samarkandzkiego. W połowie 1989 roku szefem Komunistycznej Partii Uzbekistanu został Islam Karimow, w odróżnieniu od poprzedników związany z klanem samarkandzkim, ale akceptowalny również przez inne grupy etnopolityczne (stanowisko uzyskał dzięki poparciu R. Niszanowa).

Mimo że społeczeństwa środkowoazjatyckie nie przejawiały większych tendencji emancypacyjnych wpisujących się w nurt Gorbaczowowskiej *perestrojki*, w uzbeckim środowisku intelektualistów wykształciła się grupa aktywnych osób o narodowo-demokratycznych poglądach. Ich działalność materializowała się w ramach organizacji „Birlik”, zaś hasła demokratyzacji i niezależności republiki wyprowadzały na ulice większych miast kilkutysięczne manifestacje⁴⁰⁶. Uzbeckie kierownictwo wolno reagowało na płynące z radzieckiego centrum tendencje. „Pucz Janajewa” został odebrany niejednoznacznie – I. Karimow przyjął taktykę wyczekiwania, zaś upadek przewrotu popchnął go do śmielszego występowania na rzecz niepodległości republiki. W związku z tym, na ogólnozwiązkowej fali, 31 sierpnia 1991 roku Uzbekistan ogłosił niepodległość. Krok ten, a także szybko postępujący rozpad ZSRR, skłonił I. Karimowa do ostrożnego postępowania oraz podjęcia gry z przedstawicielami środowisk opozycyjnych. Gra ta nie miała jednak na celu rozszerzenie przestrzeni politycznej oraz włączenie środowisk pozanomenklaturowych do elit kształtującego się państwa. Podobnie jak lider Turkmenistanu G. Berdymuchamedow, I. Karimow utrzymał struktury

---

⁴⁰⁶ Н. Борисов, *Трансформация политического режима в Узбекистане: этапы и итоги*, „Центральная Азия и Кавказ” 2005, nr 6 (42), s. 26-27.

republikańskiej partii komunistycznej, zmieniając tylko jej nazwę i stając na czele Ludowo-Demokratycznej Partii Uzbekistanu. Pozwoliło to na stosunkowo szybkie przekształcenie reżimu radzieckiego w „narodowy” formie i treści sułtanizm. Praktycznie niezmieniona pozostała struktura administracyjno-terytorialna państwa (z autonomiczną Karakałpacją), na czele których stanęli nowi hokimowie, etniczni Uzbegy, członkowie prezydenckiej Ludowo-Demokratycznej Partii Uzbekistanu⁴⁰⁷.

I. Karimow, już jako prezydent, zaczął umiejętnie wykorzystywać i przejmować argumenty oraz postulaty swoich oponentów: zaczął podkreślać znaczenie demokracji, liberalizacji, odrodzenia narodowego i religijnego, krytykować radziecką przeszłość jako formę kolonialnej okupacji. Jednocześnie odwoływał się do popularnego w społeczeństwie wieloletniego sekretarza Komunistycznej Partii Uzbekistanu Szarafa Raszydowa (zmarły w 1983 roku, podobnie jak I. Karimow należał do klanu samarkandzkiego) jako „walczącego z kremłowską dominacją”. Jeszcze 1990 roku podjął on próbę rozbięcia środowisk opozycyjnych, doprowadzając do rozłamu w organizacji „Birlik” – ugodowa część jej działaczy, skłonna do podjęcia rozmów z władzami, powołała nową organizację „Erk”.

Mimo że I. Karimow w swojej taktyce postępowania starał się unikać wiązania się z konkretnym klanem oraz występował jako przeciwnik ich politycznych wpływów, kadrowo oparł się na ludziach związanych z S. Raszydowem. W tym celu zrehabilitował skazanych w latach 80. za korupcję jego bliskich współpracowników. Włączenie do administracji prezydenta Uzbekistanu takich „ludzi S. Raszydowa” jak lidera klanu samarkandzkiego Ismaïła Dżurabekowa, lidera klanu taszkienckiego Timura Alimowa czy dyplomaty związanego ze służbami bezpieczeństwa Abdulaziza Kamilowa dowodziło,

---

⁴⁰⁷ G. Gleason, *Uzbekistan: the politics of national independence* [w:] I. Bremmer, R. Taras (red.), *New States, New Politics*, op. cit., s. 582.

że I. Karimow jest zakładnikiem mechanizmów władzy oraz koteryjnych relacji z czasów rządzącego w latach 1959-1983 S. Raszydowa⁴⁰⁸.

Punktem przełomowym w rozwoju systemu politycznego niepodległego Uzbekistanu stało się zduszenie studenckich demonstracji w Taszkencie w styczniu 1992 roku oraz zmuszenie niektórych działaczy opozycji (w tym lidera „Erka” Muhammada Saliha i Sarafa Bekżanowa) do emigracji. I. Karimow dążył do wyzwolenia się z oków „raszydowszczyzny”, a więc zależności od prominentnych działaczy partyjnych okresu rządów S. Raszydowa. Prezydent pozbawił ich urzędów państwowych, odsunął od kontroli nad najbardziej dochodowymi przedsiębiorstwami ze sfery przemysłu lekkiego (produkcja bawełny) oraz wydobywczego. Kluczowe wydawało się zmarginalizowanie kurującego przemysł bawełniany I. Dżurabekowa, nazywanego „uzbeckim czołgiem”.

I. Karimow doprowadził do częściowej prywatyzacji, zachowując jednak dominującą rolę państwa w sferze gospodarczej. Zaostrzenie reżimu w pierwszej połowie lat 90. związane było nie tylko z czynnikiem wewnętrznym (dążeniem I. Karimowa do potwierdzenia dominującej pozycji w państwie oraz kontrolowania najbardziej „wybuchowych” prowincji, w tym Kotliny Fergańskiej), ale także zewnętrznym (wojną domową w Tadżykistanie oraz niestabilną sytuacją w Afganistanie). Od połowy lat 90. można mówić o konsolidacji reżimu sułtanistycznego w pełni kontrolowanego przez I. Karimowa – zdobył on kontrolę nad parlamentem (mimo że w 1995 roku miejsca w parlamencie zdobyły cztery ugrupowania oraz kandydaci bezpartyjni) oraz organizacjami społecznymi⁴⁰⁹. Przyjęta przez parlament w końcu 1992 roku, bez konsultacji społecznych, konstytucja praktycznie uniemożliwi-

---

⁴⁰⁸ A. Ilkhamov, *Neopatrimonialism, interest groups and patronage networks...*, *op. cit.*, s. 75.

⁴⁰⁹ M. Fumagalli, S. Tordjman, *Uzbekistan* [w:] D. Ó Beacháin, A. Polese (red.), *The Colour Revolutions*, *op. cit.*, s. 159-160.

ła pojawienie się niezgodnionej z obozem władzy kontrkandydatury na urząd prezydenta. W 1999 roku doszło do serii wybuchów „samochodów-pułapek” w Taszkencie, za spowodowanie których oskarżono islamistów i liderów „Erka”. Sytuacja, być może będąca prowokacją, służyła zarówno wzmocnieniu reżimu, zastraszeniu społeczeństwa, jak i dyskredytacji ewentualnej opozycji antyprezydenckiej – zarówno religijnej, jak i narodowej⁴¹⁰.

W ciągu całego okresu swoich rządów I. Karimow nie stworzył jednej silnej partii prezydenckiej, prawdopodobnie kierując się chęcią równoważenia interesów poszczególnych klanów. Rola partii politycznych, w tym prezydenckiej Ludowo-Demokratycznej Partii Uzbekistanu pozostawała ograniczona, gdyż głównym kanałem absorpcji interesów regionalnych stały się struktury władzy prezydenckiej. Jak zauważa W. Baluk, brak zinstytucjonalizowanej partii władzy sprawiał, że popieranie interesów klanowych i umożliwienie ich reprezentacji na arenie parlamentarnej stawiało prezydenta I. Karimowa w sytuacji ich zakładników⁴¹¹. Silna pozycja klanów powodowała, że reżim sułtanistyczny nie był polem całkowitej wszechwładzy prezydenta i musiał uwzględniać konfigurację i interesy poszczególnych aktorów.

Utrzymanie wiodącej roli państwa w gospodarce stało się podatnym gruntem do wykształcenia się nowych relacji klientelistycznych, które zastąpiły „raszydowszczyznę”. Polem ich ekspansji stały się organy władzy centralnej, zwłaszcza resorty siłowe, finansów, inspekcja podatkowa. Nową areną rywalizacji klanowej były nie stosunki pomiędzy frakcjami regionalnymi, lecz reprezentującymi odmienne struktury

---

⁴¹⁰ Szerzej: A. Таксанов, *Что же было десять лет назад в Ташкенте?*, <www.proza.ru/2009/02/13/488>

⁴¹¹ W. Baluk, *Kształtowanie się partii politycznych i systemów partyjnych w państwach postradzieckich* [w:] R. Herbut, W. Baluk (red.), *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, Wrocław 2010, s. 182.

w ramach aparatu państwowego. Najjaskrawsza była rywalizacja pomiędzy Ministerstwem Spraw Wewnętrznych a Służbą Bezpieczeństwa Narodowego, dodatkowo podgrzewana przez I. Karimowa w celu zachowania równowagi rywalizujących grup⁴¹².

Zdaniem Alishera Ilkhamova, specyfiką uzbeckiego reżimu jest wykształcenie się wokół prezydenta i jego rodziny (zwłaszcza córki Gulnary) „megaklanu” – jest on pokłosiem „hybrydowości” gospodarki narodowej: połączenia mechanizmów wolnorynkowych z elementami gospodarki planowej i zdolnością organów państwowych do ingerencji w działalność biznesową⁴¹³. Głównym beneficjentem tej struktury jest rodzina głowy państwa. Mieszkająca w Szwajcarii Gulnara Karimowa należała do najbogatszych ludzi w tym państwie.

Dla systemu politycznego Uzbekistanu charakterystyczne jest poświęcanie dużej uwagi utrzymaniu formalnego pluralizmu. Osobliwym dowodem na to były wątpliwej jakości próby uzasadnienia wydłużenia pierwszej kadencji I. Karimowa – choć miała ona trwać pięć lat licząc od końca 1991 roku, reelekcję uzyskał dopiero na początku 2000 roku. W parlamencie reprezentowane są cztery partie, zaś w praktyce każda z nich wpisuje się w program polityczny głowy państwa, służąc jako narzędzie agregacji i artykulacji interesów poszczególnych grup społecznych oraz narzędzie ograniczające samodzielność klanowych liderów⁴¹⁴. Sam prezydent dotychczas opierał się głównie na dwóch partiach: „macierzystej”, kontynuatorce partii komunistycznej Ludowo-Demokratycznej Partii Uzbekistanu, która w 2005 ogłosiła przejście do opozycji (lecz nie krytykuje głowy państwa) oraz powstałej w 2004 roku Liberalno-Demokratycznej Partii Uzbekistanu (partia ta

---

⁴¹² A. Ilkhamov, *Neopatrimonialism, interest groups and patronage networks...*, *op. cit.*, s. 77.

⁴¹³ *Ibidem*, s. 78.

⁴¹⁴ Н. Борисов, *Трансформация политического режима в Узбекистане*, *op. cit.*, s. 30.

w 2007 roku oficjalnie zgłosiła kandydaturę I. Karimowa na urząd prezydenta). I. Karimow regularnie dokonuje rotacji na urządach hokimów – szefów administracji obwodowych – pod hasłami walki z urzędniczą samowolą i korupcją. W praktyce służy to nie tylko leżącej w interesie prezydenta wymianie kadr w celu zapewnienia sobie niekwestionowanej pozycji, ale także kanalizuje niezadowolenie społeczne, kierując je na polityków regionalnych.

Ważną rolę w petryfikacji osobistej władzy I. Karimowa służy podkreślanie wartości suwerenności i roli prezydenta w jej uzyskaniu i wzmocnieniu. W tym celu powszechnie kultywuje się postać Timura Tamerlana jako bohatera narodowego i twórcy historycznej potęgi Uzbeków oraz krytykuje okres przynależności do Związku Radzieckiego jako czasu zależności kolonialnej.

Zdaniem badaczy, od końca lat 90. zmieniła się dynamika systemu politycznego Uzbekistanu⁴¹⁵. Wysiłki elity rządzącej skupiły się na utrzymaniu władzy, co odbiło się na naruszaniu wcześniej wykształconego kompromisu społecznego. Nie oznacza to, że reżim polityczny utracił dotychczasową dynamikę – zmieniła ona niewątpliwie swój charakter i jest obecnie kształtowana przez władze. Cechuje się ona niejednoznacznymi tendencjami: nastąpiła reorganizacja parlamentu, który przekształcił się w dwuizbowy, prezydent deklarował liberalizację a wybory głowy państwa w 2007 roku miały formalnie charakter pluralistyczny. Jednocześnie można było obserwować narastanie zjawisk opresyjnych, co przyczyniło się do wzrostu niezadowolenia mas i doprowadziło do krwawych zamieszek w Andiżanie w 2005 roku. Ze względu na wiek I. Karimowa od pierwszej dekady XXI wieku mówi się o możliwości poszukiwania przez reżim mechanizmu przekazania władzy następcy, jednakże wybór w 2007 i 2015 roku

---

⁴¹⁵ A. Ilkhamov, *Neopatrimonialism, factionalism and patronage...*, *op. cit.*, s. 191-193.

dotychczasowego prezydenta na kolejne kadencje dowodzi, że scenariusz ten nie został jeszcze wypracowany i nie może zostać wdrożony w życie. Prześledzenie wymienionych zjawisk pozwala na wskazanie mechanizmów funkcjonowania reżimu sultanistycznego w Uzbekistanie.

Na przełomie roku 2004 i 2005, wskutek zmiany ustawy zasadniczej wprowadzającej dwuizbowość parlamentu (referendum w tej kwestii oraz wydłużenia kadencji głowy państwa z pięciu do siedmiu lat miało miejsce w 2002 roku), odbyły się wybory do izby niższej Olij Mażlisu. Przed wyborami powstała Liberalno-Demokratyczna Partia Uzbekistanu, która była kreowana przez obóz prezydencki na nową partię władzy. Ugrupowanie to ogłosiło postulat przejścia do budowy społeczeństwa obywatelskiego, co współgrało z ówczesnymi deklaracjami prezydenta, który sprawiał wrażenie skłaniania się do pluralizacji oraz odejścia od scentralizowanego i kontrolowanego przez siebie życia politycznego. Jego hasło „Od silnego państwa do silnego społeczeństwa obywatelskiego” wydawało się wyznaczać rozpoczęcie nowego etapu w rozwoju systemu politycznego. Towarzyszyły mu luźne deklaracje zwiększenia roli władzy ustawodawczej, zapewnienia niezawisłości sądów, decentralizacji systemu władzy⁴¹⁶. Mogło się wydawać, że w kontekście upływającej w 2007 roku kadencji I. Karimow przygotowuje grunt pod przekazanie władzy oraz liberalizację systemu.

Jednocześnie reforma ustrojowa dowodziła zgoła odwrotnej tendencji. Senat, wyższa izba parlamentu, skompletowany został z szefów rad obwodowych i miejskich, ponadto 16 jego członków wyznaczonych zostało bezpośrednio przez I.

---

⁴¹⁶ *Наша главная цель – демократизация и обновление общества, реформирование и модернизация страны. Доклад Президента Республики Узбекистан Ислама Каримова на совместном заседании Законодательной палаты и Сената Олий Мажлиса*, <www.uzbekistan.pl/documents/ru/worddocs/nashaglavnajat-sel.doc>

Karimowa, wśród nich zaś znaleźli się wicepremierzy, reprezentanci Sądu Najwyższego czy minister spraw zagranicznych. Oznaczało to, że izba wyższa Olij Mażlisu stała się organem kontrolnym wobec i tak kontrolowanej przez prezydenta izby niższej. „Tradycyjne” siły opozycyjne: „Erk” i „Birlik”, mimo podjętych w tym czasie prób, nie zostały zarejestrowane. Część działaczy opozycji próbowała skoordynować działalność demokratycznych aktywistów w ramach koalicji „Słoneczny Uzbekistan”, która jednak deklarowała konstruktywny dialog z władzą, została skazana przez sąd na wyroki w zawieszeniu⁴¹⁷. Opozycja w postaci Ludowo-Demokratycznej Partii Uzbekistanu, jak i cały system partyjny państwa wyreżyserowany przez władze, oficjalnie nie kontestuje kursu głowy państwa, ale oponuje rządowi i zwycięskiemu ugrupowaniu. W panującej sytuacji status partii władzy, obecnie Liberalno-Demokratycznej Partii Uzbekistanu, oznacza przede wszystkim przywilej zgłoszenia urzędującego prezydenta jako kandydata w kolejnych wyborach głowy państwa. Decyzje odnośnie polityki rządu kreowanego przez partię władzy z parlamentarnej większości podejmuje prezydent i jego najbliższe otoczenie.

Unikalne dla systemu politycznego Uzbekistanu jest to, że w odróżnieniu od pozostałych reżimów sułtanistycznych, miało w nim miejsce osłabienie pozycji ustrojowej prezydenta (wzmocnienie instytucji premiera i wprowadzenie mechanizmu przekazania władzy w przypadku niemożności pełnienia urzędu przez prezydenta – art. 93 konstytucji). Zmiana ta postrzegana była jako przygotowanie scenariusza

---

⁴¹⁷ Н. Борисов, *Современный политический процесс в Узбекистане: тенденции и перспективы*, “Центральная Азия и Кавказ” 2008, nr 2 (56), s. 162-163.

przekazania władzy następcy I. Karimowa, jednakże nie zaistniał on do tej pory⁴¹⁸.

W wyborach prezydenckich w 2007 roku po raz pierwszy wystartowało więcej niż dwóch kandydatów. Byli to przedstawiciele klanu samarkandzkiego (I. Karimow, Asliddin Rustamow) oraz taszkienckiego (Akmal Saidow, Dilorom Toszmuchammedowa), nie uczestniczył zaś w nich kandydat trzeciego wpływowego klanu – fergańskiego, co można tłumaczyć brakiem zaufania głowy państwa do jego członków⁴¹⁹. Formalnie wybory miały pluralistyczny charakter – kandydaci reprezentowali czołowe partie polityczne, jeden z nich był zgłoszony przez komitet wyborców. W praktyce wybory nie były uczciwe, żaden z alternatywnych wobec prezydenta kandydatów nie osiągnął nawet wyniku 3,5% poparcia.

Kluczowym jest jednak fakt, że I. Karimow formalnie nie mógł kandydować na kolejną kadencję. Mimo to jego kandydatura była uroczyście zgłoszona przez partię władzy oraz zarejestrowana. Tym samym dokonał się precedens na całym obszarze postradzieckim. Do tej pory w sytuacji konieczności umożliwienia urzędującemu prezydentowi reelekcji czyniono to w drodze nowelizacji konstytucji „zerującej” licznik kadencji (Białoruś, Kirgistan), zniesienia ograniczeń w liczbie pełnionych kadencji (Kazachstan, Tadżykistan), bądź przekazaniu głowie państwa władzy dożywotniej (Turkmenistan). Sytuacja Uzbekistanu wydaje się tym bardziej paradoksalna, że – jak wspomniano – uzbecki reżim poświęca dużo starań w celu stworzenia pozorów legalizmu i demokratyzmu. Decyzję z 2007 roku tłumaczyć można tym, że do końca swojej kadencji I. Karimow mógł przygotowywać scenariusz transferu władzy w ręce zaufanej osoby. Ostatecznie scenariusz ten nie

---

⁴¹⁸ Н. Борисов, *Институт президентства в странах Центральной Азии: персонализация vs. институционализация*, "Центральная Азия и Кавказ" 2011, том 4, выпуск 4, s. 73.

⁴¹⁹ Н. Борисов, *Современный политический процесс в Узбекистане...*, *op. cit.*, s. 165.

mógł zostać zrealizowany, zaś nie było już czasu na dokonanie kolejnych manipulacji prawnych⁴²⁰.

Co zaskakujące, zmian prawnych w tej materii nie wprowadzono również przed kolejnymi wyborami prezydenckimi, które odbyły się w marcu 2015 roku. Można zakładać, że do przejścia władzy z rąk ojca była przygotowywana córka Gulnara, jednak w 2013 roku zaczęła w niejasnych okolicznościach tracić sympatię ojca. W Szwajcarii, gdzie mieszkała, została oskarżona o pranie brudnych pieniędzy, co spowodowało kolejne oskarżenia w samym Uzbekistanie, następnie zaś jej zniknięcie z życia publicznego i osadzenie w domowym areszcie⁴²¹. G. Karimowa utraciła swoje wpływy (w tym biznesowe), o co oskarżała ministra finansów Rustama Azimowa, mającego jakoby zagarnąć władzę w państwie a nawet samego I. Karimowa i pozostałą część rodziny.

Ważne, że od początku obecnej dekady w otoczeniu I. Karimowa nie ma wyrazistych i wpływowych postaci, które z jednej strony mogłyby wziąć na siebie ciężar kontynuacji polityki prezydenta, wraz z całym bagażem „dorobku” reżimu i gwarantować ustępującemu politykowi bezpieczeństwo a z drugiej strony poważanych i wpływowych w szeregach uzbeckich klanów. Dwie dekady rządów I. Karimowa osłabiły znaczenie struktur klanowych w polityce władz centralnych. Nie ma w ich szeregach polityków na miarę I. Dżurabekowa – ostatni ze starych, zaufanych działaczy Zakirżon Ałmatow, szef ministerstwa spraw wewnętrznych od 1991 roku, został usunięty ze stanowiska w 2006 roku. Obecnie najbliższym prezydentowi zaufanym działaczem jest szef Służby Bezpieczeństwa Narodowego Rustam Inojatow, jednak nie zdradza on większych ambicji politycznych (w przeciwnym razie nie zajmowałby tego stanowiska od 1995 roku), inni wpływowi

---

⁴²⁰ *Ibidem*, s. 166-167.

⁴²¹ Ш. Уолкер, *Междоусобица в "первой семье" Узбекистана и загадка пропавшей дочери президента*, <<http://inopressa.ru/article/17Jul2014/guardian/uzbekistan.html>>

politycy to premier Szawkat Mirzajew (z klanu samarkandzkiego), ministrowie spraw wewnętrznych Adham Ahmedbajew i obrony Kabuł Berdijew, wicepremier i minister finansów Rustam Azimow oraz hokim obwodu taszkienckiego Ahmadżon Usmanow (dwaj ostatni z klanu taszkienckiego). Obecnie poszczególne klany utraciły dawne znaczenie polityczne, co jest wynikiem polityki walczącej z trybalizmem I. Karimowa⁴²², a w związku z tym także podziały klanowe tracą na sile⁴²³. Bardziej technokratyczne kadry poszczególnych resortów oraz administracje terenowe są w większym stopniu zainteresowane stabilizacją zasad politycznej rywalizacji, być może w najbliższym czasie dojdzie do przeformułowań, mających na celu zapewnienie w przyszłości określonej „gry według zasad”.

W wyborach prezydenckich w 2015 roku obok I. Karimowa do urzędu zgłosił się Akmal Saidow (klan taszkiencki), Nariman Umarow (klan samarkandzki) oraz Chatamżon Ketmonow (klan fergański, lider dawnej partii władzy Ludowo-Demokratycznej Partii Uzbekistanu). Najpopularniejszemu z kontrkandydatów prezydenta przypisano (gdyż nie można mówić o uczciwości wyborów) ledwie ponad 3% głosów. Zwycięstwo I. Karimowa potwierdziło trwałość aparatu władzy oraz zdolność prezydenta do utrzymania konsolidacji reżimu, jednak obiektywnie oddziałujące czynniki zmuszają do zastanowienia się nad zmianami, które czekają Uzbekistan w niedługim czasie.

Obecna kadencja 77-letniego I. Karimowa ze względu na stan zdrowia będzie najprawdopodobniej jego ostatnią, tak więc elity władzy oraz sam prezydent muszą w najbliższym

---

⁴²² A. Wierzbicki, P. Załęski, *Trybalizm a władza...*, op. cit., s. 345-357.

⁴²³ Niektórzy badacze stoją jednak na stanowisku, że to I. Karimow jest zakładnikiem interesów klanów i ich rywalizacji. Zob. M. Sajnog, *Republika Uzbekistanu* [w:] W. Baluk, A. Czajowski (red.), op. cit., s. 332.

czasie wypracować strategię przekazania władzy. Czynniki te z pewnością będą służyły dynamizacji uzbeckiego systemu politycznego. Trudno jednak przewidzieć, w jakich okolicznościach dojdzie do przekazania władzy oraz w jakim kierunku będzie zmierzał reżim pod rządami nowego prezydenta.

ZAKOŃCZENIE

Typologia panowania Maxa Webera stała się wdzięcznym polem badawczym, pozwalającym na uniwersalne interpretowanie zjawisk politycznych. Próby określenia natury postkolonialnych reżimów Afryki Subsaharyjskiej stały się impulsem do rozwoju paradygmatu neopatrymonialnego, w ramach którego przedmiotem badań są zarówno formalne jak i nieformalne mechanizmy funkcjonowania społeczeństw. Paradygmat ten jest wartościowym narzędziem badawczym umożliwiającym wytłumaczenie względnie stabilnego istnienia dysfunkcyjnych reżimów postkolonialnych prześląkniętych zjawiskami zawłaszczania państwa, korupcji czy nepotyzmu. Umożliwił on pogodzenie badań systemowych prowadzonych metodą prawną, historyczną, behawioralną czy analizy politologicznej z uwzględnieniem zjawisk nieformalnych, relacji międzyetnicznych, klanowych i takich, które z perspektywy legalizmu wydają się patologią: korupcją, klientelizmem, kleptokracją.

Niniejsze studium wskazuje, że podejście neopatrymonialne nie jest determinowane geograficznie i może być zastosowane do badań nad reżimami politycznymi w różnych częściach świata. Podejście neopatrymonialne z pewnością nie przynosi przełomu w postrzeganiu przemian na obszarze postradzieckim. Otwiera jednak ważne szlaki interpretacyjne pozwalające na postrzeganie procesów politycznych poza kategoriami demokratyzacji i modernizacji. Ze względu na spotykane w literaturze przedmiotu kwalifikowanie państw postradzieckich jako reżimów hybrydowych, „demokracji z przymiotnikami”, a więc umownie zawieszonymi pomiędzy demokracją a niedemokracją, paradygmat neopatrymonialny

przynosi nowe spojrzenie na istotę postradzieckiej hybrydowości ujmowaną jako dominacja instytucji nieformalnych oraz wynikający z tego fasadowy charakter instytucji formalnych. W ujęciu neopatrymonialnym dynamika przekształceń systemowych na obszarze postradzieckim określana była przez koteryjną rywalizację w ramach elit.

Analiza uwarunkowań formalnych i nieformalnych w odniesieniu do reżimów przestrzeni byłego ZSRR prowadzi do konstatacji, że możliwe jest wyróżnienie kilku typów postradzieckich reżimów neopatrymonialnych. W tym celu możliwe jest zaadaptowanie funkcjonujących w nauce typologii reżimów niedemokratycznych Juana Linza, afrykańskich reżimów neopatrymonialnych Michaela Brattona i Nicolasa van de Walle oraz klasyfikację Ołeksandra Fisuna. Odwołując się do ustaleń powyższych badaczy zaproponowano wyróżnienie neopatrymonialnych reżimów oligarchicznych, biurokratycznych oraz sułtanistycznych. Ich klasyfikacja została dokonana w oparciu o stopień pluralizmu elit, typologię weto-aktorów i charakter stosunków pomiędzy nimi, siłę organów władzy państwowej, trwałość państwowości, demokratyczność reżimu, poziom rozwoju społeczno-gospodarczego, sposób legitymizacji rządzących, stopień mobilizacji społecznej oraz typ przywództwa.

Do reżimów oligarchicznych zaliczono Ukrainę, Armenię, Gruzję oraz Kirgistan, do reżimów biurokratycznych Rosję i Białoruś zaś do sułtanizmów Azerbejdżan, Kazachstan, Tadżykistan, Turkmenistan i Uzbekistan.

Ważnym obszarem badań przy użyciu podejścia neopatrymonialnego jest dynamika i transformacja systemów politycznych. Przeanalizowane przypadki dowodzą tezy, iż reżimy niedemokratyczne dokonują transformacji ku nowym formom niedemokracji. Choć wskazano na zmiany świadczące o pluralizacji elit, zwiększeniu mobilizacji społecznej, to nie doprowadziły one do jakościowej transformacji reżimów. Neopatrymonialne praktyki utrzymały się także po kryzysach

popularnie określanym mianem „kolorowych rewolucji”. Można tu raczej mówić o transformacji w ramach kategorii neopatrymonializmu – przejściach reżimów sułtanistycznych ku bardziej pluralistycznym formom (Ukraina, Kirgistan) oraz o zjawiskach odwrotnych (Rosja).

Dalsze postulaty badawcze

Przedstawione w niniejszej pracy zagadnienia prowokują dalsze pytania badawcze dotyczące transformacji i funkcjonowania postradzieckich reżimów politycznych. Nie są to pytania nowe, jednakże paradygmat neopatrymonialny pozwala na ich odmienną interpretację. Istotne i potrzebne wydają się badania komparatystyczne i *case studies* dotyczące – wśród wielu innych – następujących problemów:

1. Jak kształtowały się poszczególne narody, czy istniejące w okresie przedradzieckim stosunki społeczne sprzyjały wykształceniu się narodu politycznego? Jak rozmaite tradycje organizacji społecznej, nomadyczny bądź osiadły tryb życia determinuje charakter relacji i kształt sieci klientelistycznych?
2. W jakim stopniu panowanie radzieckie zmieniło charakter relacji społecznych, w jakim stopniu przyniosło ono destrukcję dotychczasowego modelu relacji, a w jakim nałożyło się i uzupełniło tradycyjnie istniejące stosunki?
3. Jakie były oczekiwania i kalkulacje głównych aktorów politycznych w okresie *perestrojki* i rozpadu ZSRR? Jaka była strategia budowania i utrzymywania więzi klientelistycznych przez siły nomenklaturowe? Czy były szanse na zbudowanie trwałych sieci przez pozanomenklaturowych aktorów politycznych?
4. Jakie są konsekwencje udziału w grze politycznej, co niesie przegrana w niej, czy przegrani aktorzy polityczni mają szanse na polityczny powrót, a jeśli tak, to jakie czynniki to umożliwiają? Jak w tej materii różnią

- się reżimy zaklasyfikowane do poszczególnych typów: oligarchicznego, biurokratycznego i sułtanistycznego?
5. Jakie zmiany zachodzą w strukturach sieci klientelistycznych w poszczególnych typach reżimów? Na czym opiera się dynamika stosunków wewnątrz sieci, jakie podejmują działania, jak kształtują relacje z innymi sieciami?
  6. Czy etnopolityczne konflikty na obszarze postradzieckim można interpretować w ujęciu neopatrymonialnym, jeśli tak, to jakie cele i strategie obierały poszczególne sieci klientelistyczne?
  7. Dlaczego na obszarze postradzieckim nie wykształciły się reżimy wojskowe, często spotykane w Afryce Subsaharyjskiej? Dlaczego wojsko nie stało się samodzielnym aktorem politycznym bądź nie przejawiało ambicji politycznych?
  8. Czy możliwe jest zdefiniowanie cykliczności zjawisk w reżimach neopatrymonialnych? Czy możliwe jest przewidywanie kryzysów politycznych oraz scenariuszy rozwoju sytuacji?
  9. Jakie czynniki mogą skłaniać weto-aktorów do zgody na zmiany instytucjonalne? Co może przyczynić się do trwałej zmiany formuły gry politycznej z „gry o sumie zerowej” na „grę o sumie dodatniej”?
  10. Czy w reżimach neopatrymonialnych możliwy jest rozwój społeczeństw obywatelskich, jakie działania należałoby podjąć w celu ich petryfikacji?
  11. Jaki wpływ na funkcjonowanie reżimów neopatrymonialnych posiadają czynniki zewnętrzne? Jakie znaczenie dla ciągłości i zmiany w polityce zagranicznej tych reżimów posiada ich neopatrymonialny charakter?

Pracę ukończono w czerwcu 2015 roku

BIBLIOGRAFIA

MONOGRAFIE AUTORSKIE i PRACE ZBIOROWE

- D. Acemoglu, J.A. Robinson, *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*, New York 2006
- Adomeit H., Aslund A. (red.), *Russia versus the United States and Europe – or “Strategic Triangle”? Developments in Russian Domestic and Foreign Policy, Western Responses, and Prospects for Policy Coordination*, Berlin 2005
- Afanasjew J., *Groźna Rosja*, Warszawa 2005
- Allina-Pisano J., *The Post-Soviet Potemkin Village. Politics and Property Rights in the Black Earth*, Cambridge 2007
- Antoszewski A. (red.), *Systemy polityczne Europy Środkowej i Wschodniej. Perspektywa porównawcza*, Wrocław 2006
- Antoszewski A., Kolodii A., Kowalczyk K. (red.), *Transformacja w Polsce i na Ukrainie. Wybrane aspekty*, Wrocław 2010
- Bach D.C., Gazibo M. (red.), *Neopatrimonialism in Africa and Beyond*, London 2012
- Baluk W., *Koalicje gabinetowe na Ukrainie w latach 2002-2012*, Lublin 2012
- Baluk W., *Kształtowanie systemu partyjnego Ukrainy w okresie transformacji ustrojowej (1987-2004)*, Wrocław 2006
- Baluk W., Czajowski A. (red.), *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, Wrocław 2007
- Banfield E.C., Wilson J.Q., *City Politics*, Cambridge 1963
- Bayart J.F., *The State in Africa: The Politics of the Belly*, London 1993
- Bendix R., *Max Weber: portret uczonego*, Warszawa 1975

- Besters-Dilger J. (red.), *Ukraine on its Way to Europe. Interim Results of the Orange Revolution*, Frankfurt am Main 2009
- Bieleń S., Skrzypek A. (red.), *Rosja. Refleksje o transformacji*, Warszawa 2010
- Bierdiajew N., *Źródła i sens komunizmu rosyjskiego*, Kęty 2005
- Bodio T. (red.), *Kaukaz: mechanizmy legitymizacji i funkcjonowania elit politycznych*, Warszawa 2012
- Bodio T. (red.), *Kirgistan. Historia–społeczeństwo–polityka*, Warszawa 2003
- Bodio T. (red.), *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań. Tom I*, Warszawa 2010
- Bodio T. (red.), *Tadżykistan. Historia–społeczeństwo–polityka*, Warszawa 2002
- Bodio T. (red.), *Turkmenistan. Historia–społeczeństwo–polityka*, Warszawa 2005
- Bodio T. (red.), *Uzbekistan. Historia–społeczeństwo–polityka*, Warszawa 2001
- Bodio T., Jakubowski W. (red.), *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP. Tom II*, Warszawa 2010
- Bratkiewicz J., *Zapętlenia modernizacji. Szkice o samostrzeganiu i autoidentyfikacji w interakcjach tradycji i nowoczesności (przypadek Rosji i nie tylko)*, Warszawa 2007
- Boix C., Stokes S.C. (red.), *The Oxford Handbook of Contemporary Politics*, New York 2007
- Bratton M., van de Walle N., *Regime Transitions in Comparative Perspective*, Cambridge 1997
- Bratton M., van de Walle N., *Democratic Experiments in Africa. Regime Transitions in Comparative Perspective*, Cambridge 1997
- Bremmer I., Taras R. (red.), *New States, New Politics. Building the Post-Soviet Nations*, Cambridge 2011

- Bueno de Mesquita B., Smith A., Siverson R.M., Morrow J.D., *The logic of political survival*, Cambridge 2003
- Callaghy T.M., *The State-Society Struggle: Zaire in Comparative Perspective*, New York 1984
- Chabal P., Daloz J.P., *Africa Works: Disorder as Political Instrument*, Oxford-Bloomington 1999
- Chehabi H.E., Linz J.J. (red.), *Sultanistic Regimes*, Baltimore 1998
- Clapham C., *Third World Politics. An Introduction*, London 1985
- Clapham C. (red.), *Private Patronage and Public Power: Political Clientelism and the Modern State*, London 1982
- Collins K., *Clan Politics and Regime Transition in Central Asia*, Cambridge 2009
- Cummings N., *Kazakhstan: Power and the Elite*, London 2005
- Cummings S.N. (red.), *Power and Change in Central Asia*, London 2002
- Czachor R. (red.), *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, Wrocław 2014
- Czajowski A., *Demokratyzacja Rosji w latach 1987-1999*, Wrocław 2001
- D'Anieri P., *Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional Design*, Armonk-London 2007
- Dagiev D., *Regime Transition in Central Asia: Stateness, Nationalism and Political Change in Tajikistan and Uzbekistan*, London 2013
- Dahl R., *o demokracji*, Kraków 2000
- Dahl R.A., *Polyarchy: Participation and Opposition*, New Haven 1971
- Danel Ł., Kornaś J. (red.), *Dylematy polskiej demokracji*, Kraków 2012
- Dawisha K., *Putin's Kleptocracy: Who Owns Russia?*, New York-London-Toronto-Sydney-New Dehli 2014

- Dawisha K., Parrott B. (red.), *Conflict, Cleavage and Change in Central Asia and the Caucasus*, Cambridge 1997
- Dawisha K., Parrott B. (red.), *Democratic changes and authoritarian reactions in Russia, Ukraine, Belarus, and Moldova*, Cambridge 1997
- Derczyński W., Jasińska-Kania A., Szacki J. (red.), *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, Warszawa 1975
- Diamond L. (red.), *Consolidating the Third Wave of Democracies. Themes and Perspectives*, Baltimore 1997
- Di Palma G., *To Craft Democracies. An Essay on Democratic Transitions*, Los Angeles 1991
- Edgar A.L., *Tribal Nation: The Making of Soviet Turkestan*, Princeton 2004
- Ehrlich S., *Wiążące wzory zachowania. Rzecz o wielości systemów norm*, Warszawa 1995
- Eisenstadt S.N., *Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism*, London, Beverly Hills 1973
- Eisenstadt S.N., *Utopia i nowoczesność: porównawcza analiza cywilizacji*, Warszawa 2009
- Ekiert G., Hanson S.E. (red.), *Capitalism and Democracy in Eastern and Central Europe*, Cambridge 2003
- Elster J., Slagstad R. (red.), *Constitutionalism and Democracy*, Cambridge 1988
- Engel U., Olsen G.R. (red.), *The African Exception*, London 2005
- Ezrow N., Frantz E., *Dictators and Dictatorships. Understanding Authoritarian Regimes and Their Leaders*, New York 2011
- Franke A., Gawrich A., Alakbarov G., *Kazakhstan and Azerbaijan as Post-Soviet Rentier States: Resource Incomes and Autocracy as a Double 'Curse' in Post-Soviet Regimes*, "Europe Asia Studies" 2009, vol. 61, no. 1
- Fukuyama F., *Budowanie państwa. Władza i ład międzynarodowy w XXI wieku*, Poznań 2005

- Fukuyama F., *Koniec historii*, Poznań 2000
- Gandhi J., *Political Institutions under Dictatorship*, Cambridge 2010
- Gardocki S. (red.), *Obszar byłego ZSRR. Klęska demokracji czy transformacja?*, Toruń 2013
- Gellner E., *Conditions of liberty: Civil society and its rivals*, New York 1994
- Gortat R., *Kirgistan. Natura zmiany systemowej*, Warszawa 2009
- Grochmalski P., *Kazachstan. Studium politologiczne*, Toruń 2006
- Grochmalski P. (red.), *Klęska demokracji? Obszar byłego ZSRR*, Toruń 2010
- Gyimah-Boadi E. (red.), *Democratic Reform in Africa. The Quality of Progress*, London 2004
- Hale H., *Patronal Politics. Euraisan Regime Dynamics in Comparative Perspective*, Cambridge 2015
- Hanson S.E., *Post-imperial democracies: ideology and party formation in Third Republic France, Weimar Germany, and post-Soviet Russia*, Cambridge 2010
- Harrison L.E., Huntington S.P. (red.), *Kultura ma znaczenie: jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*, Poznań 2003
- Herbut R., Baluk W. (red.), *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, Wrocław 2010
- Higley J., Gunther R. (red.), *Elites and democratic consolidation in Latin America and Southern Europe*, Cambridge 1992
- Holzer J., Balik S., *Postkomunistyczne reżimy niedemokratyczne. Badania nad przemianami teorii politycznej w okresie po transformacji ustrojowej*, Kraków-Nowy Sącz 2009
- Horák S., Šír J., *Dismantling Totalitarianism? Turkmenistan under Berdimuhamedow*, Washington 2009

- Huntington S.P., *Political Order in Changing Societies*, New Haven-London 1973
- Huntington S.P., *Trzecia fala demokratyzacji*, Warszawa 1995
- Ingraham P.W., *The Foundation of Merit: Public Service in American Democracy*, Baltimore 1995
- Jabłoński A.W., Sobkowiak L. (red.), *Studia z teorii polityki. Tom II*, Wrocław 1998
- Joseph R.A., *Democracy and Prebendal Politics in Nigeria: The Rise and Fall of the Second Republic*, Cambridge 1987
- Jowitt K., *The New World Disorder: The Leninist Extinction*, Berkeley 1992
- Juchnowski J., Wiszniewski R. (red.), *Studia nad współczesnymi systemami politycznymi. Podmioty i procesy demokratyczne. Tom I. Księga dedykowana Profesorowi Andrzejowi Antoszewskiemu*, Toruń 2014
- Karimow I., *Uzbekistan na progu XXI wieku*, Warszawa 2001
- Kavalski E. (red.), *Stabile Outside, Fragile Inside? Post-Soviet Statehood in Central Asia*, Farnham-Burlington 2010
- Kennett P. (red.), *a Handbook of Comparative Social Policy*, Northampton 2004
- Kitschelt H., Mansfeldova Z., Markowski R., Tóka G., *Post-Communist Party Systems. Competition, Representation and Inter-Party Cooperation*, Cambridge 1999
- Kitschelt H., Wilkinson S.I. (red.), *Patrons, Clients and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*, Cambridge 2007
- Kliamkin I., Timofiejew L., *Szara strefa w Rosji*, Warszawa 2003
- Kozłowski K., *Iluzje rewolucji. Rewolucja róż, rewolucja pomarańczowa, rewolucja tulipanów*, Warszawa 2011

- Kupatadze A., *Organized Crime, Political Transitions, and State Formation in Post-Soviet Eurasia*, New York 2012
- Ledneva A., *How Russia Really Works. The Informal Practices That Shaped Post-Soviet Politics and Business*, Ithaca 2006
- Levitsky S., Way L.A., *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regime After the Cold War*, Cambridge 2010
- Linz J.J., *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, London 2000
- Linz J., Stepan A., *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, Baltimore 1996
- Malloy J.M. (red.), *Authoritarianism and Corporatism in Latin America*, Pittsburgh 1977
- Marciniak W., *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2004
- Mączak A., *Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej*, Wrocław 2003
- Meyer G. (red.), *Formal institutions and informal politics in Central and Eastern Europe. Hungary, Poland, Russia and Ukraine*, Opladen-Farmington Hills 2008
- Migdal J.S., *Strong Societies and Weak States: State Society Relations and State Capabilities in the Third World*, Princeton 1988
- Nazarbajew N., *U progu XXI wieku*, Warszawa 1997
- North D.C., *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*, Cambridge 1990
- Ó Beacháin D., Polese A. (red.), *The Colour Revolutions in the Former Soviet Republics. Successes and failures*, London-New York 2010
- O'Donnell G., Schmitter P.C., *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Baltimore-London 1986

- O'Dwyer C., *Runaway State-Building: Patronage Politics and Democratic Development*, Baltimore 2006
- Offe C., *Drogi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodnioniemieckie* Warszawa 1999
- Olszański T.A., *Trud niepodległości. Ukraina na przełomie tysiącleci*, Kraków 2003
- Pipes R., *Rosja bolszewików*, Warszawa 2010
- Pipes R., *Rosja carów*, Warszawa 2006
- Pridham G., Lewis P.G. (red.), *Stabilising fragile democracies. Comparing new party systems in Southern and Eastern Europe*, London-New York 1996
- Przeworski A., *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge 1991
- Riabczuk M., *Ukraina. Syndrom postkolonialny*, Wrocław 2015
- Rigby T.H., Harasymiw B. (red.), *Leadership Selection and Patron-Client Realties in the USSR and Yugoslavia*, London 1983
- Rose R., Mishler W., Munro N., *Popular Support for an Undemocratic Regime*, Cambridge 2011
- Rothchild D., Chazan N. (red.), *The Precarious Balance: State and Society in Africa*, Boulder 1988
- Roudik P.L., *The History of the Central Asian Republics*, Westport 2007
- Rubisz L., Zuba K. (red.), *Przywódstwo polityczne. Teorie i rzeczywistość*, Toruń 2004
- Sandbrook R., *The Politics of African Economic Stagnation*, New York 1986
- Sakwa R., *The Crisis of Russian Democracy. The Dual State, Factionalism and the Medvedev Succession*, Cambridge 2011
- Schatz E., *Modern Clan Politics: The Power of 'Blood' in Kazakhstan*, Seattle 2005

- Schedler A., *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*, Boulder-London 2006
- Shlapentokh V., Vanderpool C.K., Doktorov B.Z. (red.), *The New Elite in Post-Communist Eastern Europe*, College Station 1999
- Stefes C.H., *Understanding Post-Soviet Transitions. Corruption, Collusion and Clientelism*, Houndmills-New York 2006
- Świder K., *Elity władzy w Związku Radzieckim i Rosji w kontekście przemian ideowych, politycznych, społecznych i ekonomicznych*, Warszawa 2013
- Theobald R., *Corruption, Development and Underdevelopment*, London 1990
- Tucker R.C., *Political Culture and Leadership in Soviet Russia. From Lenin to Gorbachev*, New York-London 1987
- Weber M., *Gospodarka i społeczeństwo: zarys socjologii rozumiejącej*, Warszawa 2002
- Wedel J., *Collision and Collusion: The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe 1989-1998*, New York 1998
- White S., Gitelman Z., Sakwa R. (red.), *Developments in Russian Politics 6*, Houndmills-New York 2005
- Wierzbicki A., Załęski P., *Trybalizm a władza w Azji Centralnej*, Pułtusk 2008
- Willerton J.P., *Patronage and Politics in the USSR*, Cambridge 1992
- Wilson A., *Virtual Politics. Faking Democracy in the Post-Soviet World*, New Haven-London 2006
- Wolczuk K., *The Moulding of Ukraine: The Constitutional Politics of State Formation*, Budapest 2001
- Zaleśny J. (red.), *Zagadnienia ustrojowe państw poradzieckich*, Warszawa 2010
- Załęski P., *Elity władzy politycznej Kazachstanu*, Warszawa 2006

- Załęski P., Breslavskaja E., Włodarkiewicz M. (red.), *Tożsamości narodowe na obszarze postradzieckim. Między dziedzictwem a tradycją wynalezioną*, Warszawa 2012
- Аймермахер К., Бордюгов Г. (red.), *Национальные истории в советском и постсоветских государствах*, Москва 1999
- Арнинин А.Н. (red.), *Модернизация России как условие ее успешного развития в XXI веке*, Москва 2010
- Афанасьев М.Н., *Клиентелизм и российская государственность*, Москва 2000
- Бусыгина И., Филиппов М., *Политическая модернизация государства в России: необходимость, направления, издержки, риски*, Москва 2012
- Восленский М.С., *Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза*, Москва 1991
- Дерлугьян Г., *Адепт Бурдые на Кавказе Эскизы к биографии в миросистемной перспективе*, Москва 2000
- Глебова И.И., *Политическая культура России: образы прошлого и современность*, Москва 2006
- Гуманитарная академическая наука Урала: приоритеты и перспективы исследовательского поиска: материалы Всероссийской научной конференции*, Екатеринбург 2013
- Гусейнов А.А. (red.), *Демократия и суверенитет. Многообразие исторического опыта*, Москва 2010
- Дубин Б., *Россия нулевых: политическая культура, историческая память, повседневная жизнь*, Москва 2011
- Иноземцев В.Л. (red.), *Демократия и модернизация. К дискуссии о вызовах XXI века*, Москва 2010
- Кадыров Ш., *Элитарные кланы: штрихи к портретам*, Осло 2010
- Крыштановская О., *Анатомия российской элиты*, Москва 2003

- Левада Ю., *Ищем человека*, Москва 2006
- Левада Ю., *От мнений к пониманию. Социологические очерки 1993-2000*, Москва 2000
- Левада Ю.А. (red.), *Кто и куда стремится вести Россию? Акторы макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса*, Москва 2001
- Липман М., Рябов А. (red.), *Пути российского посткоммунизма. Очерки*, Москва 2007
- Мельвиль А.Ю., *Демократические транзиты (теоретико-методологические и прикладные аспекты)*, Москва 1999
- Мельвиль А.Ю. (red.), *Политический атлас современности: опыт многомерного статистического анализа политических систем современных государств*, Москва 2007
- Мельвиль А.Ю., Соловьев А.И. (red.), *Российская политическая наука. Том 5. 1995-2006 гг.*, Москва 2008
- Мирзоев С., *Гибель права: легитимность в «оранжевых революциях»*, Москва 2006
- Михалева Г.М., *Российские партии в контексте трансформации*, Москва 2009
- Орлов Д., Бадковский Д., Виноградов М., *Консервативная модернизация. Аналитический доклад*, Москва 2010
- Рябчук М., *Зона Відчуження. Українська олігархія між Сходом і Заходом*, Київ 2004
- Согрин В.В., *Политическая история современной России. 1985-2001: от Горбачева до Путина*, Москва 2001
- Тренин Д., *Post-imperium: евразийская история*, Москва 2012
- Туrowsкий Р.Ф., *Центр и регионы: проблемы политических отношений*, Москва 2007

- Федоркин Н.С., Карпова Н.В. (red.), *Политическая культура современной России: состояние, проблемы, пути трансформации*, Москва 2009
- Федоров В., *Русский выбор. Введение в теорию электро-рального поведения россиян*, Москва 2010
- Фрухтманн Я. (red.), *Региональная элита в современной России*, Москва 2005
- Фурман Д., *Движение по спирали. Российская политическая система в ряду других систем*, Москва 2010
- Хейл Г., Курилла И. (red.), *Россия «двухтысячных»: Стереоскопический взгляд*, Москва 2011
- Ясин Е.Г., *Приживется ли демократия в России*, Москва 2012

**ARTYKUŁY w PERIODYKACH NAUKOWYCH
i PRACACH ZBIOROWYCH**

- Adams L.L., *Can We Apply Postcolonial Theory to Central Eurasia?*, „Central Eurasian Studies Review” 2008, vol. 7, no. 1
- Agh A., *From nomenclatura to clientura: the emergence of new political elites in east-central Europe* [w:] Pridham G., Lewis P.G. (red.), *Stabilising fragile democracies. Comparing new party systems in Southern and Eastern Europe*, London-New York 1996
- Altstadt A.L., *Azerbaijan’s struggle toward democracy* [w:] Dawisha K., Parrott B. (red.), *Conflict, Cleavage and Change in Central Asia and the Caucasus*, Cambridge 1997
- Ambrosio T., *Beyond the Transition Paradigm: a Research Agenda for Authoritarian Consolidation*, „Demokrati-zatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization” 2014, vol. 22, no. 3
- Antoszewski A., *Demokratyzacja w Polsce w świetle współczesnej tranzytologii* [w:] Danel Ł., Kornaś J. (red.), *Dylematy polskiej demokracji*, Kraków 2012

- Antoszewski A., *Instytucjonalizacja przywództwa politycznego w państwach postkomunistycznych* [w:] Rubisz L., Zuba K. (red.), *Przywództwo polityczne. Teorie i rzeczywistość*, Toruń 2004
- Antoszewski A., *Instytucjonalne uwarunkowania rywalizacji politycznej w państwach postradzieckich* [w:] Bodio T. (red.), *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań. Tom I*, Warszawa 2010
- Antoszewski A., *Reżimy polityczne państw postradzieckich* [w:] Herbut R., Baluk W. (red.), *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, Wrocław 2010
- Artykbaev M., *Etapy transformacji ustrojowej* [w:] Bodio T. (red.), *Kirgistan. Historia–społeczeństwo–polityka*, Warszawa 2003
- Ashakeeva G., Jakubowski W., Stamova A., *Partie polityczne i ruchy społeczne* [w:] Bodio T. (red.), *Kirgistan. Historia–społeczeństwo–polityka*, Warszawa 2003
- Aslund A., *Ukraine: Implications and Repercussions of the Orange Revolution* [w:] Adomeit H., Aslund A. (red.), *Russia versus the United States and Europe – or “Strategic Triangle”? Developments in Russian Domestic and Foreign Policy, Western Responses, and Prospects for Policy Coordination*, Berlin 2005
- Atkin M., *Thwarted democratization in Tajikistan* [w:] Dawisha K., Parrott B. (red.), *Conflict, Cleavage and Change in Central Asia and the Caucasus*, Cambridge 1997
- Bach D.C., *Patrimonialism and neopatrimonialism: comparative trajectories and readings*, “Commonwealth & Comparative Politics” 2011, vol. 49, no. 3
- Bach D.C., Nugent P., *Winners, losers and also-rans: Money, moral authority, and voting patterns in Ghana 2000 elections*, “African Affairs” 2001, vol. 100

- Bäcker R., *Reżimy hybrydalne* [w:] Juchnowski J., Wiszniowski R. (red.), *Studia nad współczesnymi systemami politycznymi. Podmioty i procesy demokratyczne. Tom I. Księga dedykowana Profesorowi Andrzejowi Antoszewskiemu*, Toruń 2014
- Balik S., Holzer J., *Testing Linz: Post-Ideological Authoritarianism as a Post-Communist Type of Non-Democracy?*, "Journal of Democratic Theory" 2010, vol. 1, no. 2
- Baluk W., *Kształtowanie się partii politycznych i systemów partyjnych w państwach postradzieckich* [w:] Herbut R., Baluk W. (red.), *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, Wrocław 2010
- Bartnicki A.R., Stefanowicz K., *Tadżykistan – Republika „ojca założyciela”* [w:] Zalesny J. (red.), *Zagadnienia ustrojowe państw poradzieckich*, Warszawa 2010
- Berglund C., *Georgia Between Dominant-Power Politics, Feckless Pluralism, and Democracy*, "Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization" 2014, vol. 22, no.3
- Bodio T., *Kirgistan: powstanie narodowe czy pucz klanów?*, „Społeczeństwo i polityka” 2005, nr 1 (2)
- Bodio T., *Przywództwo i elity polityczne* [w:] Bodio T. (red.), *Turkmenistan. Historia-społeczeństwo-polityka*, Warszawa 2005
- Bodio T., *Trybalizm jako fenomen kultury politycznej (studium przypadku – Turkmenistan)*, „Rocznik Nauk Politycznych” 2005, nr 8
- Bodio T., *Układy klanowe jako mechanizm polityki (na przykładzie państw Azji Centralnej)*, „Społeczeństwo i Polityka” 2005, nr 3-4 (4-5)
- Bodio T., *Z problematyki badawczej nad teorią i metodologią transformacji elit politycznych i ich liderów w WNP* [w:] Bodio T. (red.), *Przywództwo, elity i transfor-*

- macje w krajach WNP. Problemy metodologii badań. Tom I, Warszawa 2010*
- Bodio T., Kozłowski K., *Oblicza neotradycjonalizacji politycznej* [w:] Bodio T. (red.), *Turkmenistan. Historia społeczeństwo-polityka*, Warszawa 2005
- Bodio T., Jakubowski W., *Z problematyki badań nad przywództwem i elitami w krajach WNP* [w:] Bodio T., Jakubowski W. (red.), *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, Warszawa 2010
- Bodio T., Załęski P., *Tradycyjne społeczeństwo nieobywatelskie w postradzieckiej Azji Centralnej*, „Społeczeństwo i Polityka” 2005, nr 1(2)
- Bratton M., van de Walle N., *Neopatrimonial regimes and political transitions in Africa*, “World Politics” 1994, vol. 46, issue 4
- Breslavskaja E., Załęski P., *Tradycja w polityce historycznej i symbolach politycznych niepodległego Kirgistanu* [w:] Załęski P., Breslavskaja E., Włodarkiewicz M. (red.), *Tożsamości narodowe na obszarze postradzieckim. Między dziedzictwem a tradycją wynalezioną*, Warszawa 2012.
- Breuer S., *Soviet communism and Weberian sociology*, “Journal of Historical Sociology” 1992, vol. 5, no. 3.
- Brill Olcott M., *Democratization and the growth of political participation in Kazakstan* [w:] Dawisha K., Parrott B. (red.), *Conflict, Cleavage and Change in Central Asia and the Caucasus*, Cambridge 1997
- Burnell P., *The party system and party politics in Zambia: Continuities past, present and future*, “African Affairs” 2001, vol. 100
- Burton M., Higley J., *Introduction: elite transformations and democratic regimes* [w:] Higley J., Gunther R. (red.), *Elites and democratic consolidation in Latin America and Southern Europe*, Cambridge 1992

- Carothers T., *The End of the Transition Paradigm*, "Journal of Democracy" 2002, vol. 13, no. 1
- Chehabi H.E., Linz J.J., *a Theory of Sultanism 1: a Type of Nondemocratic Rule* [w:] Chehabi H.E., Linz J.J. (red.), *Sultanistic Regimes*, Baltimore 1998
- Chehabi H.E., Linz J.J., *a Theory of Sultanism 2: Genesis and Demise of Sultanistic Regimes* [w:] Chehabi H.E., Linz J.J. (red.), *Sultanistic Regimes*, Baltimore 1998
- Cichosz M., *Transformacja demokratyczna – przyczyny, przebieg, efekty procesu*, [w:] Antoszewski A. (red.), *Systemy polityczne Europy Środkowej i Wschodniej. Perspektywa porównawcza*, Wrocław 2006
- Clapham C., *Clientelism and the State* [w:] Clapham C. (red.), *Private Patronage and Public Power: Political Clientelism and the Modern State*, London 1982
- Companjen F.J., *Georgia* [w:] Ó Beacháin D., Polese A. (red.), *The Colour Revolutions in the Former Soviet Republics. Successes and failures*, London-New York 2010
- Croissant A., Merkel W., *Introduction: Democratization in the Early Twenty-First Century*, "Democratization" 2004, vol. 11, no. 5
- Czachor R., *Socjopolityczne badania odbioru demokracji i władzy we współczesnej Rosji*, Wrocławski Przegląd Międzynarodowy, 2009, nr 1-2
- Czajowski A., *Turkmenistan* [w:] Baluk W., Czajowski A. (red.), W. Baluk, A. Czajowski (red.), *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, Wrocław 2007
- Czepil B., *Korupcja w Islandii. Od klientelizmu do załamania systemu finansowego*, „Przegląd Antykorupcyjny” 2012, nr 3
- Ćwiek-Karpowicz J., *Reforma władzy państwowej w okresie prezydentury Władimira Putina* [w:] Bieleń S., Skrzy-

- pek A. (red.), *Rosja. Refleksje o transformacji*, Warszawa 2010
- Dahl R.A., *Development and Democratic Culture* [w:] L. Diamond (red.), *Consolidating the Third Wave of Democracies. Themes and Perspectives*, Baltimore 1997
- Darden K., *Blackmail as a Tool of State Domination: Ukraine under Kuchma*, "East European Constitutional Review" 2001, vol. 10
- Davies J.C., *Toward a Theory of Revolution*, „American Sociological Review” February 1962, vol. 27, nr 1
- Denkiewicz E., *Ewolucja rosyjskiego federalizmu w epoce Władimira Putina* [w:] Zalesny J. (red.), *Zagadnienia ustrojowe państw poradzieckich*, Warszawa 2010
- Diamond L., *Is the Third Wave Over?*, "Journal of Democracy" 1996, vol. 7, no. 3
- DiMaggio P.J., Powell W.W., *The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields*, "American Sociological Review" 1983, vol. 48, issue 2
- Dudwick N., *Political transformations in postcommunist Armenia: images and realities* [w:] Dawisha K., Parrott B. (red.), *Conflict, Cleavage and Change in Central Asia and the Caucasus*, Cambridge 1997
- Dzhunushaliev D., Ploskikh V., *Tribalism and Nationbuilding in Kyrgyzstan*, „Central Asia and the Caucasus” 2000, no. 3
- Eke D., Kuzio T., *Sultanism in Eastern Europe: The Socio-political Roots of Authoritarian Populism in Belarus*, „Europe-Asia Studies” 2000, vol. 52, nr 3
- Erdmann G., Engel U., *Neopatrimonialism Revisited – Beyond a Catch-All Concept*, "Giga Working Papers" 2006, nr 16
- Fierman W., *Political development in Uzbekistan: democratization?* [w:] Dawisha K., Parrott B. (red.), *Conflict*,

- Cleavage and Change in Central Asia and the Caucasus*, Cambridge 1997
- Fish M.S., *Stronger Legislatures, Stronger Democracy*, "Journal of Democracy" 2006, vol. 17, no. 1
- Fisun O., *Rethinking Post-Soviet Politics from a Neopatrimonial Perspective*, "Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization" 2012, vol. 20, no. 2
- Fisun O., *Ukrainian Teeter-Totter: Vices and Virtues of a Neopatrimonial Democracy*, "PONARS Eurasia Policy Memo" 2010, no. 120
- Frye T., *A Politics of Institutional Choice: Post-Communist Presidences*, "Comparative Political Studies" 1997, vol. 30, no. 5
- Frye T., *The Perils of Polarization. Economic Performance in the Postcommunist World*, "World Politics" 2002, vol. 54
- Fumagalli M., Tordjman S., *Uzbekistan* [w:] Ó Beacháin D., Polese A. (red.), *The Colour Revolutions in the Former Soviet Republics. Successes and failures*, London-New York 2010
- Gardocki S., *Rosyjski federalizm: powstanie, problemy i perspektywa* [w:] Gardocki S. (red.), *Obszar byłego ZSRR. Klęska demokracji czy transformacja?*, Toruń 2013
- Gazibo M., *Can neopatrimonialism dissolve into democracy?* [w:] Bach D.C., Gazibo M. (red.), *Neopatrimonialism in Africa and Beyond*, New York 2012
- Geddes B., *What Do We Know about Democratization after Twenty Years?*, "Annual Review of Political Science" 1999, vol. 2
- Gleason G., *Uzbekistan: the politics of national independence* [w:] Bremmer I., Taras R. (red.), *New States, New Politics. Building the Post-Soviet Nations*, Cambridge 2011

- Gorlizki Y., *Ordinary Stalinism: the Council of Ministers and the Soviet Neopatrimonial State: 1946-1953*, "The Journal of Modern History" 2002, vol. 74, no. 4
- Granville J., „*Dermokratizatsiya*” and „*Prikhvatizatsiya*”: *The Russian Kleptocracy and Rise of Organized Crime*, "Demokratizatsiya. Journal of Post-Soviet Democratization" 2003, vol. 11, issue 3
- Guliyev F., *Post-Soviet Azerbaijan: Transition to Sultanistic Semiauthoritarianism? An Attempt at Conceptualization*, "Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization" 2005, vol. 13, no. 3
- Habuda L., w kwestii niedemokratycznej natury politycznego przywództwa, „Wrocławskie Studia Politologiczne” 2012, nr 13
- Hadenius A., Teorell J., *Authoritarian Regimes: Stability, Change, and Pathways to Democracy, 1972-2003*, "Kellogg Institute Working Papers" 2006, no. 331
- Hale H., *Democracy or Autocracy on the March? The Colored Revolutions as Normal Dynamics of Patronal Presidentialism*, "Communist and Post-Communist Studies" 2010, vol. 39 (3);
- Hale H., *Regime Cycles, Democracy, Autocracy and Revolution in Post-Soviet Eurasia*, "World Politics" 2005, vol. 58, no. 1
- Harrison L.E., *Dlaczego kultury nie sposób przecenić?* [w:] Harrison L.E., Huntington S.P. (red.), *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*, Warszawa 2003
- Holmes L., *The Democratic State Or State Democracy? Post-Communist Transition*, "Jean Monnet Chair Papers" 1998, no. 48
- Horák S., *The Elite in Post-Soviet and Post-Niyazow Turkmenistan: Does Political Culture From a Leader?*, "Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization" 2012, vol. 20, no. 4

- Hunter S., *Azerbaijan: searching for new neighbours* [w:] Bremmer I., Taras R. (red.), *New States, New Politics. Building the Post-Soviet Nations*, Cambridge 2011
- Huskey E., *Kyrgyzstan: the fate of political liberalization* [w:] Dawisha K., Parrott B. (red.), *Conflict, Cleavage and Change in Central Asia and the Caucasus*, Cambridge 1997
- Ilkhamov A., *Neopatrimonialism, factionalism and patronage in post-Soviet Uzbekistan* [w:] Bach D.C., Gazibo M. (red.), *Neopatrimonialism in Africa and Beyond*, London 2012
- Ilkhamov A., *Neopatrimonialism, interest groups and patronage networks: the impasses of the governance system in Uzbekistan*, "Central Asian Survey" 2007, vol. 26, issue 1
- Inglehart R., *Kultura a demokracja* [w:] Harrison L.E., Huntington S.P. (red.), *Kultura ma znaczenie: jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*, Poznań 2003
- Inozemtsev V., *The Nature and Prospects of the Putin Regime*, „Russian Social Science Review” 2009, vol. 50, no. 1
- Isaacs R., Polese A., *Between “imagined” and “real” nation-building: identities and nationhood in post-Soviet Central Asia*, “Nationalities Papers” 2015, vol. 43 no. 3
- Ishiyama J., *Neopatrimonialism and the prospects for democratization in the Central Asian Republics* [w:] Cummings S.N. (red.), *Power and Change in Central Asia*, London-New York 2001
- Ismailov S., *System polityczny i uwarunkowania jego rozwoju* [w:] Bodio T. (red.), *Tadżykistan. Historia-społeczeństwo-polityka*, Warszawa 2002
- Jakubov J., *U źródeł organizacji państwowej Tadżyków* [w:] Bodio T. (red.), *Tadżykistan. Historia-społeczeństwo-polityka*, Warszawa 2002

- Jowitt K., *Soviet neo-traditionalism: The political corruption of a Leninist regime*, "Soviet Studies" 1983, vol. 35, nr 3
- Kapuśniak T., *Elita władzy, grupy oligarchiczne a społeczeństwo obywatelskie na scenie politycznej Ukrainy* [w:] Bodio T., Jakubowski W. (red.), *Przywódstwo i elity polityczne w krajach WNP. Tom II*, Warszawa 2010
- Kapuśniak T., *Zjawisko „wirtualnej polityki” jako problem transformacji krajów WNP* [w:] Bodio T. (red.), *Przywódstwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań. Tom I*, Warszawa 2010
- Kaufman R., *The Patron-Client Concept and Macro-Politics: Prospects and Problems*, "Comparative Studies in Society and History" 1974, vol. 16, nr 4
- Kelsall T., *Rethinking the Relationship between Neo-patrimonialism and Economic Development in Africa*, "IDS Bulletin" 2011, vol. 24, issue 2
- Kitschelt H., *What Counts as a Good Cause?* [w:] Ekiert G., Hanson S.E. (red.), *Capitalism and Democracy in Eastern and Central Europe*, Cambridge 2003
- Kitschelt H., Wilkinson S.I., *Citizen-politician linkages: an introduction* [w:] Kitschelt H., Wilkinson S.I. (red.), *Patrons, Clients and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*, Cambridge 2007
- Kozłowski K., *Rewolucje, których nie było* [w:] Zaleśny J. (red.), *Zagadnienia ustrojowe państw poradzieckich*, Warszawa 2010
- Kozłowski K., *Wpływ pomarańczowej rewolucji na ukraiński system polityczny*, „Studia i Prace Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH” 2011, nr 2 (6)
- Kpundeh S.J., *Corruption and Corruption Control* [w:] Gyimah-Boadi E. (red.), *Democratic Reform in Africa. The Quality of Progress*, London 2004

- Krishtanovskaia O., White S., *From Nomenklatura to New Elite* [w:] Shlapentokh V., Vanderpool C.K., Doktorov B.Z. (red.), *The New Elite in Post-Communist Eastern Europe*, College Station 1999
- Kubicek P., *Applying the Democratization Literature to Post-Soviet Central Asian Statehood* [w:] Kavalski E. (red.), *Stabile Outside, Fragile Inside? Post-Soviet Statehood in Central Asia*, Farnham-Burlington 2010
- Kunysz N., *From sultanism to neopatrimonialism? Regionalism within Turkmenistan*, „Central Asian Survey” 2012, vol. 31, issue 1
- Kuzio T., *Democratic Breakthroughs and Revolutions in Five Post-Communist Countries: Comparative Perspectives on Fourth Wave*, “Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization” 2008, vol. 16, no. 1
- Kuzio T., *Regime type and politics in Ukraine under Kuchma*, “Communist and Post-Communist Studies” 2005, vol. 38
- Kuzio T., *Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?*, “Politics” 2001, vol. 21, no. 3
- Kuźelewska E., *Mechanizmy rządzenia w Turkmenistanie* [w:] Zaleśny J. (red.), *Zagadnienia ustrojowe państw poradzieckich*, Warszawa 2010
- Kwiatkiewicz P., *Elity polityczne Azerbejdżanu (wybrane aspekty)* [w:] Bodio T. (red.), *Kaukaz: mechanizmy legitymizacji i funkcjonowania elit politycznych*, tom 7, Warszawa 2012
- Laruelle M., *Discussing Neopatrimonialism and Patronal Presidentialism in the Central Asian Context*, “Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization” 2012, vol. 20, nr 4
- Le Vine V.T., *African Patrimonial Regimes in Comparative Perspective*, “Journal of Modern African Studies” 1980, vol. 18, issue 4

- Lemarchand R., *The State, the Parallel Economy, and the Changing Structure of Patronage Systems* [w:] Rothchild D., Chazan N. (red.), *The Precarious Balance: State and Society in Africa*, Boulder 1988
- Lemarchand R., Legg K., *Political Clientelism and Development*, "Comparative Politics" 1972, vol. 4, no. 2
- Levitsky S., Way L.A., *The rise of competitive authoritarianism*, "Journal of Democracy" 2002, vol. 13, no. 2
- Lewis D., *Kyrgyzstan* [w:] Ó Beacháin D., Polese A. (red.), *The Colour Revolutions in the Former Soviet Republics. Successes and failures*, London-New York 2010
- Lipset S.M., *Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy*, "American Political Science Review" 1959, vol. 59, no. 1
- Malloy J.M., *Statecraft, social policy, and governance in Latin America*, "Governance. An International Journal of Policy and Administration" 1993, vol. 6, issue 2
- Malygina K., *Ukraine as a neo-patrimonial state: understanding political change in Ukraine 2005-2010*, "Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe" 2010, no. 1
- March J., Olsen J., *Elaboration the "New Institutionalism"* [w:] R. Rhodes, S.A. Binder, B. Rockman (eds.), *The Oxford Handbook of Political Institutions*, Oxford 2006
- March J.G., Olsen J.P., *The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life*, "The American Political Science Review" 1984, vol. 78, no. 3
- Maslovskiy M., *Max Weber's concept of patrimonialism and the Soviet system*, "Sociological Review" 1996, no. 2
- Masztaler O., *Reforma konstytucyjna na Ukrainie: poszukiwanie optymalnego systemu rządów czy walka o władzę?* [w:] Zaleśny J. (red.), *Zagadnienia ustrojowe państw postradzieckich*, Warszawa 2010

- Matsuzato K., *From Communist Boss Politics to Post-Communist Caciquismo. The Meso-Elite and Meso-governments in Post-Communist Countries*, "Communist and Post-Communist Studies" 2001, vol. 34, no. 2
- McFaul M., *The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World*, "World Politics" 2002, vol. 54, issue 2
- Medard J.F., *The Underdeveloped State in Africa: Political Clientelism or Neopatrimonialism?* [w:] Clapham C. (red.), *Private Patronage and Public Power: Political Clientelism and the Modern State*, London 1982
- Merkel W., Croissant A., *Formal Institutions and Informal Rules in Defective Democracies*, "Central European Political Science Review" 2000, vol. 1, no. 2
- Meyer G., *Formal and Informal Politics: Questions, Concepts and Subjects* [w:] Meyer G. (red.), *Formal institutions and informal politics in Central and Eastern Europe. Hungary, Poland, Russia and Ukraine*, Opladen-Farmington Hills 2008
- Minasyan S., *Armenia w Karabachu, Karabach w Armenii: polityka z nieuregulowanym konfliktem w tle* [w:] Czachor R. (red.), *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, Wrocław 2014
- Morlino L., *Are there hybrid regimes? Or are they just an optical illusion?*, "European Political Science Review" 2009, vol. 1, issue 02
- Moselle B., Polak B., *a Model of a Predatory State*, "The Journal of Law, Economics, & Organization" 2001, vol. 17, issue 1
- Motyl A., Krawchenko B., *Ukraine: from empire to statehood* [w:] Bremmer I., Taras R. (red.), *New States, New Politics. Building the Post-Soviet Nations*, Cambridge 2011
- Nissman D., *Turkmenistan: just like old times* [w:] Bremmer I., Taras R. (red.), *New States, New Politics* [w:]

- Bremmer I., Taras R. (red.), *New States, New Politics. Building the Post-Soviet Nations*, Cambridge 2011
- Ó Beacháin D., *Turkmenistan* [w:] Ó Beacháin D., Polese A. (red.), *The Colour Revolutions in the Former Soviet Republics. Successes and failures*, London-New York 2010
- Ochs M., *Turkmenistan: the quest for stability and control* [w:] Dawisha K., Parrott B. (red.), *Conflict, Cleavage and Change in Central Asia and the Caucasus*, Cambridge 1997
- O'Donnell G., *Delegative Democracy*, "Journal of Democracy" 1994, vol. 5, no. 1.
- O'Donnell G., *Illusions about Consolidation*, „Journal of Democracy” 1996, vol. 7, no. 2
- O'Donnell G., *On the State, Democratization and Some Conceptual Problems (A Latin American View with Glances at Some Postcommunist Countries)*, "World Development" 1993, vol. 21, no. 8
- Ochs M., *Turkmenistan: the quest for stability and control* [w:] K. Dawisha, B. Parrott (red.), *Conflict, Cleavage and Change in Central Asia and the Caucasus*, Cambridge 1997
- Offe C., *Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe*, "Social Research" 1991, vol. 54 no. 4
- Orlovsky D., *Political Clientelism in Russia: the Historical Perspective* [w:] Rigby T.H., Harasymiw B. (red.), *Leadership Selection and Patron-Client Relations in the USSR and Yugoslavia*, London 1983
- Pawlenko R., *Transformacja reżimu politycznego na Ukrainie* [w:] Antoszewski A., Kolodii A., Kowalczyk K. (red.), *Transformacja w Polsce i na Ukrainie. Wybrane aspekty*, Wrocław 2010
- Perez-Baltodano A., *Globalization, human security and social policy: North and South* [w:] Kennett P. (red.),

- a *Handbook of Comparative Social Policy*, Northampton 2004
- Petrov N., *Russia on the Eve of Regime Change* [w:] Adomeit H., Aslund A. (red.), *Russia versus the United States and Europe – or “Strategic Triangle”? Developments in Russian Domestic and Foreign Policy, Western Responses, and Prospects for Policy Coordination*, Berlin 2005
- Petrov N., Lipman M., Hale H.E., *Overmanaged Democracy in Russia: Governance Implications of Hybrid Regimes*, “Carnegie Papers. Russia and Eurasia Program” 2010, nr 106
- Peyrouse S., *The Kazakh Neopatrimonial Regime: Balancing Uncertainties among the “Family,” Oligarchs and Technocrats*, “Demokratizatsiya” 2012, vol. 20, no. 4, s. 345-370.
- Pitcher A., Moran M.H., Johnson M., *Rethinking patrimonialism and neopatrimonialism in Africa*, “African Studies Review” 2009, vol. 52, no. 1
- Pleines H., *The Political Role of Oligarchs* [w:] Besters-Dilger J. (red.), *Ukraine on its Way to Europe. Interim Results of the Orange Revolution*, Frankfurt am Main 2009
- Pryzel I., *Ukraine between proto-democracy and “soft” authoritarianism* [w:] Dawisha K., Parrott B. (red.), *Democratic changes and authoritarian reactions in Russia, Ukraine, Belarus, and Moldova*, Cambridge 1997
- Poggi G., *Clientelism*, “Political Studies” 1983, vol. 31, issue 4
- Polese A., Horák S., *a tale of two presidents: personality cult and symbolic nation-building in Turkmenistan*, „Nationalities Papers” 2015, vol. 43, no. 3
- Prostyk O., *Ruling with Decrees: Presidential Decree-making in Russia and Ukraine*, “Europe-Asia Studies” 2004, vol. 56, no. 5

- Przeworski A., *Democracy as a Contingent Outcome of Conflicts* [w:] Elster J., Slagstad R. (red.), *Constitutionalism and Democracy*, Cambridge 1988
- Przeworski A., Cheibub J.A., Limongi F., *Culture and Democracy*, "UNESCO World Culture Report" 1997
- Roeder P., *Varieties of Post-Soviet Authoritarian Regimes*, "Post-Soviet Affairs" 1994, vol. 10, nr 1
- Remington T.F., *Democratization and the new political order in Russia* [w:] Dawisha K., Parrott B. (red.), *Conflict, Cleavage and Change in Central Asia and the Caucasus*, Cambridge 1997
- Roszyk L., *Tranzycja turkmeńska – paradygmat secesji wstecznej?* [w:] Bodio T. (red.), *Turkmenistan. Historia-społeczeństwo-polityka*, Warszawa 2005
- Roth G., *Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-Building in the New States*, „World Politics” 1968, vol. 20, nr 2
- Rouda U., *Belarus: transformation from authoritarianism towards sultanism*, "Baltic Journal of Political Science" 2012, no. 1
- Rustow D., *Transition to Democracy: Toward a Dynamic Model*, "Comparative Politics" 1970, no. 3
- Sagdullaev A.S., *Starożytne korzenie państwa Uzbeków* [w:] Bodio T. (red.), *Uzbekistan. Historia-społeczeństwo-polityka*, Warszawa 2001
- Sajnog M., *Republika Uzbekistanu* [w:] Baluk W., Czajowski A. (red.), *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, Wrocław 2007
- Sakwa R., *Politics in Russia* [w:] White S., Gitelman Z., Sakwa R. (red.), *Developments in Russian Politics 6*, Houndmills-New York 2005
- Sartori G., *Concept Misformation in Comparative Politics*, „The American Political Science Review” 1970, vol. LXIV, no. 4

- Schedler A., *The Menu of Manipulation*, „Journal of Democracy” 2002, vol. 13, no. 2
- Schwartzman S., *Back to Weber: Corporatism and Patrimonialism in the Seventies* [w:] Malloy J.M. (red.), *Authoritarianism and Corporatism in Latin America*, Pittsburgh 1977
- Silitiski V., *Preempting democracy: The case of Belarus*, „Journal of Democracy” 2005, vol. 16, no. 4
- Skorupska A., Zasztowt K., *Georgia’s Local Government Reform: How to Escape from the Soviet Past (and How Poland Can Help)*, “Policy Paper” 2014, nr 4 (87)
- Slider D., *democratization in Georgia* [w:] Dawisha K., Parrott B. (red.), *Conflict, Cleavage and Change in Central Asia and the Caucasus*, Cambridge 1997
- Słowikowski M., *Rozważania nad naturą reżimu politycznego Rosji* [w:] Bielen S., Skrzypek A. (red.), *Rosja. Refleksje o transformacji*, Warszawa 2010
- Snyder R., *Explaining Transitions from Neopatrimonial Dictatorships*, “Comparative Politics” 1992, vol. 24, nr 4
- Sobkowiak L., *Legitymizacja polityczna* [w:] Jabłoński A.W., Sobkowiak L. (red.), *Studia z teorii polityki. Tom II*, Wrocław 1998
- Startsev Y., ‘Informal’ Institutions and Practices: Objects to Explore and Methods to Use for Comparative Research, “Perspectives on European Politics and Society” 2005, vol. 6, no. 2
- Świder K., *Baza społeczno-polityczna „niebieskiej kontrrewolucji” podczas wyborów prezydenckich na Ukrainie w 2004 roku* [w:] Grochmalski P. (red.), *Kłęska demokracji? Obszar byłego ZSRR*, Toruń 2010
- Way L.A., *Weak State and Pluralism: the Case of Moldova*, “East European Politics and Societies” 2003, vol. 17, no. 3
- Wei-Ming T., *Wielość nowoczesności: wstępna analiza implikacji procesu modernizacji Azji Wschodniej* [w:]

- Harrison L.E., Huntington S.P. (red.), *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*, Warszawa 2003
- Wierzbicki A., *Etnokratyzm w strukturach władzy politycznej państw Azji Centralnej* [w:] Zalesny J. (red.), *Zagadnienia ustrojowe państw poradzieckich*, Warszawa 2010
- Wierzbicki A., *Przywódczość i elity krajów WNP w perspektywie badań etnopolitycznych* [w:] Bodio T. (red.), *Przywódczość, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań. Tom I*, Warszawa 2010
- Theobald R., *Patrimonialism. Research Note*, "World Politics" 1982, vol. 34, issue 4
- Therkildsen O., *Understanding Public Management Through Neopatrimonialism: a Paradigm For All African Seasons?* [w:] Engel U., Olsen G.R. (red.), *The African Exception*, London 2005
- Torbakov I., *Ukraine: Vagaries of the Post-Soviet Transition*, "Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization" 2001, vol. 8, no. 4
- van de Walle N., *Meet the new boss, same as the old boss? The evolution of political clientelism in Africa* [w:] H. Kitschelt, S.I. Wilkinson (red.), *Patrons, Clients and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*, Cambridge 2007
- van de Walle N., *Presidentialism and clientelism in Africa's emerging party systems*, "Journal of Modern African Studies" 2003, vol. 41, no. 2
- van de Walle N., *The Path from Neopatrimonialism: Democracy and Clientelism in Africa Today*, "Mario Einaudi Center for International Studies Working Paper Series" 2007, no. 3
- Weber M., *Trzy czyste typy prawomocnego panowania* [w:] Derczyński W., Jasińska-Kania A., Szacki J. (red.),

- Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, Warszawa 1975
- Wedel J., *Dirty Togetherness: Institutional Nomads, Networks, and the State-Private Interface in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union*, "Polish Sociological Review" 2003, nr 2
- Weingrod A., *Patrons, patronage, and political parties*, "Comparative Studies in Society and History" 1968, vol. 10, no. 4
- Willerton J.P., *Putin and the Hegemonic Presidency* [w:] White S., Gitelman Z., Sakwa R. (red.), *Developments in Russian Politics* 6, Houndmills-New York 2005
- Wintrobe R., *Dictatorship. Analytical approaches* [w:] Boix C., Stokes S.C. (red.), *The Oxford Handbook of Contemporary Politics*, New York 2007
- Wojtaszczyk K., *System konstytucyjny państwa* [w:] Bodio T. (red.), *Tadżykistan. Historia-społeczeństwo-polityka*, Warszawa 2002
- Woods D., *Patrimonialism (neo) and the Kingdom of Swaziland: employing a case study to rescale a concept*, "Commonwealth & Comparative Politics" 2012, vol. 50, no. 3
- Zakaria F., *The Rise of Illiberal Democracy*, "Foreign Affairs" 1997, vol. 76, no. 6
- Zaleśny J., *Instytucjonalizacja przywództwa politycznego w państwach poradzieckich* [w:] Bodio T., Jakubowski W. (red.), *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP. Tom II*, Warszawa 2010
- Załęski P., *Organizacja systemu władzy państwowej* [w:] Bodio T. (red.), *Turkmenistan. Historia-społeczeństwo-polityka*, Warszawa 2005
- Załęski P., *Turkmenistan – nowy czy były typ totalitaryzmu?*, „Społeczeństwo i Polityka” 2007, nr 1(10)

- Zamaraeva A., Załęski P., *Tożsamość kulturowa narodów Azji Centralnej*, „Społeczeństwo i Polityka” 2006, nr 3 (8)
- Zimmer K., *Formal institutions and informal politics in Ukraine* [w:] Meyer G. (red.), *Formal institutions and informal politics in Central and Eastern Europe. Hungary, Poland, Russia and Ukraine*, Opladen-Farmington Hills 2008
- Zokirov G., *Dylematy transformacji politycznej* [w:] Bodio T. (red.), *Tadżykistan. Historia-społeczeństwo-polityka*, Warszawa 2002
- van Zon H., *Neo-Patrimonialism as an Impediment to Economic Development: The Case of Ukraine*, “Journal of Communist Studies and Transition Politics” 2001, vol. 17, issue 3
- van Zon H., *Political Culture and Neo-Patrimonialism Under Leonid Kuchma*, “Problems of Post-Communism” 2005, vol. 52, no. 5
- Аринин А.Н., Галкин А.А., *Модернизация России: постановка проблемы* [w:] Аринин А.Н. (red.), *Модернизация России как условие ее успешного развития в XXI веке*, Москва 2010
- Атанесян А., *Парадоксы демократии и тенденции демократизации в странах Центральной Азии и Южного Кавказа*, „Центральная Азия и Кавказ” 2005, nr 5 (42)
- Афанасьев М., *Клиентелла в России вчера и сегодня*, “Полис. Политические исследования” 1994, nr 1
- Ачкасов В.А., *Россия как разрушающееся традиционное общество*, „Полис. Политические исследования” 2001, nr 3
- Ачкасов В.А., *Транзитология – научная теория или идеологический продукт?*, „Полис. Политические исследования” 2015, nr 1

- Борисов Н., *Институт президентства в странах Центральной Азии: персонализация vs. институционализация*, "Центральная Азия и Кавказ" 2011, том 4, выпуск 4
- Борисов Н., *„Революционные” и „постреволюционные” процессы на постсоветском пространстве: правомерен ли сравнительный анализ? (На примере Украины и Кыргызстана)*, „Центральная Азия и Кавказ” 2006, nr 5 (47)
- Борисов Н., *Трансформация политического режима в Узбекистане: этапы и итоги*, “Центральная Азия и Кавказ” 2005, nr 6 (42)
- Борисов Н., *Современный политический процесс в Узбекистане: тенденции и перспективы*, “Центральная Азия и Кавказ” 2008, nr 2 (56)
- Гельман В., *Из огня да в полымя? Динамика изменений постсоветских режимов в сравнительной перспективе*, „Полис. Политические исследования” 2007, nr 2
- Гельман В.Я., *Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике*, „Полис. Политические исследования” 2003, nr 4
- Гельман В., *Постсоветские политические трансформации: наброски к теории*, [w:] Мельвилъ А.Ю., Соловьев А.И. (red.), *Российская политическая наука. Том 5. 1995-2006 гг.*, Москва 2008
- Гельман В.Я., *Столкновение с айсбергом: формирование концептов в изучении российской политики*, “Полис. Политические исследования” 2001, nr 6
- Грозин А., *Элиты Туркменистана и центральноазиатские кланы: общее, особенное и трудности модернизации*, „Россия и мусульманский мир” 2010, nr 12 (222)

- Дерлугьян Г., *Суверенная бюрократия: тезисы к изучению властвующих элит*, “Политическая концептология” 2009, nr 4
- Дорожин Ю.Н., Даминдарова Ф.В., *Партии в современной России: реальные политические акторы или их имитация?*, „Власть” 2014, nr 11
- Елизаров В., *Элитистская теория демократии и современный российский процесс*, „Полис. Политические исследования” 1999, nr 1
- Елисеев С.М., *Выйти из «бермудского треугольника»: о методологии исследования посткоммунистических трансформаций*, “Полис. Политические исследования” 2002. № 6
- Заславская Т.И., Шабанова М.Л., *Социальные механизмы трансформации неправовых практик*, “Общественные науки и современность” 2001, nr 5
- Зудин А., *Взаимоотношения крупного бизнеса и власти при В. Путине и их влияние на ситуацию в российских регионах* [w:] Фрухтманн Я. (red.), *Региональная элита в современной России*, Москва 2005
- Капустин В.Г., *Конец «транзитологии»? О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия*, “Полис. Политические исследования” 2001, nr 4
- Карин Е., *Бархатный сезон в Центральной Азии: кыргызстанская модель смены власти*, „Вестник Евразии” 2005, nr 2 (28)
- Колодій А., *До питання про політичний режим в Україні*, “Сучасність” 1999, № 7-8
- Крыштановская О., *Форматы российской власти*, „Полис. Политические исследования” 2010, nr 1
- Крыштановская О.В., *Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту*, „Общественные науки и современность” 1995, nr 1

- Куконков П.И., *Трансформация напряжений в социальном пространстве*, „Конфликтология” 2014, nr 4
- Лапина Н., *Российский политический режим: оценки и интерпретации*, “Мировая экономика и международные отношения” 2009, nr 6
- Лапкин В.В., Пантин В.И., *Ритмы международного развития как фактор политической модернизации России*, „Полис. Политические исследования” 2005, nr 3
- Левада Ю.А., *Элита и «массы» в процессах трансформации* [w:] Левада Ю.А. (red.), *Кто и куда стремится вести Россию? Акторы макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса*, Москва 2001
- Макаренко Б.И., Мельвиль А.Ю., *Как и почему «зависают» демократические транзиты? Посткоммунистические уроки*, „Политическая наука” 2014, nr 3
- Мацевский Ю., *Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004-2010 гг.*, „Полис. Политические исследования” 2010, no. 5
- Мельвиль А.Ю., *О траекториях посткоммунистических трансформаций*, “Полис. Политические исследования” 2004, nr 2
- Мельвиль А.Ю., *О траекториях посткоммунистических трансформаций*, [w:] Мельвиль А.Ю., Соловьев А.И. (red.), *Российская политическая наука. Том 5. 1995-2006 гг.*, Москва 2008
- Мельвиль А.Ю., Стукал Д.К., *Условия демократии и пределы демократизации. Факторы режимных изменений в посткоммунистических странах: опыт сравнительного и многомерного статистического анализа*, „Полис. Политические исследования” 2011, nr 3

- Никольский С.А., *Вниз по лестнице, ведущей вверх, или пути развития демократии в России в конце XX–XXI начале века* [w:] Гусейнов А.А. (red.), *Демократия и суверенитет. Многообразие исторического опыта*, Москва 2010
- Панов П.В., *Институционализм(ы): объяснительные модели и причинность*, „Полис. Политические исследования” 2015, nr 3
- Пляйс Я.А., *Политико-административная элита современной России: проблемы трансформации*, “Власть” 2015, nr 4
- Погосян Г.А., *Социальные трансформации в Армении*, „Социс” 2005, nr 12
- Полохало В., *Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії*, “Політична думка” 1998, № 2
- Розов Н.С., *Будущее российской политики: глубокая колея авторитаризма и трудные перевалы восхождения к демократии*, “Политическая концептология” 2009, nr 3
- Рябов А., *Воспроизводимость политической системы*, [w:] Липман М., Рябов А. (red.), *Пути российского посткоммунизма. Очерки*, Москва 2007
- Рябов А., *Демократизация и модернизация в контексте трансформаций постсоветских стран* [w:] Иноземцев В.Л. (red.), *Демократия и модернизация. К дискуссии о вызовах XXI века*, Москва 2010
- Старцев Я.Ю., *Неофеодализм и неопатримониализм: эвристический потенциал архаизирующих метафор в изучении российской политики* [w:] *Гуманитарная академическая наука Урала: приоритеты и перспективы исследовательского поиска: материалы Всероссийской научной конференции*, Екатеринбург 2013
- Федоркин Н.С., *Политическая культура и коррупция: грани совместимости* [w:] Федоркин Н.С., Карпова

- Н.В. (red.), *Политическая культура современной России: состояние, проблемы, пути трансформации*, Москва 2009
- Фисун А.А., *К переосмыслению постсоветской политики: неопатримониальная интерпретация*, „Политическая концептология” 2010, т. 3, к. 4
- Фисун А., *Политическая экономия “цветных” революций: неопатримониальная интерпретация*, „Прогнозис” 2006, т. 3, к. 7
- Фисун А., *Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология*, “Отечественные записки” 2007, том 39, к. 6
- Фисун А., *Украинская неопатримониальная демократия: формирование, специфика и тенденции развития*, „Ойкумена” 2011, вып. 8
- Харитоновна О.Г., *Недемократические политические режимы*, “Политическая наука” 2012, к. 3
- Хейл Г., *Президентский режим, революция и демократия*, *Pro et Contra* 2008, к. 1 (40)
- Хейл Г., *Эволюция гибридного режима* [w:] Хейл Г., Курилла И. (red.), *Россия «двухтысячных»: стереоскопический взгляд*, Москва 2011
- Хлопин А.Д., *Деформализация правил: причина или следствие институциональных ловушек?*, „Полис. Политические исследования” 2004, к. 6
- Холмс С., *Чему Россия учит нас теперь? Как слабость государства угрожает свободе*, „*Pro et Contra*” 1997, т. 2, к. 4
- Хэнсон С., *Эволюция постсоветских режимов*, „*Pro et Contra*” 2001, том 15, к. 5
- Шевцова Л., *Как Россия справилась с демократией: логика демократического отката*, „*Pro et Contra*” 2004, т. 8, к. 3
- Чайко И.В., *Проблемы исследования режимных трансформаций, или неопатримониальная альтер-*

натива транзитологии, „Политическая концептология” 2013, nr 1

ARTYKUŁY PRASOWE

Karp M., *Słabszy musi być twardy*, „Gazeta Wyborcza” z dn. 21.03.1996 r.

Голубев В., *Выбор пути или Путина?*, „Независимая газета” z dn. 6.01.2000 r.

С. Ниязов: *Ритм реформ мы должны определять сами*, „Независимая газета” z dn. 20.10.1992 r.

PUBLIKACJE ELEKTRONICZNE

Afanasiev Y., *The end of Russia?*, <www.opendemocracy.net/article/russia-theme/the-end-of-russia>

Aron L., *Putin's Risks*, “Russian Outlook. American Enterprise Institute for Public Policy Research” 2005, <http://iep.ru/files/text/guest/Aron/Putins_Risks.pdf>

Blank S.J., *Turkmenistan and Central Asia after Niyazov*, <www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdf/PUB791.pdf>

Brinkerhoff D.W., Goldsmith A.A., *Clientelism, Patrimonialism and Democratic Governance: An Overview and Framework for Assessment and Programming*, U.S. Agency for International Development Working Paper, <http://www.abtassociates.com/reports/2002601089183_30950.pdf>

Corruption Perceptions Index 2009, <www.transparency.org/research/cpi/cpi_2009>

Corruption Perception Index 2014, <www.transparency.org/cpi2014/results>

Darden K., *Graft and Governance: Corruption as an Informal Mechanism of State Control*, <www.yale.edu/leitner/resources/docs/2002-02.pdf>

Eberhardt A., *Rewolucja, której nie było. Bilans pięciolecia “pomarańczowej” Ukrainy*, „Punkt Widzenia OSW”

- 2009, <www.osw.waw.pl/sites/default/files/punkt_widzenia_20.pdf>
- Frear M., *Evading Democratisation: Neopatrimonial Tendencies in Belarus*, <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2299493>
- Hellman J.S., *Winners Take All: The Politics of Partial Reform*, “World Politics” 1998, vol. 50, <www.ucis.pitt.edu/nceer/1997-811-01-Hellman.pdf>
- International Monetary Fund, <www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2012/01/weodata/index.aspx>
- Kandelaki G., *Georgia’s Rose Revolution. a Participant’s Perspective*, “United States Institute for Peace Report” 2006, nr 167, <<http://www.usip.org/sites/default/files/sr167.pdf>>
- Kyrgyz vote wins 90 percent support, <<http://af.reuters.com/article/worldNews/idAFTRE65P3AF20100628?sp=true>>
- Lang J., *Postępujący kryzys w Kirgistanie – w stronę państwa upadłego*, <www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2013-06-12/postepujacy-kryzys-w-kirgistanie-w-strone-panstwa-upadlego>
- Motyl A.J., *The New Political Regime in Ukraine – Toward Sultanism Yanukovych-style*, “Cicero Foundation Great Debate Paper” 2010, no. 10/06, <www.cicero-foundation.org/lectures/Alexander_J_Motyl_the_new_political_regime_in_ukraine.pdf>
- von Soest C., *What Neopatrimonialism Is – Six Questions to the Concept*, <www.researchgate.net/publication/242680401_What_Neopatrimonialism_Is_-_Six_Questions_to_the_Concept>
- Sub-Saharan Africa Fact Sheet*, <www.freedomhouse.org/report/sub-saharan-africa-fact-sheet#.VOjxqS7L_ri>
- Timm C., *Neopatrimonialism by default. State politics and domination in Georgia after Rose Revolution*, Giga workshop paper, <www.giga-haburg.de/con>

tent/fsp1/pdf/neopat/paper_neopat_workshop_timm.pdf
>

Woodruff D.M., *Khodorkovsky's gamble: from business to politics in the YUKOS conflict*, "PONARS Policy Memo" 2002, nr 308, <http://eprints.lse.ac.uk/3689/1/Khodorkovsky%E2%80%99s_gamble-from_business_to_politics_%28LSERO%29.pdf>

Кертман Г.Л., *Смена кабинета: предварительные политические итоги*, <http://bd.fom.ru/report/cat/pow_gov/government_primakov/o904901>

Латынина Ю., *Рой, или антибулончик*, <www.novaya-gazeta.ru/politics/5214.html>

Моммзен М., *Российский политический режим: неосоветский авторитаризм и патронажное президентство*, "Неприкосновенный запас" 2010, nr 6 (74), <<http://magazines.russ.ru/nz/2010/6/mm-10.html>>

Наша главная цель - демократизация и обновление общества, реформирование и модернизация страны. Доклад Президента Республики Узбекистан Ислама Каримова на совместном заседании Законодательной палаты и Сената Олий Мажлиса, <www.uzbekistan.pl/documents/ru/worddocs/nashaglavnapajatsel.doc>

Скиперских А.В., *Легитимация и делегитимация постсоветских политических режимов*, <85.142.-20.244/resource/163/71163/files/elsu63.pdf>

Таксанов А., *Что же было десять лет назад в Ташкенте?*, <www.proza.ru/2009/02/13/488>

Уолкер Ш., *Междоусобица в "первой семье" Узбекистана и загадка пропавшей дочери президента*, <<http://inopressa.ru/article/17Jul2014/guardian/uzbekistan.html>>

O Instytucie Polsko-Rosyjskim

Fundacja **Instytut Polsko-Rosyjski** została ustanowiona 25 stycznia 2011 roku we Wrocławiu.

Rejestracja Instytutu przez Sąd Rejonowy dla Wrocławia-Fabrycznej miała miejsce 11 lutego 2011 roku. Fundacja działa na podstawie Ustawy o fundacjach z dnia 6 kwietnia 1984 roku (z późniejszymi zmianami).

Instytut Polsko-Rosyjski nie prowadzi działalności gospodarczej. Wszystkie środki finansowe przeznaczone są na działalność statutową.

Misją **Instytutu Polsko-Rosyjskiego** jest prowadzenie działalności edukacyjnej, kulturalnej i naukowej w zakresie:

1. popularyzacji wiedzy, edukacji kulturowej, zwłaszcza wśród dzieci i młodzieży;
2. upowszechnienia wiedzy o Rosji w Polsce oraz wiedzy o Polsce w Rosji;
3. sprzyjania rozwojowi kultury, sztuki oraz nauki;
4. sprzyjania prowadzeniu badań naukowych.

Realizacja zadań następuje poprzez organizowanie, finansowanie i prowadzenie działalności edukacyjnej, szkoleniowej, naukowo-badawczej i wydawniczej.

Oprócz monografii w ramach serii wydawniczej „Biblioteka Instytutu Polsko-Rosyjskiego”, publikowane są dwa czasopisma naukowe: „Rocznik Instytutu Polsko-Rosyjskiego” (4 pkt. MNiSzW w 2013 roku) oraz „Yearbook of Eastern European Studies”. Są one indeksowane w międzynarodowych bazach: Central and Eastern European Open Library, Index Copernicus, Российский индекс научного цитирования (РИНЦ).

Informujemy o możliwości dokonywania darowizn na rzecz Instytutu Polsko-Rosyjskiego. Wszystkie uzyskane środki finansowe przeznaczone są na działalność statutową.

Więcej o bieżącej działalności Instytutu, dane kontaktowe i numer konta na stronie internetowej: **www.ip-r.org**

О «Русско-польском институте»

Фонд «**Русско-польский институт**» был учреждён 25 января 2011 года во Вроцлаве (Польша).

Суд зарегистрировал Русско-польский институт 11 февраля 2011 года. Фонд действует на основании польского закона „О фондах” от 6 апреля 1984 года (с позднейшими изменениями).

«Русско-польский институт» занимается некоммерческой деятельностью. Все имеющиеся средства предназначены для общественной деятельности.

Целью «**Русско-польского института**» является образовательная, культурная и научная деятельность в области:

1. популяризации знаний, культурного образования, особенно среди детей и молодёжи;
2. распространения знаний о России в Польше и о Польше в России;
3. развития культуры, искусства и науки;
4. проведения научных исследований.

Реализация задач осуществляется путём организации, финансирования и проведения образовательной, научно-исследовательской и издательской деятельности.

В рамках издательской деятельности фонд «Русско-польский институт» издаёт монографии, которые входят в научную серию «Библиотека Русско-польского института». Кроме монографий, выпускаются два научных журнала: «Rocznik Instytutu Polsko-Rosyjskiego = Ежегодник Русско-польского института» и «Yearbook of Eastern European Studies». Журналы входят в международные базы цитирования: Central and Eastern European Open Library, Index Copernicus, Российский индекс научного цитирования (РИНЦ).

Информируем о возможности перечисления добровольных денежных пожертвований на нужды «Русско-польского института». Больше информации о текущей деятельности «Русско-польского института», его координаты и номер банковского счёта на сайте: www.ip-r.org.